РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

том X, № 1, 2019

Журнал включен в реестр научных периодических изданий Высшей аттестационной комиссии Республики Армения и в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ)

ИПСИЧКР

Общественный институт политических
и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ

գիտավերլուծական հանդես
հատոր X, № 1, 2019

REGION AND THE WORLD

scientific-analytical journal
volume X, № 1, 2019

Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական
եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ
Public Institute of Political and Social Research
of Blacksea-Caspian Region

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

Редакционный совет:

Андриасян Л.Г. (главный редактор), Погосян Г.Г. (зам. главного редактора), Царукян Ж.А. (ответственный секретарь), Андриасян Т.Л., Ваградян М.Г., Исагулян Г.С., Манукян С.Ф., Меликсетян А.Ф., Паносян Н.Ж., Саргсян С.Т., Шакарянц С.Э.

Редакционная коллегия:

Аветисян Г.Г. (д.и.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения), Айвазян А.М. (д.п.н., Центр стратегических исследований “Арарат”, Армения), Арцруни В.Б. (Концерн ISD, Россия), Григорян Э.Р. (д.ф.н., профессор, Армянский государственный педагогический университет, Армения), Демоян Г.А. (д.и.н., Армения), Дюбьен А. (Франко-российский аналитический центр “Обсерво”, Франция), Захаров В.А. (к.и.н., Институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Россия), Золян С.Т. (д.ф.н., профессор, Армения), Кожокин Е.М. (д.и.н., профессор, Московский государственный институт международных отношений – университет, Россия), Корнилов А.А. (д.и.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия), Кочарян Ш.М. (Министерство иностранных дел, Армения), Мелконян А.А. (д.и.н., профессор, академик НАН РА, Институт истории НАН РА, Армения), Надеин-Раевский В.А. (к.ф.н., Институт политических и социальных отношений Черноморско-Каспийского региона, Россия), Нан С.А. (д.п.н., профессор, Университет им. Дж. Мейсона, США), Папян А.А (Центр социологических исследований “Modus Vivendi”, Армения), Петросян Г.М. (Нагорно-Карабахская Республика), Решетников Л.П. (к.и.н., председатель наблюдательного совета телекомпании “Царьград”, Россия), Сваранц А.А. (д.п.н., Россия), Шалян Ж. (Центр анализа и прогнозов Министерства иностранных дел, Франция)

Адрес редакции:РА, Ереван, 3 пр. Тиграна Меца, д. 9,

Тел. (+37493) 944440, (+37493) 868797,

Сайт: www.geopolitika.am; эл.почта: blacksea-caspian@mail.ru

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ

գիտավերլուծական հանդես

Խմբագրական խորհուրդ՝

Անդրիասյան Լ.Հ. /գլխավոր խմբագիր/, Պողոսյան Գ.Հ. /գլխ. խմբագրի տեղակալ/, Ծառուկյան Ժ.Ա. /պատասխանատու քարտուղար/, Անդրիասյան Թ.Լ., Վահրադյան Մ.Գ., Իսագուլյան Գ.Ս., Մանուկյան Ս.Ֆ., Մելիքսեթյան Ա.Ֆ., Փանոսյան Ն.Ժ., Սարգսյան Ս.Թ., Շաքարյանց Ս.Է.

Խմբագրական կոլեգիա՝

Ավետիսյան Հ.Գ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան/, Այվազյան Ա.Մ. /ք.գ.դ., «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան/, Արծրունի Վ.Բ. /ISD կոնցեռն, Ռուսաստան/, Գրիգորյան Է.Ռ. /փ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան, Հայաստան/, Դեմոյան Հ.Ա. /պ.գ.դ., Հայաստան/, Դյուբյեն Ա. /«Օբսեռվո» ֆրանկո-ռուսական վերլուծական կենտրոն, Ֆրանսիա/, Զախարով Վ.Ա. /պ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, Զոլյան Ս.Տ. /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայաստան/, Կոժոկին Ե.Մ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Միջազգային հարաբերությունների Մոսկովյան պետական ինստիտուտ-համալսարան, Ռուսաստան/, Կորնիլով Ա.Ա. /Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, Քոչարյան Շ.Մ. /Արտաքին գործերի նախարարություն, Հայաստան/, Մելքոնյան Ա.Ա. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/, Նադեին-Ռաևսկի Վ.Ա. /փ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, Նան Ս.Ա. /ք.գ.դ., պրոֆեսոր, Ջ. Մեյսոնի անվ. համալսարան, ԱՄՆ/, Պապյան Ա.Ա. /«Modus Vivendi» սոցիոլոգիական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան, Պետրոսյան Գ.Մ. /Լեռնային ղարաբաղի Հանրապետություն/, Ռեշետնիկով Լ.Պ. /պ.գ.թ., «Ցարգրադ» հեռուստաընկերության դիտորդական խորհրդի նախագահ, Ռուսաստան/, Սվարանց Ա.Ա. /ք.գ.դ., Ռուսաստան/, Շալյան Ժ. /Արտաքին գործերի նախարարության Վերլուծության և կանխատեսման կենտրոն, Ֆրանսիա/

Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 3-րդ նրբ, տ. 9

Հեռ. (+37493) 944440, (+37493) 868797,

Կայք՝ www.geopolitika.am, էլ.փոստ՝ blacksea-caspian@mail.ru

REGION AND THE WORLD
scientific-analytical journal

Editorial council:
Andriasyan L.H. **(**Editor-in-chief), Poghosyan G.H. (Vice-editor), Tsarukyan J.A. (Responsible secretary), Andriasyan T.L., Vahradyan M.G., Isagulyan G.S., Manukyan S.F., Meliksetyan A.F., Panosyan N.J., Sargsyan S.T., Shakaryants S.E.
Editorial team:
Avetisyan H.G. (Doctor of Historical Sciences, professor, Yerevan State University, Armenia), Ayvazyan A.M. (Doctor of Political Sciences, Center of Strategic Research "Ararat", Armenia), Artsruni V.B. (Concern ISD, Russia), Grigoryan E.R. (Doctor of Philosophical Sciences, professor, Armenian State Pedagogic University, Armenia), Demoyan H.A. (Doctor of Historical Sciences, Armenia), Dubien A. (Observatoire franco-russe, France), Zakharov V.A. (Candidate of Historical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), Zolyan S.T. (Doctor of Philology, Armenia), Kojokin E.M. (Doctor of Historical Sciences, professor, MGIMO-University, Russia), Kornilov A.A. (Doctor of Historical Sciences, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia), Kocharyan Sh.M. (Ministry of Foreign Affairs, Armenia), Melkonyan A.A. (Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of NAA RA, Institute of History, Armenia), Nadein-Raevsky V.A. (candidate of Philosophical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), Nan S.A. (Doctor of Political Sciences, professor, George Mayson University, USA), Papyan A.A. (Modus Vivendi Center, Armenia), Petrosyan G.M. (Nagorno-Karabakh Rebublic), Reshetnikov L.P. (Candidate of Historical Sciences, Chairman of the Supervisory Board of "Tsargrad" TV Station, Russia), Svarants A.A. (Doctor of Political Sciences, Russia), Chaliand G. (Center for Analysis and Forecasts of the Ministry of Foreign Affairs, France)

Adress: RA, Yerevan, 3rd line of Tigran Mets, 9
Phone: (+37493) 944440, (+37493) 868797,
Website: geopolitika.am; e-mail: blacksea-caspian@mail.ru

Для перепечатки или перевода опубликованных в журнале материалов необходимо разрешение редакции.
Публикуемые материалы могут не отражать точку зрения редакции.

ПОЛИТИКА

Նեոազատականության զարգացման միտումները ռուսական քաղաքական դիսկուրսում 1990-2000-ական թթ-ին

Ռուխկյան Լ. Մ.
Հայ-Ռուսական համալսարան (Հայաստան, Երևան),
levonrukhkyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ նեոլիբերալիզմ, Ռուսաստան, հայեցակարգ, ֆինանսական ճգնաժամ, մոդեռնիզացիա

Тенденции развития неолиберализма в российском политическом дискурсе 1990-2000-ых годов

Рухкян Л. М.
Российско-Армянский университет (Армения, Ереван)
levonrukhkyan@gmail.com

Резюме: Таким образом, можно сказать, что неолиберализм проявился не только в западных странах, но и частично в России в контексте историко-политического процесса. Ориентация на «чистый либерализм» или на радикальный либерализм, не принимая во внимание все изменения, сделанные в либерализме в 1990-х годах, в России принес совершенно иные противоречивые последствия.
Ключевые слова: неолиберализм, Россия, концепция, финансовый кризис, модернизация

Trends of the Neoliberalism Development in the Russian Political Discourse of 1990-2000th Years

Rukhkyan L. M.
Russian-Armenian University (Yerevan, Armenia)
levonrukhkyan@gmail.com

Abstract: Thus, it can be said that neoliberalism manifested itself not only in Western countries, but also partially in Russia in the context of the historical and political process. The orientation towards “pure liberalism” or radical liberalism, without taking into account all the changes made in liberalism in the 1990s, in Russia had completely different contradictory consequences.
Keywords: Neoliberalizm, Russia, concept, financial crisis, modernization

Հասարակական-քաղաքական մտքի սինթեզի առավել ճյուղավորված համադրությունը հաստատվեց 20-րդ դարի վերջում և մինչ օրս աշխարհի մի շարք երկրներում շարունակում է արդիական մնալ: Մեր կարծիքով, Ռուսաստանի նորագույն պատմության մեջ ևս, սկսած հետխորհրդային ժամանակաշրջանից, կատարվող փոփոխությունների, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական համակարգերի էվոլուցիայի մասին հարցը շարունակվում է մնալ արդիական և հետաքրքրություն է առաջացնում հետազոտողների, հասարակական գործիչների մոտ: Գաղտնիք չէ, որ իրենց լիբերալ համարող ռուս ռեֆորմատորները իրենց գործունեության մեջ կողմնորոշված էին դեպի Արևմուտքի երկրները: Հետևաբար, Ռուսաստանում կատարվող բարեփոխումները այս կամ այն քաղաքական ավանդույթին վերագրելու համար անհրաժեշտ է Արևմուտքի երկրների համար տալ նեոլիբերալ ուղղության բնութագիրը: Արևմուտքի երկրների համար ընդհանուր համարվող նեոլիբերալիզմի պատմաքաղաքական բնութագրիչները հետևյալ դրույթներն են. Առաջին հերթին, նեոլիբերալիզմը մի փոքր այլ կերպ է մեկնաբանում մասնավոր սեփականությունը: Սեփականության նեոլիբերալ (նաև անվանում են լիբերալ-սոցիալական) տեսությունը մատնանշում է երկու կողմերի՝ մասնավոր և հասարակական, կողմերի առկայություն՝ «ոչ մի մասնավոր սեփականություն չի կարող համարվել «մաքուր» և «բացարձակ», քանի որ հասարակությունը և նրա շերտերը տարբեր միջոցներով մասնակցում են դրա ստեղծ-

մանը, բազմապատկմանը, պաշտպանությանը»[1]:

Սոցիալիզմի և լիբերալիզմի փոխազդեցությունը հանգեցրեց տնտեսական և սոցիալական ոլորտներում պետության միջամտության արդյունավետության ընդունմանը, սոցիալիստների կողմից արմատական բարեփոխումներից հրաժարմանը: Ինչպես նշում է Շ. Մայոնդելսոլը. «Ճգնաժամից ճգնաժամ լիբերալիզմը իր նախաձեռնությամբ իրականացնում է ազգայնացում, քանի որ յուրաքանչյուր տնտեսական և սոցիալական ճգնաժամ, յուրաքանչյուր արտասովոր քայլ պահանջում է պետության էլ ավելի եռանդուն միջամտություն: Լիբերալիզմը կանոնակարգում է աշխատավարձերը, իսկ որոշ դեպքերում նույնիսկ գները՝ սահմանափակելով առաջարկ-պահանջարկ կանոնի գործառնությունը»[2] :

Մեր կարծիքով, հենց այս բնորոշումն է արտահայտում լիբերալիզմի և նեոլիբերալիզմի միջև սկզբունքային տարբերությունը: Նեոլիբերալիզմում, ի հակակշիռ լիբերալիզմի, հիմնական շեշտը դրվում է պետության ակտիվ դերի վրա և համարվում է,որ հասարակական կյանքում պետական ներկայությունը ոչ մի կերպ չի նվազեցնում լիբերալ ազատությունները: Այսպիսով, կարելի է եզրակացություն անել, որ նեոլիբերալ ուղղության համար բնորոշ է հասարակական կյանքի շատ բնագավառներում պետության ներկայությունը, այլ ոչ թե նրա դերի հնարավորինս նվազեցումը: Իր քաղաքացիների հնարավորությունների հավասարեցման գործում պետության մասնակցությունը կարող է հիմք հանդիսանալ միջին դասի ձևավորման համար, որի առկայությունը ապացուցում է հասարակության կայուն զարգացումը: Մեր կարծիքով, առավել արդիական է համարվում ժամանակակից Ռուսաստանում վերափոխումների, դրանց բնույթի և էության, ինչպես նաև հասարակական կարգի վերափոխման արևմտյան տարբերակների հետ հարաբերակցության հարցը: Նշված խնդրի նկատմամբ հետաքրքրությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ նորագույն Ռուսաստանի պատմաքաղաքական զարգացման ուղեգիծը դեռևս չի ստացել հիմնարար գնահատական ինչպես հայրենական, այնպես էլ արտասահմանյան հետազոտողների շրջանում: 1990-ական թթ. սկզբում տեղի ունեցած իրադարձությունները և դրանց հետագա զարգացումը հակասական մեկնաբանություն են ստանում տարբեր տեսությունների և հետազոտողների կողմից, հարց է առաջանում՝ որ առանցքում է տեղի ունենում երկրի ժամանակակից զարգացումը: Որպեսզի որոշվի Ռուսաստանի նորագույն պատմության մեջ բարեփոխումների զարգացման ուղեգիծը և այն համադրվի այս կամ այն քաղաքական ավանդույթի հետ, անհրաժեշտ է համարվում դիտարկել դրանց զարգացումը 1990-ական թթ. սկզբից, առանձնացնել վերափոխումների հիմնական ոլորտները: Հետազոտողներն առանձնացնում են 1990-ական թթ. սկզբում ռուսական կառավարության կողմից տնտեսական բարեփոխումների անցկացման երկու հիմնական հայեցակարգեր՝ գերլիբերալ (Գայդար-Չուբայս) և սոցիալական գործընկերության (Շատալին, Յավլինսկի)[3]: Արդյունքում ընտրվեց առաջին հայեցակարգը: Բարեփոխումների հետագա իրադարձությունների ընթացքը կապված էր հետևալ իրադարձությունների հետ. Գայդարի կառավարությունը մենաշնորհներին ազատեց պետական ներկայությունից, որի հետևանքով երկրում տեղի ունեցավ հիպերինֆլյացիա, երբ մեկ տարվա ընթացքում ժողովրդական սպառման հիմնական մթերքների գներն էականորեն բարձրացան՝ ձուն՝ 1900 տոկոսով, օճառը՝ 3100 տոկոսով, ծխախոտը՝ 3600 տոկոսով, հացը՝ 4300 տոկոսով, կաթը՝ 4800 տոկոսով[4] :

Այս ամենի մեջ կարելի է տեսնել հակասություն շուկայական հարաբերությունների կառուցման ցանկության և վարած քաղաքականության միջև՝ արտաքուստ ժողովրդական սպառման ապրանքների գնագոյացման հարցում մենաշնորհների բացահայտ դերը, բայց մենաշնորհների բացահայտ առկայությունը չի համարվում սև շուկայական տնտեսություն: Հետագայում բարեփոխումների ընթացքը սոցիալ-տնտեսական ոլորտում էական փոփո-

[1] Шмелев Д.В. Неолиберализм Валери Жискар д'Эстена: теория и внутриполитическая практика (1974-1981): дис. … к-та ист. наук / Д.В. Шмелев. - Казань, 2001,էջ 20

[2] Мийон-Дельсоль Ш. Политические идеи XX века / Ш. Мийон-Дельсоль. М., 1995.էջ 195.

[3] Ушанов П.В. Взаимовлияние либеральной периодической печати и идеологии в России в конце XX - начале XXI вв.: дис. … к-та полит. наук / П.В. Ушанов. – Владивосток, 2004. էջ 78

[4] Российский статистический ежегодник. М. 1997, էջ 554

խությունների չենթարկվեց: Ընդհանուր առմամբ, այս ծրագրի դրույթների բովանդակությունը հանգեցնում է հետևյալ բնորոշումներին՝ խանութների ցուցափեղկերը լիուլի էին, բայց դրանց գները թույլ չէին տալիս շարքային քաղաքացուն ձեռքբերել դրանք: Քաղաքական ազատության դիմաց քաղաքացիներն իրենց վրա վերցրեցին նոր տնտեսական պարտավորություններ, այնպիսիք, ինչպիսիք են, օրինակ կոմունալ ծախսերի հսկայական բարձրացումը (բոլոր եվրոպական երկրներում և ԱՄՆ-ում կոմունալ ծառայությունները բնավ էժան չեն համարվում): Սրանից ելնելով՝ նախկինում չնչին համարվող վճարումները սկսեցին կազմել ռուս քաղաքացիների ծախսերի զգալի մասը, բայց դրա դիմաց պետությունը տրամադրեց նրանց մի շարք քաղաքական ազատություններ՝ խոսքի և խղճի, դավանանքի, ժողովների, տարբեր միավորումների մեջ համախմբվելու և այլ ազատություններ: Այստեղ իմաստ կա ներկայացնել այն սկզբունքները, որոնց վրա հիմնված էր մինչև 1997թ. Ռուսաստանի լիբերալ բարեփոխումների քաղաքականությունը: Կհամաձայնենք Պ.Վ. Ուշանովի կարծիքի հետ[5], այդ սկզբունքներն էին՝ տնտեսության մեջ մաքուր լիբերալիզմի կամ այլ կերպ ասած, «վայրի կապիտալիզմի» նկատմամբ հակվածություն, քաղաքականության մեջ՝ անսկզբունքայնություն, գլխավոր նպատակը՝ պահպանել իշխանությունը, սոցիալական քաղաքականության բնագավառում իշխանությունը ձգտում էր ազատվել սոցիալական պատասխանատվությունից:

20-րդ դարի վերջում Ռուսաստանում տեղի ունեցած վերափոխումների էության իմաստավորման վերաբերյալ հայտնի տնտեսագետներ Ի.Վ. Ստարոդուբովսկին և Վ.Ա. Մաուն առաջարկեցին դրանք դիտարկել սոցիալ-քաղաքական հեղափոխությունների տեսությունների դիտանկյունից: Իրենց աշխատության մեջ հեղինակներն ապացուցում են, որ 20-րդ դարի վերջում «Ռուսաստանում տեղի ունեցավ լայնամասշտաբ բուրժուական լիբերալ-ժողովրդավարական հեղափոխություն, որն ուղղված էր երկրի զարգացումն արգելակող ավտորիտար-բյուրոկրատական վարչակարգի դեմ»[6]: Նրանց կարծիքով, այս հեղափոխությանը բնորոշ էին այն նույն գործընթացները, որոնք բնութագրական էին այլ խոշոր հեղափոխություններին՝ 1) որպես հեղափոխության ելակետային կետ՝ պետականության և իշխանության ճգնաժամ, 2) հասարակական-քաղաքական կարգի արմատական փոփոխություն 3) սեփականության վերաբաժանում և ամբողջ այդ ինստիտուտի արմատական փոփոխություններ, 4) «հեղափոխական տնտեսական շրջապտույտ», այսինքն, ֆինանսական ճգնաժամ, դրամական համակարգի ճգնաժամ և այլն, 5) ամբողջ հեղափոխական իրադարձությունների ընթացքում իշխանության թուլություն, իրադրությունը վերահսկելու և հասարակությունը համախմբելու անկարողություն 6) տարերային սոցիալական գործընթացների կտրուկ սրացում, զանգվածների արմատականացում, հասարակության բևեռացում և շերտավորում: Հեղինակները նշում են, որ 20-րդ դ. Ռուսական հեղափոխությունը, իր հիմնական բնորոշիչներով նման լինելով անցյալի հեղափոխություններին, այնուամենայնիվ, ուներ իր առանձնահատկությունները: Չնայած 1991թ. Օգոստոսին և 1993թ. Հոկտեմբերին տեղի ունեցած ուժային հակամարտություններին, բռնի գործողությունների դերը և ծավալներն էականորեն փոքր էին: «Ռուսական հեղափոխությունը չէր ուղեկցվում բնակչության նկատմամբ տարերային հարձակումների տեսքով զանգվածային բռնությամբ»[7]:

1990-ական – 2000-ական թթ. հրապարակումներում հետազոտողները հաճախ առանձնացնում էին հետխորհրդային Ռուսաստանի սոցիալական զարգացման հիմնական մի քանի առանձնահատկություններ.

1. Սոցիալական փոփոխություններն ընթանում էին այնպիսի խոշոր գործընթացների փոխազդեցության ներքո, ինչպիսիք են, տնտեսության կառուցվածքային վերափոխումը, մասնավոր հատվածի զարգացումը և տնտեսական ճգնաժամը: Համարվում է, որ սա

---

[5] Ушанов П.В. Взаимовлияние либеральной периодической печати и идеологии в России в конце XX - начале XXI вв.: дис. … к-та полит. наук / П.В. Ушанов. – Владивосток, 2004. էջ 85

[6] Стародубовская И.В., Мау В.А. Великие революции. От Кромвеля до Путина / И.В. Стародубовская, В.А. Мау. - М., 2001, էջ 171

[7] Стародубовская И.В., Мау В.А. Великие революции. От Кромвеля до Путина / И.В. Стародубовская, В.А. Мау. - М., 2001, էջ 173

այս շրջանի հիմնական առանձնահատկությունն է:

2. Սոցիալական գործընթացներն ընթանում էին տարբերայնորեն և առանձնանում էին իրենց անկայունությամբ: Ռուսաստանում առավել, քան այլ երկրներում, այս գիծն իր արտացոլումը գտավ, որը, ըստ երևույթին, կապված էր մոդեռնիզացիայի հետ:

3. Տեղի էր ունենում ավանդական դասային-խմբային ընդհանրությունների տարրալուծում և նոր հասարակական խմբերի ձևավորում, որոնց բնորոշ էին անկայունությունը, սոցիալական դիրքի երերությունը, առաջացան միջանկյալ, մարգինալ, դժվարությամբ նույնականացվող խմբեր: Այս ամենի հետևանքով ժամանակակից Ռուսաստանում քաղաքական կուսակցությունները ներկայացնում էին անկայուն ծրագրեր:

4. Նկատվում էր հասարակության ապաինտեգրացման խիստ արտահայտված հակում, տեղի էր ունենում շահերի սոցիալական ընդհանրության և համընդհանուր սոցիալական վերահսկողության թուլացում: 1990-ական թթ. դա արտահայտվում էր ապօրինի գործողությունների և կազմակերպված հանցավոր խմբերի որակական և քանակական աճով:

5. Սոցիալական զարգացման հիմնական տենդենցներն էին սոցիալական բևեռացման զգալի աճը, երկբևեռ տարանջատումը՝ «հարուստների» և «աղքատների», աղքատության սահմանների ընդլայնումը, լյումպենիզացիան և «սոցիալական հատակի» մեծացումը: Հասարակության այսպիսի արտահայտված տարանջատումը, մեր կարծիքով, չէր կարող հիմք հանդիսանալ բարեփոխումներից զոհ նոր սոցիալական խավի շրջանակներում նրա կոնսոլիդացիայի համար:

6. Սոցիալական շերտավորման չափորոշիչների շարքում որոշիչ նշանակություն ձեռք բերեցին հարստության, սեփականության և եկամտի չափորոշիչները, իսկ մասնագիտական որակավորումը և մշակութային բնութագրիչները փաստացիորեն չէին ազդում ռուսաստանցիների հիմնական մասի կարգավիճակի և եկամուտների վրա: Սա էլ, իր հերթին, հանգեցրեց հասարակության մեջ դաստիարակության և մշակույթի ճգնաժամի, արժեքների փոփոխության:

Այսպիսով, անցկացված հետազոտությունների մեծամասնությունն ընդունում է 20-րդ դ. Վերջում տեղի ունեցած իրադարձությունների որոշակի «հեղափոխականությունը» և ածանցյալ լինելու փաստը, այսինքն,առկա էր հասարակության սոցիալական տարանջատվածություն, որը կարող էր վկայել միջին դասի՝ որպես պետական վարչակարգի զարգացման համար հուսալի հենքի, բացակայության մասին:

Աշխատանքի այս հատվածի շրջանակներում անհրաժեշտ է համարվում դիտարկել մի քանի փաստաթղթեր, որոնք կօգնեն որոշել կատարված վերափոխումների բնույթը: 1999 թ., պայմանավորված Պետական Դումայի պատգամավորների կողմից նախագահ Բ.Ն. Ելցինի՝ ծանր հանցագործություններ կատարած լինելու պատճառով պաշտոնավարման դադարեցման պահանջի առաջքաշմամբ, ստեղծվեց Ռուսաստանի Դաշնության Համադաշնային ժողովի Պետական Դումայի Հատուկ հանձնաժողով, որը պետք է գնահատական տար, թե որքանով է հիմնավորված ՌԴ նախագահի դեմ հարուցված մեղադրանքները և որքանով են պահպանվում գործընթացային կանոնները: Բացի քաղաքական հանցագործություններից՝ պետական դավաճանություն, պետական հեղաշրջում և Չեչնիայում ռազմական գործողությունների իրականացում, նախագահին նաև վերագրում էին բարեփոխումների ուղղվածության վերաբերյալ տնտեսական բնույթի մեղադրանքներ: «Ընդհանուր առմամբ, դրանք [բարեփոխումները] Ռուսաստանին հասցրին սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի, որը պայմանավորված էր համազգային տնտեսության հիմնական ճյուղերի փլուզմամբ, հասարակության ուժգնացող շերտավորմամբ, երկրի անվտանգության կորստով, բնակչության կենսամակարդակի կտրուկ իջեցմամբ և թվաքանակի կորստով»[8] :

Փաստաթղթում ներկայացվում է նաև սոցիալ-տնտեսական բնութագրիչ, որը վկա-

[8] Обоснование постановки вопроса об отрешении Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от должности в связи с совершением им тяжких преступлений // Сборник документов и материалов Специальной комиссии Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации по оценке соблюдения процедурных правил и фактической обоснованности обвинения, выдвинутого против Президента Российской Федерации, и их рассмотрения Государственной Думой 13-15 мая 1999 года. – М.: Издание Государственной Думы, 1999 էջ 43-47

յում է ռուս բնակչության հիմնական մասի նյութական դիրքի կտրուկ վատթարացման մասին: Այսպես, 1998 թ., պաշտոնական տվյալներով, 32,1 մլն մարդ ուներ ապրուստի համար անհրաժեշտ նվազագույնից ցածր միջոցներ, աղքատության մակարդակը Ռուսաստանում 1990թ. հետ համեմատած ավելացել էր 14-16 անգամ: Հաշվի առնելով սննդամթերքի, կոմունալ ծառայությունների, կապի, փոխադրամիջոցների գների աճը՝ Ռուսաստանի Դաշնությունում 70-80 մլն քաղաքացի հայտնվել էին աղքատության շեմին: Պետական վիճակագրության տվյալների համաձայն, գործազուրկների թիվը հասնում էր 6 մլն-ի ,որը կազմում էր երկրի տնտեսապես ակտիվ բնակչության շուրջ 10 տոկոսը: Այս պայմաններում ահռելի թվերի է հասնում նաև մահացության մակարդակը, 1992-1997 թթ. կորուստը կազմել է գրեթե 4,2 մլն. մարդ: Ռուսաստանի ընդհանուր ժողովրդագրական կորուստները, հաշվի առնելով կյանքի անբարենպաստ պայմաններում ծնվածների և մահացածների հարաբերակցությունը, կազմել է ավելի քան 8 մլն. մարդ: Վատթարացել էին նաև բնակարանային պայմանները: Խորանարդ մետրերով հաշված վարձակալության տրված բնակելի տարածքների քանակը 1990 - 1997 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում նվազել է 4,2 անգամ, իսկ իրենց բնակարանային պայմաններ բարելաված ընտանիքների թիվը նվազել է 2,7 անգամ: Վերոնշյալ փաստերը Հանձնաժողովին հիմք տվեցին համարել, որ «Նախագահ Բ.Ն. Ելցինի կողմից կատարվել են Ռ.Դ. Քրեական օրենսգրքի 357 հոդվածով նախատեսված հանցագործություններ, որը պատասխանատվության է հանգեցնում «այն գործողությունների համար,որոնք ուղղված են ազգային որևէ խմբի ամբողջական կամ մասնակի ոչնչացմանը՝ տվյալ խմբի ֆիզիկական ոչնչացմանը հանգեցնող կենսապայմանների ստեղծման միջոցով» (ցեղասպանություն)»:

Բացի այդ, Ռուսաստանի Դաշնության Համադաշնային ժողովի Պետական դումայի Հատուկ հանձնաժողովի կողմից ընդունվեց այն փաստը,որ Ռ.Դ. Նախագահ Բ.Ն. Ելցինի գործողություններում առկա են բավարար տվյալներ, որ ապացուցում են ծանր հանցագործությունների առկայությունը: Մասնավորապես դրանք կապված են Բելովեժյան համաձայնագրի մշակման և իրագործման, Մոսկվայում 1993թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին կատարված իրադարձությունների, Չեչնիայի հանրապետության տարածքում իրականացրած ռազմական գործողությունների, այնպիսի արարքների իրագործման հետ, որոնք բերեցին Ռ.Դ. անվտանգության և պաշտպանության թուլացման, ինչպես նաև այնպիսի գործողությունների կատարման հետ,որոնք հանգեցրին ռուս ազգի գենոցիդի[9]: Վերը թվարկածից ելնելով, 1990-կան թթ. կատարված վերափոխումները ամբողջությամբ նեոլիբերալ չի կարելի անվանել: Ծայրահեղ դեպքում, նեոլիբերալ տեսանկյունից, կարելի է դիտարկել միայն քաղաքական ոլորտում տարաբնույթ ազատությունների հռչակումը, սակայն երկրի սոցիալ-քաղաքական գործունեության և իրավիճակի ամբողջության մեջ դրանց հռչակումը ոչ մի իրական օգուտ չտվեց նյութական բարեկեցության տեսանկյունից, իսկ հոգևոր բնագավառում կան շատ վիճելի պահեր: Ռ.Դ. նոր նախագահ Վ.Վ. Պուտինի իշխանության գալուց հետո ռուսական հասարակայնությունը նրա կողմից ակնկալում էր հստակ և միանշանակ ինքնորոշում՝ արդյոք կդառնա տնտեսության ապապետականացման և ապաբյուրոկրատացման կուրսի երաշխավորը և կստեղծի պայմաններ ինքնուրույն գործունեության ազատության աջակցման համար, թե կվերականգնի պետու-

[9] Заключение об оценке фактической обоснованности обвинения, выдвинутого против президента Российской Федерации в связи с подготовкой, заключением и реализацией им Беловежских соглашений; Заключение об оценке фактической обоснованности обвинения, выдвинутого против президента Российской Федерации в связи с событиями сентября - октября 1993 года в Москве; Заключение об оценке фактической обоснованности обвинения, выдвинутого против президента Российской Федерации в связи с военными действиями на территории Чеченской Республики; Заключение об оценке фактической обоснованности обвинения, выдвинутого против президента Российской Федерации в связи с совершением им действий, приведших к ослаблению обороноспособности и безопасности Российской Федерации; Заключение об оценке фактической обоснованности обвинения, выдвинутого против президента Российской Федерации в связи с совершением им действий, приведших к геноциду российского народа // Сборник документов и материалов Специальной комиссии Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации по оценке соблюдения процедурных правил и фактической обоснованности обвинения, выдвинутого против Президента Российской Федерации, и их рассмотрения Государственной Думой 13-15 мая 1999 года. – М.: ИзданиеГосударственнойДумы, 1999.–էջ 633-635,639-641,645-649,650-654,656-663

թյան նախկին դերն ու նշանակությունը քաղաքացիների կյանքում:

Ռ.Դ. Նախագահի աշխատակազմի ղեկավարի տեղակալի կարծիքով, հենց «ազգի խնայումը»[10] կարող է դառնալ համալրման միջոց և նպատակ, քաղաքական համակարգի, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մարդակենտրոնացման ծրագիր, յուրաքանչյուր անձի արժանապատվության, առողջության, ունեցվածքի նկատմամբ խնամքով մոտեցման հմտություն: Մեր կարծիքով, նպատակն ընդհանուր առմամբ նեոլիբերալ է: Ա.Ա. Կարա-Մուրզան առանձնացնում է երեք խնդիրներ, որոնք արդիական են անցյալ և ներկա ժամանակների լիբերալների համար՝ «Առաջինը դա ռուսական լիբերալիզմի պատմության մեջ լուսավորչականության դերն է, այսինքն հասարակական գիտակցության վրա լիբերալների ազդեցության մասին հարցը: Երկրորդը դա Ռուսաստանում լիբերալ բարեփոխումների խնդիրն է, իսկ երրորդը՝ նեոլիբերալ քաղաքականության, կուսակցական կառուցման խնդիրն է»[11]:

Համաձայնվելով Ա.Ա. Կարա-Մուրզայի կարծիքի հետ՝ կարելի է նշել, որ լիբերալ լուսավորչականության դերն իր մեջ ներառում է ահռելի ներուժ, որ ներկայումս անհրաժեշտ մակարդակով չի օգտագործվում Ռուսաստանում: Օրինակ, Եվրոպայում յուրաքանչյուր քաղաքացի վաղ տարիքից գիտի իր սահմանադրական իրավունքներն ու պարտականությունները, որոնք, թեկուզ հումորային տեսքով (օրացույցների և բացիկների վրա) հասցվում է քաղաքացիներին: Լիբերալ բարեփոխումների խնդիրը, որը բերում էր այն եզրահանգման, որ Ռուսաստանի պատմության մեջ բարեփոխումների ժամանակաշրջանին հաջորդում է հակաբարեփոխումը, մեր կարծիքով, շատ կարևոր է և պետք է լուծում տրվի ռուսական հասարակության առջև ծառացած խնդիրների գիտակցության և համախմբած քաղաքական մեծամասնության միջոցով: Այս ամենը մատնանշեց նաև Վ.Վ. Պուտինն իր ուղերձում՝ «պետք է հաստատապես ասել, որ այս շրջափուլն ավարտված է, չի լինի ոչ հեղափոխություն, ոչ հակահեղափոխություն»[12]:

Նեոլիբերալ քաղաքականության և կուսակցական շինարարության խնդիրը, մեր կարծիքով, իր լուծումը կարող է գտնել նեոլիբերալ ուղղությամբ երկարաժամկետ քաղաքական կուրսի մշակմամբ և քաղաքացիների մեծամասնության կողմից աջակցություն վայելող կայուն քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական համակարգի ստեղծմամբ: Սրա հետ մեկտեղ իշխանության ուժեղ կենտրոնի առկայությունը և Պառլամենտում քաղաքական մեծամասնության առկայությունը չպետք է խոչընդոտների հանդիպի ժողովրդի աջակցությունը վայելող քաղաքական կուրսի իրականացման ընթացքում: Վ.Վ. Պուտինի վարած քաղաքականության գնահատման վերաբերյալ կան տարբեր հետաքրքիր կարծիքներ: Այսպես, Գորբաչովի ֆոնդի փորձագետ Վալերիյ Սոլովեյը, վերլուծելով Ռուսաստանի ներկա և ապագա լիբերալիզմի և լիբերալ կուսակցությունների խնդիրները, պնդում է, որ «իրականում ներկայիս ռուսական իշխանությունը, ի դեմս նախագահ Պուտինի, ռուսական լիբերալիզմի առավել ամբողջական մարմնավորումն է: Պետության գլուխն իրականացնում է բացարձակ լիբերալ տնտեսական քաղաքականություն, առավել լիբերալ, քան Բորիս Ելցինի քաղաքականությունն էր: Այսպիսի քաղաքականության հաջողությունը կապված է սոցիալական վերահսկողության առկայության հետ: Վլադիմիր Պուտինը փորձում է կառուցել խորհրդայինից առավել խիստ և արդյունավետ սոցիալական մեխանիզմներ: Այլ լիբերալիզմ Ռուսաստանում հնարավոր չի լինի: Դրա գոյությունը հնարավոր է կամ ինտելեկտուալ նախագծերի տեսքով, որոնք կդառնան ոչ մեծ մշակութային խմբերի ձեռքբերում, կամ էլ որպես որոշակի ֆինանսական, նյութական շահերի պաշտպանություն»[13] :

Այսպիսով, մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ «Միացյալ Ռուսաստան» կուսակցության քաղաքական ծրագիրն ընդհանուր

---

[10] Сурков В. Национализация будущего / В. Сурков // Эксперт. 2007. - № 2, էջ 133

[11] Российский либерализм: судьбы и перспективы («Круглый стол») // Общественные науки и современность. 2005. №6, էջ 81

[12] Послание Президента РФ В.В. Путина Федеральному Собранию Российской Федерации // Российская газета (Федеральный выпуск). 2001 г. 3 апреля.

[13] Цит. по:Шабельник В.В. Неолиберализм и неоконсерватизм в российском и зарубежном политическом дискурсе: дис. к-та полит. наук / В.В. Шабельник. – М., 2006. էջ 84

առմամբ համահունչ է այն դրույթներին, որ առաջ է քաշվել Ռ.Դ. Դաշնային Ժողովում ներկայացված Վ.Վ. Պուտինի ուղերձների մեջ:

Մեր կարծիքով, այս պլանը, ընդհանուր առմամբ, համապատասխանում է նեոլիբերալ վերափոխումների կուրսի էությանը, քանի որ հաշվի է առնում պետության դերը հասարակության կյանքի շատ բնագավառներում , տարբերվում է իր սոցիալական հստակ ուղղվածությամբ, ծայրահեղությունների չի զնում: Այստեղ, մեր կարծիքով, նկատվում է 1990-ական քաղաքական կուրսի հետ որոշակի «հաջորդականություն», բայց ոչ թե որպես նրա ուղղակի շարունակություն, այլ որպես արմատական լիբերալների «սխալների ուղղում», որը տեղի է ունենում էվոլյուցիոն ճանապարհով (էվոլյուցիան վերաբերում է նեոլիբերալ ավանդույթներին, անկախ հեղափոխության փաստից):

Գրականության և աղբյուրների ցանկ

1. Гаджиев К.С. Либерализм: история и современность / К.С. Гаджиев // Новая и новейшая история. 1995. - № 6, стр. 21
2. Мийон-Дельсоль Ш. Политические идеи XX века / Ш. Мийон-Дельсоль. М., 1995.стр. 195.
3. Послание Президента РФ В.В. Путина Федеральному Собранию Российской Федерации // Российская газета (Федеральный выпуск). 2001 г. 3 апреля
4. Послание президента РФ В.В. Путина Федеральному Собранию Российской Федерации // Российская газета (Федеральный выпуск). 2002 г. 18 апреля
5. Послание Президента РФ В.В. Путина Федеральному Собранию Российской Федерации // Российская газета (Федеральный выпуск). 2006 г. 11 мая
6. Послание Президента РФ В.В. Путина Федеральному Собранию Российской Федерации // Российская газета (Федеральный выпуск). 2001 г. 3 апреля.
7. Российский либерализм: судьбы и перспективы («Круглый стол») // Общественные науки и современность. 2005. №6, стр. 81
8. Российский статистический ежегодник. М. 1997, стр. 554
9. Сборник документов и материалов Специальной комиссии Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации по оценке соблюдения процедурных правил и фактической обоснованности обвинения, выдвинутого против Президента Российской Федерации, и их рассмотрения Государственной Думой 13-15 мая 1999 года. – М.: ИзданиеГосударственнойДумы, 1999.–стр. 633-635,639-641,645-649,650-654,656-663
10. Сборник документов и материалов Специальной комиссии Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации по оценке соблюдения процедурных правил и фактической обоснованности обвинения, выдвинутого против Президента Российской Федерации, и их рассмотрения Государственной Думой 13-15 мая 1999 года. – М.: Издание Государственной Думы, 1999 стр. 43-47
11. Стародубовская И.В., Мау В.А. Великие революции. От Кромвеля до Путина / И.В. Стародубовская, В.А. Мау. - М., 2001, էջ 171
12. Сурков В. Национализация будущего / В. Сурков // Эксперт. 2007, № 2, стр. 133.
13. Ушанов П.В. Взаимовлияние либеральной периодической печати и идеологии в России в конце XX - начале XXI вв.: дис. … к-та полит. наук / П.В. Ушанов. – Владивосток, 2004. Стр. 78
14. Шабельник В.В. Неолиберализм и неоконсерватизм в российском и зарубежном политическом дискурсе: дис. к-та полит. наук / В.В. Шабельник. – М., 2006. Стр. 84
15. Шмелев Д.В. Неолиберализм Валери Жискар д'Эстена: теория и внутриполитическая практика (1974-1981): дис. … к-та ист. наук / Д.В. Шмелев. - Казань, 2001, стр. 20

Փափուկ ուժի ռուսական ընկալումը և կիրառման մեխանիզմները Հարավային Կովկասում

Սարգսյան Հ. Դ.
ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոն (Հայաստան, Երևան)
hayk_sargsyan@outlook.com

Վճռորոշ բառեր՝ փափուկ ուժ, Ջոզեֆ Նայ, գրավչություն, արտաքին քաղաքականության հայեցակարգ, փափուկ ուժի մեխանիզմներ, բնակչություն, կրթություն, ԶԼՄ-ներ

Российское понимание мягкой силы и механизмы ее имплементации на Южном Кавказе

Саргсян А.Д.
Кафедра политических институтов и процессов факультета международных отношений ЕГУ (Армения, Ереван)
hayk_sargsyan@outlook.com

Резюме: Несмотря на то обстоятельство, что концепция "мягкой силы" получила теоретическое оформление в рамках западной политической мысли, в течение времени она стала важной составляющей во внешнеполитическом арсенале самых разных акторов геополитики. В этом смысле исключение не составляет и Россия, в социально-политических кругах которой, в частности, с начала 2000-х развернулось бурное обсуждение касательно содержания концепта и его применения. Целью настоящей статьи является изучение российского восприятия мягкой силы и анализ механизмов ее применения на примере стран Южного Кавказа.
Ключевые слова: мягкая сила, Джозеф Най, привлекательность, концепция внешней политики, механизмы мягкой силы, население, образование, СМИ

Russian perception of soft power and mechanisms of its implementation in the South Caucasus

Sargsyan H.D.
Department of Political Institutions and Processes,
Faculty of International Relations, YSU (Armenia, Yerevan)
hayk_sargsyan@outlook.com

Abstract: Despite the fact that the concept of soft power has theoretically been framed in the West, it has thereafter been incorporated into the arsenal of various geopolitical actors' foreign policy tools, with Russia being among them. The debate about the essence and applicability of the concept emerged in Russian political discourse during mid-2000s. The aim of this article is to examine the «Russian perception» of soft power and to analyze mechanisms of its implementation in South Caucasian countries.
Keywords: soft power, Joseph Nye, attraction, foreign policy doctrine, mechanisms of soft power, population, education, mass-media

«Փափուկ ուժ» տերմինը գիտական շրջանառության մեջ է մտցվել ամերիկացի քաղաքագետ Ջոզեֆ Նայի կողմից՝ 1990թ. լույս տեսած «Հարկադրված առաջնորդություն. ամերիկյան ուժի փոփոխվող բնույթը» աշխատության մեջ: Ջ. Նայը փափուկ ուժը սահմանեց որպես «ցանկալիին հասնելու ունակություն գրավչության միջոցով՝ ի հակադրություն հարկադրական միջոցների»[1]: Նրա մոտեցման հիմքում ընկած է այն գաղափարը, որ ժամանակակից աշխարհում տնտեսական, սոցիոմշակութային, ինստիտուցիոնալ, իրավական գործիքները շատ ավելի արդյունավետ են, քան ռազմական ուժը կամ ուղղակի քաղաքական/տնտեսական ճնշումը: Տերմինի հեղինակի կարծիքով, փափուկ ուժը պետությունների արտաքին քաղաքական զինանոցի 3 հիմնական բաղադրիչներից մեկն է՝ ռազմական (կոշտ) և տնտեսական ուժերի հետ մեկտեղ[2]:

[1] Տե՛ս Nye, Joseph S. Jr., "Bound to Lead: The Changing Nature of American Power".NY: Basic Books, 1990, p.7

[2] Տե՛ս Nye Joseph S. Jr., "Soft Power. The Means to Success in World Politics". First ed. New York: Public Affairs, 2004, p. 2

Տերմինի ներմուծումը, որոշակի իմաստով, խորհրդանշեց հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում միջազգային հարաբերություններում նոր՝ իրենց բնույթով ու կիրառության տիրույթով տարբերվող գործիքների և տարրերի ի հայտ գալու հանգամանքը:

Թեև փափուկ ուժի տերմինի շուրջ դիսկուրսն ի սկզբանե ծավալվել է արևմտյան քաղաքագիտական մտքի շրջանակներում, այն աստիճանաբար մուտք է գործել նաև աշխարհաքաղաքական այլ դերակատարների հասարակական-քաղաքական դիսկուրս, իսկ այնուհետև արտաքին քաղաքական զինանոց: Այդ դերակատարների շարքում է նաև Ռուսաստանը: Ժառանգելով ԽՍՀՄ ժամանակաշրջանի հսկայական տնտեսական և քաղաքական ենթակառուցվածքների զգալի մասը և միջուկային գերտերության կարգավիճակը՝ Ռուսաստանը չէր կարող անմասն մնալ արտաքին քաղաքական գործիքակազմի փոխակերպման, դրանում նմանատիպ նոր տարրերի ներմուծման գործընթացից:

Ռուսական հասարակական-քաղաքական դիսկուրսում փափուկ ուժը տերմինը հայտնըվեց 2000-ական թվականների վերջերին: Դեռևս 2008թ. ՌԴ արտգործնախարար Սերգեյ Լավրովը, հարցազրույց տալով Русская Газета օրաթերթին, նշել էր, որ «...ժամանակակից աշխարհում մեծ դերակատարություն ունի այսպես կոչված փափուկ ուժը, որը քաղաքակրթական, հումանիտար, մշակութային, արտաքին քաղաքական և գրավչության այլ մեթոդներով միջավայրի վրա ազդելու կարողությունն է: Ես կարծում եմ, որ մեր հայրենակիցների հետ կապը պետք է պահպանել հենց այս գործոնները հաշվի առնելով»[3]: Այդ ժամանակաշրջանը համընկավ ռուսական փափուկ ուժի մեխանիզմների ձևավորման գործընթացի հետ:

Պաշտոնապես փափուկ ուժ տերմինը ռուսական արտաքին քաղաքական գործիքակազմ մուտք գործեց 2013թ. ընդունված ՌԴ Արտաքին քաղաքականության հայեցակարգի ընդունմամբ: Այդ փաստաթղթում փափուկ ուժը դիտարկվում է որպես «արտաքին քաղաքական խնդիրների լուծման համալիր գործիքակազմ, որը հենվում է քաղաքացիական հասարակության, տեղեկատվական-հաղորդակցային, հումանիտար և դասական դիվանագիտությանը այլընտրանք հանդիսացող այլ մեթոդների ու տեխնոլոգիաների վրա: Միաժամանակ, համաշխարհային մրցակցության ուժեղացումը և ճգնաժամային պոտենցիալի կուտակումը առաջացնում են փափուկ ուժի ապակառուցողական և հակաիրավական օգտագործման ռիսկեր՝(...) ինքնիշխան պետությունների վրա քաղաքական ճնշում գործադրման, նրանց ներքին գործերին միջամտության, իրավիճակի ապակայունացման, հասարակական կարծիքի և գիտակցության մանիպուլյացիայի, այսպես կոչված մարդասիրական և մարդու իրավունքների պաշտպանության ծրագրերի ֆինանսավորման միջոցով»[4]: Տերմինի ամրագրումը հայեցակարգում լայն քննարկումների տեղիք տվեց ռուս քաղաքագետների և միջազգայնագետների շրջանում:

2016թ. ընդունված Արտաքին քաղաքականության նոր հայեցակարգում հասկացությանը տրված է ավելի նեղ բնորոշում, մասնավորապես՝ «ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների անբաժան մասն է դառնում արտաքին քաղաքական խնդիրների լուծման գործում փափուկ ուժի գործիքների կիրառումը՝ առաջին հերթին քաղաքացիական հասարակության հնարավորությունները, տեղեկատվական-հաղորդակցային, հումանիտար և այլ մեթոդներն ու տեխնոլոգիաները, ի լրումն ավանդական դիվանագիտական մեթոդների»[5]:

Հիմնախնդրի հետազոտողներ Ա. Սերգունինի և Լ. Կարաբեշկինի կարծիքով, ռուսական մոտեցման մեջ գերակայում է փափուկ ուժի «ինստրումենտալ» ընկալումը, որի շրջանակներում այն դիտարկվում է որպես որոշակի քաղաքական գործիքների և մեխանիզմների ամբողջություն, որոնք կոչված են կոնկրետ շահերի սպասարկմանը[6]: Այդ ընկալման

---

[3] Տե՛ս Эксклюзивное интервью главы МИДа РФ Сергея Лаврова "Российской газете", 30.10.2008., https://rg.ru/2008/10/30/lavrov.html

[4] Տե՛ս Концепция внешней политики Российской Федерации(утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.) (утратила силу), http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkB6BZ29/content/id/122186

[5] Տե՛ս Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г.), http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248

[6] Տե՛ս Sergunin A., Karabeshkin L., “Understanding Russia's Soft Power Strategy”, Sage Journals, 12.10.2015.,p. 352 https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1111/1467-9256.12109?journalCode=pola

տրամաբանությամբ, փափուկ ուժը կարող է օգտագործվել ինչպես դրական/կառուցողական, այնպես էլ բացասական/ապակառուցողական նպատակներով: Ընդհանուր առմամբ համաձայնելով այս մեկնաբանության հետ՝ կարելի է նշել, որ ըստ էության, փափուկ ուժի ռուսական ընկալումը տարբերվում է տերմինի հեղինակ Ջոզեֆ Նայի ընկալումից, ով այն դիտարկում էր որպես գրավչության միջոցով համակրանքի այնպիսի մթնոլորտի ստեղծում, որը նպաստում է երկարաժամկետ շահերի բավարարմանը[7]: Նայի ընկալման մեջ շեշտադրվում է փափուկ ուժի դրական/գրավիչ ասպեկտը, այդ ուժի արդյունքում օբյեկտի՝ կամավոր հիմքով սեփական նախընտրությունների և վարքի փոփոխությունը: Փոխարենը ռուսական ընկալման մեջ փափուկ ուժին ավելի լայն մեկնաբանություն է տրվում՝ դիտարկելով որպես միջազգային հարաբերություններում պետությունների կողմից սեփական նպատակներին հասնելու գործիքներից մեկը: Այդ մոտեցումը, կարծում ենք, տրամաբանական է՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ տերմինն ի սկզբանե դիտարկվել է որպես արտասահմանում ապրող ռուս բնակչության ռեսուրսը ռեալիզացնելու միջոց:

Ռուսաստանի փափուկ ուժը հենվում է այնպիսի ռեսուրսների վրա, ինչպիսիք են այդ երկրի մշակույթը, պատմությունը, համեմատաբար կայացած կրթական համակարգը, արտասահմանում ապրող մեծաքանակ ռուսալեզու բնակչությունը, Ռուսական ուղղափառ եկեղեցին, այդ երկրի աշխարհաքաղաքական կշիռը և այլն:

Փորձելով այդ ռեսուրսները վերածել չափելի վերջնարդյունքի՝ վերջին տասնամյակի ընթացքում Ռուսաստանը հասցրել է ստեղծել փափուկ ուժի կիրառման մեխանիզմների սեփական ճյուղավորված համակարգը՝ որոշակի առումով նմանակելով այս ասպարեզում Արևմտյան երկրների փորձին: Առաջին նշանակալի իրադարձությունն այս բնագավառում ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի հրամանագրով 2007թ. «Русский Мир» հիմնադրամի ստեղծումն էր, որն ունի հասարակական կազմակերպության կարգավիճակ: Հիմնադրամի նպատակը ռուսական մշակույթի, լեզվի, կրթական համակարգի տարածմանն ուղղված քայլերի ձեռնարկումն է[8]: Հիմնադրամի անվանումը պատահական չէ. աշխարհում ռուսական լեզվի և մշակույթի կրողները դիտարկվում են որպես փափուկ ուժի յուրատեսակ կապիտալ, որն ունի ռեալիզացման կարիք:

Ռուսական փափուկ ուժի մյուս «առաջամարտիկը» 2008թ. ստեղծված «Россотрудничество» դաշնային գործակալությունն է, որն ունի ՌԴ ԱԳՆ-ին կից մարմնի կարգավիճակ: Այդ ժամանակ ՌԴ նախագահ Դ. Մեդվեդևը խոսել է այդ գործակալությունը Ռուսաստանի փափուկ ուժի հիմնասյունը դարձնելու մտադրության մասին[9]: Գործակալության հիմնանպատակներն են ռուսական մշակույթի և լեզվի տարածումը, հանրային դիվանագիտությունը, արտասահմանում բնակվող ռուսական համայնքին աջակցությունը, պատմական ժառանգության պահպանումը, ՌԴ դաշնային սուբյեկտների միջազգային կապերի ընդլայնումը և այլն[10]: Գործակալությունն այսօր ներկայացուցչություններ ունի 80-ից ավել երկրներում, այդ թվում՝ եվրոպական երկրների մեծամասնությունում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, ինչպես նաև մի շարք լատինամերիկյան, ասիական և աֆրիկյան երկրներում:

Բացի այս երկու խոշոր կառույցներից, հասարակական հիմունքներով, ինչպես նաև ՌԴ ԱԳՆ հովանու տակ գործում են մի շարք ավելի փոքր կառույցներ, որոնցից են Հանրային դիվանագիտության աջակցության Գորչակովի հիմնադրամը և այլն:

Հիմնավոր կլինի պնդել նաև, որ նմանատիպ մեխանիզմների ներդնումը արտաքին քաղաքական գործիքակազմում խորհրդանշեց ՌԴ-ի կողմից համաշխարհային մակարդակում գրավչության ընդլայնման անհրաժեշտության գիտակցումը: Եթե սկզբնական շրջանում Ռուսաստանն այս բնագավառում իր ջանքերը կենտրոնացնում էր հատկապես իրեն սահմանակցող տարածաշրջաններում և իր անմիջական շահերի գոտիներում, ապա ներկայումս Ռուսաստանի փափուկ ուժի քաղաքականության աշխարհագրությունն աս-

[7] Տե՛ս Nye, Joseph S. Jr. 1991. “Bound to Lead...”, p.8-9

[8] Տե՛ս «Русский Мир» հիմնադրամի պաշտոնական կայքէջ, https://russkiymir.ru/fund/

[9] Տե՛ս Медведев: Россотрудничество должно стать проводником "мягкой силы", 03.09.2012., https://www.vedomosti.ru/politics/news/2012/09/03/medvedev_rossotrudnichestvo_dolzhno_stat

[10] Տե՛ս «Россотрудничество» գործակալության պաշտոնական կայքէջ, http://rs.gov.ru/ru

տիճանաբար ընդլայնվում է: Վալերի Տիշկովի կարծիքով, որպես այդ ընդլայնման շարժիչ ուժ է հանդես գալիս 20-րդ դարի ընթացքում աշխարհակարգի մի քանի հիմնական տեղաշարժերի արդյունքում ամբողջ աշխարհով մեկ սփռված ռուսալեզու բնակչությունը[11]: Որոշ տվյալներով, ամբողջ աշխարհում առնվազն ռուսերեն հասկացող մարդկանց թիվը հասնում է մոտ 280 մլն-ի, ինչը, բնականաբար, աշխատանքի հսկայական դաշտ է բացում Ռուսաստանի համար[12]:

Խոսելով Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի փափուկ ուժի ազդեցության մեխանիզմների մասին՝ պետք է նշել, որ սառը պատերազմի ավարտից հետո այս տարածաշրջանը Ռուսաստանի կողմից դիտարկվեց այսպես կոչված «Մերձավոր արտասահմանի» (Ближнее зарубежье) տիրույթում: Ռուսական հասարական-քաղաքական շրջանակներում այդ տերմինով բնութագրվում էր Ռուսաստանի անմիջական շահերի գոտին և հիմնավորվում էր այդտեղ սեփական ազդեցության պահպանման ու ընդլայնման համար առավելագույն ջանքերի ներդնումը:

Բնականաբար, հետխորհրդային տարածաշրջանի հանդեպ առանձնահատուկ մոտեցում որդեգրելու հիմքում առկա էին որոշակի օբյեկտիվ պատճառներ, այդ թվում՝ մոտ 70 տարվա «համատեղ կյանքի» փորձը, ռուսական համայնքների առկայությունը հատկապես հետխորհրդային մի քանի երկրներում (Ղազախստան, Ուկրաինա, Բելառուս, Մերձբալթյան երկրներ), ինչպես նաև այդ երկրների տեղի բնակչության շրջանում ռուսերենի, ռուսական մշակույթի տարածվածությունը, որն ինքնին որոշակի բարենպաստ հող էր ստեղծում Ռուսաստանի ազդեցության պահպանման համար:

Հարավային Կովկասի երկրներից յուրաքանչյուրում ևս առկա են ռուսական համայնքներ, չնայած թվաքանակով դրանք միմյանցից էականորեն տարբերվում են: Ընդ որում, եթե Հայաստանում և Ադրբեջանում Ռուսաստանն օգտագործում է փափուկ ուժի «դասական մեխանիզմները», ապա Վրաստանում վերջիններիս ազդեցությունը խիստ սահմանափակ է՝ պայմանավորված երկու երկրների միջև հարաբերությունների բացակայությամբ:

Այսպես, Հայաստանում առկա է թեև փոքրաթիվ (մոտ 12.000[13]), սակայն կոմպակտ բնակվող և ինտեգրված ռուսական համայնք, գործում են «Россотрудничество» գործակալության և «Русский Мир» հիմնադրամի ներկայացուցչությունները՝ համապատասխանաբար Երևանում և Գյումրիում գիտության և մշակույթի ռուսական կենտրոնները և ԵՊՀ Ռուսական կենտրոնը, որոնք նպաստում են երկկողմ մշակութային, կրթական կապերի զարգացմանը[14]: Որոշակի գործունեություն է ծավալում նաև Հանրային դիվանագիտության Գորչակովի հիմնադրամը, որն ավելի շատ միտված է քաղաքացիական հասարակության և մեդիադաշտի հետ աշխատանքին: Հայաստանում գործող ռուսական կրթական հաստատությունների շարքում հարկ է նշել Հայ-Ռուսական սլավոնական համալսարանը, Մ. Լոմոնոսովի անվան Մոսկվայի պետական համալսարանի Երևանի մասնաճյուղը, Գ.Վ. Պլեխանովի անվան Ռուսական տնտեսական համալսարանը: Գործում են մի շարք ռուսական դպրոցներ (թեև դրանց քանակը վերջին տարիներին նվազման միտում է արձանագրել) և եկեղեցիներ ինչպես Երևանում, այնպես էլ մարզերում: Բնակչության մեծամասնությունն ունի առնվազն տարրական գիտելիքներ ռուսերենից:

Մեդիադաշտում բավականին ակտիվ գործում են ռուսական մի շարք լրատվամիջոցներ, որոնցից խոշորագույնը ռուսական Sputnik-ն է: Ռուսական հեռուստաալիքները ազատորեն հեռարձակվում են հայկական հեռուստատեսությամբ:

Երկու երկրները մի շարք տարածաշրջանային կազմակերպությունների անդամ են, որոնց շարքում՝ ՀԱՊԿ, ԵԱՏՄ, ԱՊՀ և այլն:

---

[11] Տե՛ս Tishkov, V., “The Russian World – Changing Meanings and Strategies.” Carnegie Papers 95, August 2008. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace., p.13, https://www.ciaonet.org/attachments/6481/uploads

[12] Տե՛ս Crystal D., The Cambridge Encyclopedia of Language (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), R. G. Gordon Jr., (ed.), Ethnologue: Languages of the World (15th edition). 2005, https://www.ethnologue.com/language/rus

[13] Տե՛ս «Հայաստանը թվերով. ժողովրդագրություն», ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե, 16.11.2018., https://armenpress.am/arm/news/757921, https://www.armstat.am/file/article/armenia_2018_3.pdf

[14] Տե՛ս Երևանում գիտության և մշակույթի ռուսական կենտրոնի պաշտոնական կայքէջ, http://arm.rs.gov.ru/ru/activities/419

Ռուսաստանը զգալի ներգրավվածություն ունի հայկական տնտեսական ենթակառուցվածքներում՝ հանդիսանալով մի շարք խոշոր կորպորացիաների ու տնտեսական օբյեկտների սեփականատեր:

Այդուհանդերձ, հայ հասարակության աչքերում Ռուսաստանի գրավչության բարձրացումը հաճախ բախվում է մի շարք խոչընդոտների: Այսպես, մի կողմից Հայաստանի ռազմավարական դաշնակցի, Հայաստանի անվտանգության կարևոր բաղադրիչի՝ այդ թվում նաև դաշինքային ձևաչափով, մյուս կողմից Ադրբեջանին սպառազինություններ մատակարարող Ռուսաստանի իմիջները հայ հասարակության աչքերում մշտական հակազդեցության մեջ են, ինչն էականորեն դժվարացնում է այդ երկրի հանդեպ իրապես խորքային դրական վերաբերմունքի արմատավորումը: Բացի այդ, ռուսական իմիջի հանդեպ դրական վերաբերմունքի ամրապնդման ևս մեկ խոչընդոտ է ռեսուրսների ոչ նպատակային ծախսումը: Ընդհանուր առմամբ, կարելի է համաձայնել հետազոտող Ռ. Էլամիրյանի կարծիքի հետ, ըստ որի փափուկ ուժի ռուսական մոդելի առանձնահատկությունն այն է, որ վերջինս ավելի շատ հիմնվում է գործընկեր երկրների քաղաքական էլիտաների հետ անմիջական համագործակցության, վերջիններիս շահավետ պայմաններով անվտանգության, գազի և այլ նմանատիպ գործարքներ առաջարկելու, քան բուն հասարակության հետ աշխատանքի վրա[15]:

Թեև Ադրբեջանի ռուսական համայնքը թվաքանակով մի քանի անգամ գերազանցում է տարածաշրջանի մյուս երկրների ռուսական համայնքներին (մոտ 120.000[16]), փափուկ ուժի մեխանիզմների մասով Ռուսաստանը մոտավորապես նույն կերպ ներկայացված է Ադրբեջանում: Այսպես, գործում է «Россотрудничество»-ի ներկայացուցչությունը՝ Բաքվում գիտության ու մշակույթի ռուսական կենտրոնը և Բաքվի պետական համալսարանում «Русский Мир» հիմնադրամի գրասենյակը, որոնք իրենց օրակարգերով շատ նման են Հայաստանում գործող այդ կազմակերպությունների գործունեությանը: Գործում է Մ. Լոմոնոսովի անվան Մոսկվայի պետական համալսարանի մասնաճյուղը, Բաքվի սլավոնական համալսարանը, 16 ռուսական դպրոցներ, իսկ մնացյալ դպրոցներում առկա է ռուսերենի դասավանդումը[17]: Կան 5 ռուսական եկեղեցիներ:

Ադրբեջանում գործում են մոտ 20 ռուսամետ մեդիաընկերություններ, որոնցից խոշորագույնը Sputnik-ն է[18]:

Հետաքրքրական է, որ զոնե ձևաչափերի առումով Ռուսաստանը մոտավորապես նույն կերպ է ներկայացված Հայաստանում և Ադրբեջանում՝ թեև այդ երկու երկրներում ռուսական համայնքների թվերն անհամեմատելի են:

Ռուսաստանի փափուկ ուժի քաղաքականությունը թերևս արդյունավետության առումով նվազագույն հաջողություններ է գրանցել Վրաստանում, բնականաբար, մի շարք օբյեկտիվ պատճառներով: Նախևառաջ, դրանցից առաջինը Աբխազիայի և Հրվ. Օսիայի հիմնախնդիրների շուրջ երկու երկրների հակադիր դիրքորոշումներն են, որի կուլմինացիան 2008թ. ռուս-վրացական պատերազմն էր և դրանից հետո Ռուսաստանի կողմից Աբխազիայի և Հրվ. Օսիայի անկախության ճանաչումը: Ընդ որում, այս հարցում լարվածությունն ակնհայտ դարձավ արդեն ԽՍՀՄ փլուզման տարիներին՝ հետագայում խորանալով և ստանալով խրոնիկ բնույթ: Արդյունքում Վրաստանը 2005թ. հայտարարեց երկրից ռուսական ռազմաբազան դուրս բերելու իր որոշման մասին և հայտարարեց Արևմտյան ինտեգրացիոն կառույցներին անդամակցելու իր մտադրության մասին:

Վրաստանի կողմից 2017թ. ընդունված «Պաշտպանության ռազմավարական վերանայում 2017-2020թթ.» փաստաթղթի մեջ Ռուսաստանի փափուկ ուժը դիտարկվում է որպես Վրաստանի անվտանգության ուղղակի սպառնալիք[19]: Այսպես, ըստ այդ փաստաթղթի, «Կրեմլը փորձ է անում առավելապես շեշտը դնել փափուկ ուժի տարրերի վրա՝

[15] Տե՛ս Эламирян Р., «Мягкая сила» РФ и Армения: перспективы углубления армяно-российских отношений в 21 веке, http://www.diplomat.am/load/public/5-1-0-588

[16] Տե՛ս Ethnic composition of Azerbaijan: 2009 census., http://pop-stat.mashke.org/azerbaijan-ethnic2009.htm

[17] Տե՛ս Россия — Азербайджан: «мягкая сила» на службе образовательной интеграции, 29.09.2015, https://eadaily.com/ru/news/2015/09/29/rossiya-azerbaydzhan-myagkaya-sila-na-sluzhbe-obrazovatelnoy-integracii

[18] Տե՛ս Российская «мягкая сила» в Азербайджане, 21.11.2017., http://newcaucasus.com/civil-hearings/16552-rossiyskaya-myagkaya-sila-v-azerbaydzhane.html

[19]Տե՛ս "STRATEGIC DEFENCE REVIEW 2017-2020", https://mod.gov.ge/uploads/2018/pdf/SDR-ENG.pdf , p. 53

Վրաստանում պետական ինստիտուտների թուլացման, ռուսամետ խմբերի ուժեղացման և Վրաստանի պրոարևմտյան դիրքորոշման վարկաբեկման նպատակով»: Կարելի է ասել, որ տվյալ փաստաթղթում փափուկ ուժ հասկացությունը նույնացվում է քաղաքական պրոպագանդայի և մանիպուլյացիայի հետ՝ դրանից բխող բոլոր վտանգներով: Բնականաբար, Վրաստանում Ռուսաստանի փափուկ ուժի մեխանիզմների ֆորմալ ներկայացվածության մասին խոսելն ավելորդ է:

Վրաստանում Ռուսաստանի փափուկ ուժի մեխանիզմների խիստ սահմանափակ ներկայության ուղղակի հետևանքն այդ երկրում ԱՄՆ-ի և ԵՄ-ի, ինչպես նաև Թուրքիայի ծանրակշիռ ներկայությունն է: Այսպես, Վրաստանում Արևմուտքի կողմից քաղաքական, քաղաքացիական, կրթական, մշակութային և այլ ոլորտներում ներկայությունն անհամեմատելի է Ռուսաստանի հետ[20]:

Դրա հետ մեկտեղ, Վրաստանում 2014թ. տվյալներով կա մոտ 26.000-անոց ռուսական համայնք[21]: Երկրում քաղաքականություն է տարվում ռուսական մշակույթի և լեզվի սահմանափակման ուղղությամբ: Գործում է մեկ ռուսական եկեղեցի:

Միևնույն ժամանակ, չի կարելի չնշել երկու երկրների միջև «փափուկ համագործակցության» յուրատեսակ դրսևորում հանդիսացող Ռուս և Վրաց Ուղղափառ եկեղեցիների համագործակցությունը՝ հաշվի առնելով, որ կրոնական գործոնն ավանդականորեն կողմնորոշիչ է եղել երկու երկրների բնակչության զգալի հատվածի համար: Հետաքրքրական է, որ երկու եկեղեցիները միմյանց հանդեպ համերաշխություն են դրսևորում քաղաքական զգայուն հիմնախնդիրներում: Այսպես, Ռուս ուղղափառ եկեղեցին ճանաչում է Վրաց եկեղեցու գերակա դիրքը Աբխազիայում և Հրվ. Օսիայում՝ հրաժարվելով ճանաչել վերջիններիս ինքնուրույնությունը, իսկ Վրաց ուղղափառ եկեղեցին հրաժարվում է ճանաչել Ուկրաինայի ուղղափառ եկեղեցու անջատումը ռուսականից[22]: Հատկանշական է, որ 2008թ. ռուս-վրացական պատերազմից հետո երկու երկրների միջև երկխոսության միակ խողովակը մնաց Ռուս և Վրաց ուղղափառ եկեղեցիների շփումները: Ավելին, 2016թ. Մոսկվա կատարած այցի ժամանակ Վրաց պատրիարք Իլյա 2-րդը նշեց, որ «թեև մենք քաղաքական գործիչներ չենք և չենք կարող լուրջ քայլեր ձեռնարկել հարաբերությունների կարգավորման ոլորտում, սակայն մենք կարող ենք որոշակի չափով ազդել այս գործընթացի վրա[23]»:

Պատահական չէ նաև, որ այդ երկրում շարունակում են գործել ռուսամետ կողմնորոշմամբ մի շարք քաղաքական կուսակցություններ, որոնք հիմնականում հենվում են ավելի տարեց ռուսալեզու բնակչության վրա: Այդ կուսակցությունների թվում կարելի է մատնանշել «Վրաստանի հայրենասերների կուսակցությունը», «Միասնական Վրաստան ժողովրդավարական շարժում կուսակցությունը» և այլն:

Ամեն դեպքում, հաշվի առնելով հարաբերությունների առկա վիճակը, ավելի կոնկրետ՝ դրանց բացակայությունը, կարծում ենք, որ Վրաստանում Ռուսաստանի փափուկ ուժի տեսանկյունից որևէ առաջընթաց ակնկալելու հիմքեր կարճաժամկետ հեռանկարում չկան և երկխոսության միակ խողովակը կմնա երկու եկեղեցիների միջև համագործակցությունը: Թեև վերջին տարիների ընթացքում Վրաստանի քաղաքական էլիտայի որոշ ներկայացուցիչներ արտահայտվել են Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները բարելավելու օգտին, սակայն գոնե փափուկ ուժի իմաստով այդ ցանկությունը չի կապիտալիզացվել:

Ելնելով վերոնշյալից՝ հիմնավոր կլինի պնդել, որ չնայած վերջին տարիների ընթացքում փափուկ ուժի մեխանիզմների բավականին ճյուղավորված համակարգի ներդրմանն ու աշխարհագրության ընդլայնմանը, Ռուսաստանը դեռևս չի կարող այս բնագավառում լիարժեքորեն մրցակցել Արևմուտքի հետ՝ պայմանավորված փափուկ ուժի վրա ծախսվող միջոցների անհամեմատելիությամբ, Արևմուտքի հետ լարված հարաբերությունների

---

[20] Տե՛ս Kanashvili G., Russian Soft Power in Georgia: Exploits, Limitations and Future Threats, 16.10.2017., https://ge.boell.org/en/2017/10/16/russian-soft-power-georgia-exploits-limitations-and-future-threats

[21] Տե՛ս 2014 General Population Census, NATIONAL STATISTICS OFFICE OF GEORGIA (GEOSTAT), http://geostat.ge/cms/site_images/_files/english/population/Census_release_ENG_2016.pdf

[22] Տե՛ս Conroy, K.M. (2015). “Semi-recognized states and ambiguous churches: the Orthodox Church in South Ossetia and Abkhazia”. Journal of State and Church, 57(4): 621-639.

[23] Տե՛ս “Georgian Patriarch visits Moscow”. 21.11.2016, http://civil.ge/eng/article.php?id=29640

հետևանքով Ռուսաստանի իմիջին հասցվող վնասով և այլն: «Россотрудничество»-ի նախկին ղեկավար Կոնստանտին Կոսաչովի խոսքերով, թեև Ռուսաստանը կարողացել է Արևմուտքի հետ հարաբերություններում պահպանել հավասարակշռություն ռազմական (կոշտ) բաղադրիչի մասով, սակայն բավականին հետ է մնացել փափուկ ուժի համատեքստում[24]: Այս բնագավառում Արևմուտքին հավասարվելու համար Ռուսաստանը դեռևս բավականին աշխատանքներ ունի տանելու:

Ասվածը որոշակիորեն արդիական է նաև Հարավային Կովկասի դեպքում, որտեղ ևս Արևմուտքի և Ռուսաստանի կողմից փափուկ ուժի վրա ծախսվող միջոցներն և իրականացվող ծրագրերը քանակապես անհամեմատելի են: ՌԴ արտգործնախարար Ս. Լավրովի խոսքերով՝ «ՌԴ-ն չի կարող ստեղծել նույն քանակությամբ կազմակերպություններ և իրականացնել նույնքան ծրագրեր[25]»: Դրա հետ մեկտեղ, կարելի է ասել, որ նույնիսկ առկա ձևաչափերի պոտենցիալը չի օգտագործվում առավելագույնս: Այդ ասպարեզում Արևմուտքի գերակա դիրքը ՌԴ-ն կարող է հավասարակշռել փափուկ ռեսուրսների և մեխանիզմների օպտիմալ օգտագործմամբ, հանրային մակարդակում և մեդիադաշտում իրապես թիրախային աշխատանքով:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «Հայաստանը թվերով. Ժողովրդագրություն», ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե, 16.11.2018., [«Hayastan t'verov. zhoghovrdagrut'yun », HH Vichakagrakan komite], [in Armenian], https://www.armstat.am/file/article/armenia_2018_3.pdf

2. **Conroy, K.M.**,"Semi-recognized states and ambiguous churches: the Orthodox Church in South Ossetia and Abkhazia". Journal of State and Church, 57(4), 2015

3. **Crystal D.**, The Cambridge Encyclopedia of Language (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), R. G. Gordon Jr., (ed.), Ethnologue: Languages of the World (15th edition). 2005, https://www.ethnologue.com/language/rus

4. General Population Census, NATIONAL STATISTICS OFFICE OF GEORGIA (GEOSTAT), 2014, http://geostat.ge/cms/site_images/_files/english/population/Census_release_ENG_2016.pdf

5. **Kanashvili G.**, Russian Soft Power in Georgia: Exploits, Limitations and Future Threats, 16.10.2017., https://ge.boell.org/en/2017/10/16/russian-soft-power-georgia-exploits-limitations-and-future-threats

6. **Nye, Joseph S. Jr.**, "Bound to Lead: The Changing Nature of American Power". NY: Basic Books, 1991

7. **Nye Jr. Joseph S.,** "Soft Power. The Means to Success in World Politics". First ed. New York: Public Affairs, 2004

8. **Sergunin A., Karabeshkin L.**, "Understanding Russia's Soft Power Strategy", Sage Journals, 12.10.2015., https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1111/1467-9256.12109?journalCode=pola

9. STRATEGIC DEFENCE REVIEW of Georgia 2017-2020", https://mod.gov.ge/uploads/2018/pdf/SDR-ENG.pdf **Tishkov, V.**, "The Russian World – Changing Meanings and Strategies." Carnegie Papers 95, August 2008, https://www.ciaonet.org/attachments/6481/uploads

10. **Эламирян Р.**, «Мягкая сила» РФ и Армения: перспективы углубления армяно-российских отношений в 21 веке, 29.06.2014, [Elamiryan G., «Myagkaya sila» RF i Armeniya: perspektivy uglubleniya armyano-rossiyskikh otnosheniy v 21 veke], [in Rusian] http://www.diplomat.am/load/public/5-1-0-588

11. Концепция внешней политики Российской Федерации(утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.) (утратила силу), [Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii (utverzhdena Prezidentom Rossiyskoy Federatsii V.V. Putinym 12 fevralya 2013 g.) (utratilo silu)], [in Russian]http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkB6BZ29/content/id/122186

12. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 30 ноября 2016 г.), [Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii (utverzhdena Prezidentom Rossiyskoy Federatsii V.V.Putinym 30 noyabrya 2016 g.)], [in Russian] http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248

[24] Տե՛ս Косачев К., «В мире сложилась презумпция виновности России», 03.09.2012., https://www.kommersant.ru/doc/2014308

[25] Տե՛ս Интервью Министра иностранных дел России Сергея Лаврова "Комсомольской правде", 17.12.2018, https://www.kp.ru/daily/26920/3967737/

Армянская диаспора Казахстана: предпосылки формирования и современное состояние

Хачатрян А.Ю.
Российско-Армянский университет (Армения, Ереван)
andranik.hovhannis@gmail.com

Ключевые слова: армянская диаспора, Спюрк, Казахстан, Левон Мирзоян, Ассамблея народа Казахстана (АНК).

Ղազախստանի հայկական սփյուռքը. ձևավորման նախապայմանները ու ներկայիս իրավիճակը

Հովհաննիսյան Ա.Յու.
Հայ-Ռուսական Համալսարան (Հայաստան, Երևան)
andranik.hovhannis@gmail.com

Ամփոփում: Դժվար է պատկերացնել հայ ժողովրդի էթնոմշակութային պատմությունը՝ առանց սփյուռքի պատմության, որն այժմ հանդիսանում է ողջ հայության զգալի մասը: Պատմականորեն հայկական սփյուռքը ձևավորվել է ազգային և կրոնական հալածանքների, զանգվածային հետապնդումների և Հայկական լեռնաշխարհից ստիպողաբար տեղահանման արդյունքում: Այս ստիպողաբար արտագաղթը պայմանավորված էր բազմաթիվ պատերազմներով, որոնց հետ ժողովուրդը առնչվել է դեռևս հին ժամանակներից: Արտագաղթը պայմանավորված է եղել նաև սոցիալ-տնտեսական և մշակութային գործոններով: Սույն հոդվածում հեղինակը ուսումնասիրում է Ղազախստանում հայկական սփյուռքի ձևավորման գործընթացը, ինչպես նաև ներկայացնում է իր ներկայիս իրավիճակը:
Վճռորոշ բառեր՝ Հայկական սփյուռք, Սփյուռք, Ղազախստան, Լևոն Միրզոյան, Ղազախստանի Ժողովրդի Միասնություն (ՂԺՄ):

The Armenian diaspora of the Republic of Qazaqstan: formation background and modern condition

Hovhannisyan A.Yu.
Russian-Armenian University (Armenia, Yerevan)
andranik.hovhannis@gmail.com

Abstract: it is difficult to imagine the ethnocultural history of Armenians without the history of the diaspora, which is now a significant part of its total population. Historically, the Armenian diaspora was formed as a result of national and religious persecution, mass persecution and forced relocation from the Armenian Highlands. This forced migration was caused by numerous wars that people had to endure since ancient times. Undoubtedly, socio-economic and cultural factors also played a role in this process. In this article, the author has researched the factors of the formation of the Armenian diaspora in the Republic of Qazaqstan, and also presents its current situation.
Keywords: the Armenian diaspora, Spyurk, Qazaqstan, Levon Mirzoyan, the Assembly of People of Qazaqstan (APQ).

Армянский народ за свою долгую историю пережил немало гонений, и это оказало значительное воздействие на сегодняшнем географическом разнообразии мест проживания армян. Армянские очаги существовали в различных регионах с древнейших времен, но интенсивный процесс формирования диаспоры начался с момента потери армянами государственности в 1375г., когда в борьбе с мамлюками пало Киликийское армянское царство. Диаспора значительно увеличилась также после геноцида армян в Османской империи в 1895-1923гг., обосновавшись во всех пяти континентах мира. Коллапс Советского Союза в 1991г., природные катаклизмы, Карабахская война, а также тяжелая социально-экономическая обстановка в стране в начале XX века поспособствовала новой волне миграции из Республики Армения.

В казахстанско-армянских отношениях уже долгое время существует такое важное связующее звено, как армянская диаспора в Республике Казахстан с общей численностью до 35 тыс. Человек [1], а не по официальным данным – около 50-60 тыс. человек [2]. Большая часть армян Казахстана сосредоточена в Алматы, в районе «Армянского поселка», так местные жители называ-

ют армянский культурный центр города, близ которого в 2005г. была построена церковь Св. Карапета. В Алматы издается также газета «Наири» на армянском языке.

В целом, формирование и развитие армянской диаспоры в Центральной Азии, и, в частности на территории современной Республики Казахстан, можно разделить на 4 этапа:

1. *Торговая деятельность армянских купцов в период ВШП (с III-IV вв.);*
2. *Миграционная волна армян Восточной Армении в Закаспийский регион (с XIX в.);*
3. *Советский этап (с 1930-х гг.);*
4. *Современный этап (с 1990-х гг.)*

В центральноазиатском регионе армяне появились еще в Раннем Средневековье, когда армянские купцы и торговцы вели активную деятельность на всей протяженности Великого шелкового пути (ВШП) – от Средиземноморья до Тихоокеанских берегов Поднебесной. С начала XIX века армяне занимали прочную позицию в торговых факториях на восточном берегу Каспийского моря – ныне территории Казахстана и Туркменистана. К середине XIX века здесь стали формироваться и развиваться армянские общины. Согласно историческим сведениям [3, С.47], уже в 1890г. в Закаспийском крае Туркестана (см. *Приложение 1*) проживало 2893 армян [3, С.64], а в 1894 году – уже 3438 [3, С.65].

Приложение 1. Закаспийская область. Иллюстрация из энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона (1890—1907)

Учитывая историческую особенность армян – прекрасное знание языков и коммуникабельность – они часто служили в качестве переводчиков, советников, посредников, помогая иностранцам контактировать с коренными жителями тех или иных регионов, в данному случае, с тюркоязычным населением Центральной Азии. К слову, Армянские торговцы и ремесленники вместе с русскими составляли демографическую основу ключевых городов Западного Казахстана – Гурьева (ныне – Атырау) и Форта Шевченко (ныне – Актау). Необходимо отметить, что волна миграции армян в Центральную Азию в начале XIX века в значительной степени была вызвана неблагоприятными социально-экономическими условиями в Восточной Армении [3, С.46]. Ниже нами приведена таблица (см. *Приложение 2*), в которой отражена численность армян в Казахстане, начиная с момента образования Казахской АССР в 1925г.

В начале 1933г. арцахский (карабахский) армянин Левон Мирзоян был утвержден Секретарем Казахского Краевого Комитета ВКП(б), сменив на этом посту Филиппа Голощекина, одного из организаторов голода 1932—1933гг. С первых дней новому руководителю пришлось столкнуться с тяжелейшей ситуацией. Однако он справился с ответственной задачей и вложил большие усилия в процесс восстановления и развития постголощекинского Казахстана, а в 1936г. стал 1-м Первым секретарем ЦК ВКП(б) новообразованной Казахской ССР. Несомненно, Левон Мирзоян внес неоценимый вклад в развитие Казахской ССР, способствовал выходу сельского хозяйства Казахской ССР из глубокого кризиса, содействовал развитию промышленности и культуры в республике, формированию национальных кадров. Однако, после изучения опубликованных рассекреченных документов Российского государственного архива социально-политической истории, ономастическая комиссия РКК заявила о следующем решении: «Историками было доказано, что Левон Мирзоян способствовал уничтожению представителей казахской интеллигенции» [8]. И это притом, что Левон Мирзоян бескорыстно работал на благо казахского народа, зачастую фактически отказывался реализовать решения Москвы, за что и был арестован в мае 1938г. по личному указу И. Сталина, а в феврале 1939г. расстрелян как «казахский националист». С начала 2010-х гг. в Казахстане определенными силами планомерно велась пропагандистская политика, направленная на очернение роли Л. Мирзояна в становлении и развитии Казахской ССР, приведшее к тому, что среди нового поколения казахстанцев имя Левона Мирзояна начало ассоциироваться с людьми, которые внесли деструктивный вклад в процесс становления и развития Казахстана. Повсеместно в Республике Казахстан начали переименовываться названия улиц, площадей, городов и районов, носивших ранее имя Л. Мирзояна. Годами казахи, в знак уважения и благодарности, называли Первого секретаря ЦК ВКП(б) Казахской ССР «Мирзажан» (рус. «Человек-душа/родной человек»). Несомненно, такое отношение к Л.

Приложение 2. Численность армян в Казахстане [4]и [1]

Год	1926	1939	1959	1970	1979	1989	1999	2009	2018
Численность армян	636	7,777	9,284	12,518	14,022	19,119	14,758	25,776	35,453

Мирзояну со стороны простых жителей Казахстана было оправданно. И мы надеемся, что это недоразумение, связанное с очернением имени Мирзояна, будет исправлено, а казахстанские историки более тщательно отнесутся к изучению архивных данных, не отрывая от общего контекста какие-либо данные.

Третий этап миграции армян в Казахстан можно условно разделить на два периода:

1. деструктивная особенность политического режима во время СССР – ссылки и репрессии, которым подверглись тысячи армян (1930-40-ые годы);

2. конструктивная особенность политического режима во время СССР – освоение новых земель, строительство и развитие новых населённых пунктов в бескрайних степях Центральной Азии (1950-60-ые годы).

Сначала сюда приезжали осужденные в сталинское время, затем целинники, последующие ветки миграции были связаны с новой историей, т.е. с перестройкой, и после этого, в силу обстоятельств, сюда прибыли переселенцы из Закавказья. Репрессированных в 1937г. армян из Крыма, Аджарии, Северного Кавказа и Азербайджанской ССР казахи, проживая сами в нищете, приняли с неописуемым гостеприимством, разделив с ними в те тяжелые годы хлеб и воду. Армяне очень быстро начали интегрироваться в полиэтническое общество Казахской ССР. Многие армяне с первых лет обосновались в крупных промышленных центрах Казахской ССР – Караганде и Павлодаре. Армяне имели достаточно прочные позиции в сфере науки и культуры, которые сохранены и в наше время. Они занимали высокие должностные посты в республике. Среди выдающихся деятелей республики наиболее известными были: Г. Аракелов - заместитель министра связи; А. Вартанян – заместитель министра цветной металлургии, первый заместитель председателя Совета Министров Казахской ССР (1966-1975); Е. Бабаханов - заместитель министра монтажных и специальных строительных работ; М. Тер-Вартанов - первый заместитель министра автомобильных дорог и многие другие. По данным последней переписи населения СССР, в Казахской ССР проживало около 20 тыс. армян.

С начала 1990-х гг. начался современный этап миграции армян в Республику Казахстан. Поскольку миграция в РК происходила в несколько этапов, внутри самой общины имеется некоторая дифференциация. По мнению некоторых экспертов, часть армянской диаспоры, попавшая сюда в период репрессий, быстро русифицировалась, что касается представителей новой волны мигрантов, то среди них много людей, желающих сохранить свою национальную самобытность. С середины 1990-х гг. в РК начинают появляться армянские национально-культурные центры (НКЦ), сейчас их более десяти в различных городах страны: это НКЦ «Ван» в Астане, «Эребуни» - в Караганде, «Ковчег-Тапан» - в Уральске, «Урарту» - в Актобе, «Таврос» - в Атырау, «Айреник» в Павлодаре и так далее. Все НКЦ объединены в Ассоциацию армян Казахстана. Два раза в год армяне собираются в одном из казахстанских городов на Съезд армян Казахстана.

Сфера занятости армян в Республике Казахстан весьма разнообразна: есть государственные служащие в сфере образования, здравоохранения, культуры, предприниматели, строители, художники, врачи и другие. Сегодня в Казахстане очень известны имена следующих граждан, имеющих армянского происхождения: строитель Э. Вардересян, занимающийся производством и экспортом топлива Д. Варакян, производящий местный коньяк и вино А. Карапетян, главный режиссер Русского драмтеатра им. М. Лермонтова, народный артист РК Р. Андреасян, режиссер С. Пашоян, историк-профессор Э. Тер-Погосян, председатель производственного объединения «Дионис» Р. Мнацаканян, генерал В. Власов, полковники МВД – С. Салумян, А. Хачатрян и другие.

С момента независимости в Республике Казахстан был сформирован уникальный институт – Ассамблея народа Казахстана (АНК). В 1992г. был созван первый форум народа Казахстана, на котором Президент РК Н. Назарбаев высказал идею о формировании специального органа, который бы обеспечивал единство многонационального народа и общенациональное согласие Республике Казахстан. Данная идея претворилась в жизнь 1 марта 1995г. с образованием АНК, куда вошли представители около 130 народов и народностей, проживающих в Казахстане. Первоначально данный институт формировался как консультативно-совещательный орган при главе казахстанского государства, а сейчас он имеет конституционный статус. АНК имеет 9

депутатов, которых сама Ассамблея рекомендует в парламент и которые представляют в Мажилисе всю Ассамблею. Кстати, отметим, что с марта 2016г. депутатом Мажилиса Парламента РК VI-го созыва, избрана от АНК Н. Микаэлян, которая ныне является членом Комитета по законодательству и судебно-правовой реформе. В 2015г., в честь 20-летия Ассамблеи народа Казахстана, ряд активистов армянской общины были награждены медалью 20-летия АНК. В течение четвертьвекового пути развития, Республика Казахстан выработала свою уникальную модель межэтнического единства и сумела обратить многообразие общества себе на пользу на фоне региональных, социальных и культурных, языковых и этно-религиозных противоречий. Данная модель РК в сфере межэтнической толерантности и общественного согласия уже известна в разных странах мира, представители которых приезжают в Казахстан для изучения казахстанского опыта.

Общеизвестно, что армянская диаспора Республики Казахстан является одним из важных факторов дружественных отношений между Ереваном и Астаной, создавая «живой мост» между двумя народами. Анализ исторических связей казахстанцев и армян дает возможность осознать глубину и прочность взаимоотношений данных государств. Многотысячная армянская диаспора Казахстана, которая представлена в стране как количественно, так и качественно, продолжает быть одним из важных звеньев сотрудничества двух стран, взгляд которых сегодня устремлен в будущее – в совместные проекты и взаимодополняющие интересы.

Список использованной литературы

[1] *Статистический комитет РК,* http://stat.gov.kz/faces/home (Дата обращения: 12.01.2018)

[2] *Неофициальные данные по диаспоре*, http://www.armeniadiaspora.com/ (Дата обращения: 12.01.2018)

[3] *Хуршудян Э., Муканова Д.* Армяне в Казахстане: история и современность, Алматы: Бакыт, 2012

[4] *Статистические данные по населению СССР,* istmat.info/statistics (Дата обращения: 05.01.2019)

[5] *Иллюстрация из энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона,* http://iddk.ru/ru/cdrom/73147.html (Дата обращения: 27.05.2017)

[6] *Российский государственный архив социально-политической истории*, http://www.rgaspi.org/ (Дата обращения: 22.04.2017)

[7] *Абылхожин Ж.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства, Алматы: Арык, 1992

[8] «Левон Мирзоян и Казахстан». Астана. Сборник документов и материалов. Архив Президента РК

[9] *Померанец Г.* Следствие ведёт каторжанка, Санкт-Петербург: ЦГИ, 2014

Регион и мир, 2019, № 1

Стратегические альянсы и региональные союзы во внешнеполитических идеях премьер-министров Израиля Давида Бен-Гуриона и Биньямина Нетаньяху

Корнилов А.А.
Кафедра зарубежного регионоведения и локальной истории
Нижегородского национального исследовательского университета им. Н.И. Лобачевского
(Россия, Нижний Новгород)
kornilov@imomi.unn.ru

Ключевые слова: региональная политика, геополитика, стратегия, концепции, международные отношения, национальная безопасность, Израиль, Давид бен-Гурион

Ռազմավարական դաշինքներն ու տարածաշրջանային միությունները Իսրայելի վարչապետներ Դավիթ Բեն-Գուրիոնի և Բենյամին Նեթանյահուի արտաքին քաղաքական գաղափարներում

Կոռնիլով Ա.Ա.
Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի ազգային հետազոտական համալսարան
(Ռուսաստան, Նիժնի Նովգորոդ)
kornilov@imomi.unn.ru

Ամփոփում: Հոդվածում վերլուծված են Իսրայելի վարչապետներ Դավիթ Բեն-Գուրիոնի հայեցակարգային գաղափարները արտաքին քաղաքականության և ազգային անվտանգության ոլորտներում: Դիտարկվում է Բեն-գուրիոնի ղեկավարման շրջանի Իսրայել պետության «աշխարհաքաղաքական օղակներ» արտաքին քաղաքական համակարգը, ազգային անվտանգության քաղաքականության հիմնարար տարրերը, որոնք իրենց նշանակությունը պահպանում են նաև Թել-Ավիվի արդի քաղաքականության համար: Կատարված է Դ. Բեն-Գուրիոնի և ներկայիս վարչապետ Բ. Նեթանյահուի արտաքին քաղաքական գաղափարների համեմատական վերլուծություն: Նշվում է իսրաելական քաղաքական ղեկավարության տարածաշրջա-նային ու գլոբալ քաղաքականության շարունակականությունը: Ընդգծվում է, որ աշխարհաքաղաքական գաղափարներն ու պրակտիկան հաստատուն են Իսրայել պետության արտաքին քաղաքական կուրսի ձևավորման ու իրականացման ընթացքում:

Վճռորոշ բառեր՝ տարածաշրջանային քաղաքականություն, ռազմավարություն, աշխարհաքաղաքակա-նություն, հայեցակարգեր, միջազգային հարաբերություններ, ազգային անվտանգություն, Իսրայել, Դավիթ Բեն-Գուրիոն

Strategic alliances and regional alliances in foreign policy ideas of Israeli Prime Ministers David Ben-Gurion and Benjamin Netanyahu

Kornilov A. A.
National Research Lobachevsky University of Nizhni Novgorod (Russia, Nizhni Novgorod)
kornilov@imomi.unn.ru

Abstract: The article does analyze the conceptual ideas of Prime Minister David Ben Gurion of Israel in the field of foreign policy and national security. The State of Israel foreign policy's system of the "geopolitical rings" and basic elements of national security policy of the State of Israel under David Ben Gurion are considered. It is argued that these elements still continue to have an importance for today's policy of Tel Aviv. Comparative analysis of the foreign policy ideas of Prime Minister David Ben Gurion and current Prime Minister Benjamin Netanyahu is made. Continuity of regional and global policy of the Israel's political leadership is observed. It is stressed that geopolitical ideas and practice became a constant of the Israeli foreign policy formulation and implementation process.
Keywords: regional policy, strategy, geopolitics, concepts, international relations, national security, Israel, David Ben Gurion.

Республика Армения сегодня, как и прежде, стоит перед необходимостью постоянной корректировки своей внешнеполитической концепции и системы взглядов на обеспечение национальной безопасности. Тревожная ситуация на границах, неурегулированность Нагорно-Карабахского конфликта, угрозы международного терроризма вновь и вновь заставляют аналити-

ков и политическое руководство Армении строить свои внешнеполитические планы, исходя, в том числе, из геополитической обстановки. Эксперты и лица, принимающие решения, проектируют международное поведение страны, опираясь на проверенные геополитические схемы и идеи, а не на призрачные лозунги, не на декларации, подкрепленные ничем, кроме пустых обещаний.

Учет геополитической ситуации, складывающейся на границах Армении и в регионе Закавказья, приводит отдельных специалистов, так и целые «фабрики масли» (think-tanks) к изучению и адаптации опыта зарубежных стран, которые с успехом используют различные геополитические преимущества. Государство Израиль в течение более 70-ти лет в идеях и на практике пользуется системой стратегических альянсов и периферийных (региональных) союзов. Система региональных союзов Израиля возникла в конце 1940-х годов и концептуально была воплощена, а затем применена на практике первым главой правительства Давидом Бен-Гурионом и его администрацией.

Система взглядов премьер-министра Д. Бен-Гуриона на международные отношения и безопасность формировалась, модифицировалась, уточнялась весь период его нахождения у власти (1948-1953 и 1955-1963 годы). В зависимости от менявшейся политической реальности концепция изменялась, обретала новые компоненты и элементы, предполагавшие применение военной силы, дипломатические комбинации, экономические инициативы и специальные операции. Д. Бен-Гурион оказался не политиком, живущим от выборов до выборов, а государственным деятелем, которому удалось найти решение проблем выживания Израиля, запустить процесс развития дружественных отношений с западными странами в условиях перманентного конфликта с арабским миром.

Важным этапом разработки концепции внешней политики Израиля стала речь главы кабинета правительства 2 ноября 1955 г. в кнессете (парламенте страны) по случаю представления им программы и состава нового правительства[1]. Внешнеполитические приоритеты государства были выстроены в систему и получили развернутую характеристику. В основу концептуальной системы Д. Бен-Гуриона была положена идея многосферной безопасности Государства Израиль, которая определяла особенности внутреннего развития и специфическое поведение страны на Ближнем Востоке и далеко за его рубежами.

Тогда, в 1955 г., в период набиравшей темпы холодной войны, Д. Бен-Гурион уделил особое внимание важности проблемы безопасности и попытался разъяснить это обстоятельство депутатам кнессета. Безопасность (на иврите – битахон) «означает проблему... в прямом смысле нашего физического существования, – подчеркнул он. – А от существования Государства Израиль зависит теперь все будущее еврейского народа... Наши враги полагают, что сумеют решить раз и навсегда, окончательным образом проблему Израиля – посредством его тотального уничтожения». В условиях враждебного арабского окружения не следует измерять достижения безопасности «посредством военной победы, пусть даже полной и окончательной». Безопасность Израиля, по словам Д. Бен-Гуриона, заключается «в постоянном усилении и совершенствовании во всех областях и на всех фронтах»[2].

Во-первых, считал один из основателей еврейского государства, безопасность Израиля означает алию (массовую иммиграцию евреев из стран диаспоры в Государство Израиль). Это не просто политическая ассоциация с ветхозаветным пророчеством «возвращения изгнанных», это не только буквальное понимание алии как некоего морально-нравственного восхождения к горе Сион (алия в переводе с иврита означает «восхождение»). По мнению Д. Бен-Гуриона, алия – это «самого высокого уровня потребность безопасности» в условиях численного превосходства населения арабских стран над израильским населением.

После алии, объяснял на заседании кнессета Д. Бен-Гурион, следует второй элемент сферы национальной безопасности, который предполагает расселение иммигрантов, и в первую очередь заселение пустыни на юге страны (Негев). Рассредоточение населения и промышленности «в каждом пространстве страны», а не только в прибрежной полосе от Хайфы до Ашкелона, представляется «императивом нашего существования», пояснил Д. Бен-Гурион. Никакая военная сила арабских стран не сможет преодолеть и завоевать районы Верхней Галилеи и Негева в случае их густой заселенности (позднее израильский премьер в деталях объяснял свои практические идеи по освоению пространств пустыни Негев).

[1] Гэркав а-Мэмшала а-Хадаша ве-Тахнита. Годаат Сар а-Битахон Д. Бен-Гурион (Состав и программа нового правительства. Выступление министра обороны Д. Бен-Гуриона) // Диврей а-Кнесет а-Шлишит. Мошав Ришон. Га-Иешива а-Тша-Эсре (Протоколы заседаний кнессета третьего созыва. Первая сессия. Заседание 19-ое) (2 ноября 1955 г.). Иерусалим, 1955. С.226-233.

[2] Там же. С.231.

Далее депутаты кнессета услышали от руководителя страны такие идеи, которые, на первый взгляд, казались фантастическими конструктами в области освоения территориального пространства. «Безопасность – это завоевание моря и воздуха и превращение нас в морскую державу, с которой будут считаться», – излагал третью позицию Д. Бен-Гурион. Депутаты кнессета были информированы о том, что «колонизация не сводится только к суше». Существует также «морская колонизация, большое преимущество которой состоит в отсутствии территории и пределов, ограничивающих ее»[3] – так ясно обозначилась заявка на разработку и осуществление крупных программ Израиля по строительству военно-морского флота регионального значения.

В речи 1955 года мы читаем идеи израильского премьер-министра и о таком элементе безопасности страны, как экономическая независимость. Этот компонент системы был связан с решением проблемы материальной базы выполнения вышеуказанных задач и упорядочения отношений Израиля с внешними источниками помощи. Давид Бен-Гурион, как явствует из его речей и политической практики, не был сторонником опоры исключительно на помощь стран Запада в реалиях холодной войны. Он выступал за диверсификацию источников внешней поддержки, за комбинацию внешней помощи с собственным потенциалом страны. Глава правительства был убежден, что крайне рискованно и опасно ограничиваться в политической и военной областях только помощью извне, однако и полный отказ от внешней поддержки может повлечь за собой смертельную угрозу политической независимости и военной безопасности Израиля[4].

Премьер-министр страны обнаружил и философское измерение своих размышлений о внешней политике и безопасности. Он применил понятие «качество против количества» и пояснил, что Израиль в отношениях с арабским миром никогда не будет обладать «количественным превосходством ни в рабочей силе, ни в оборудовании, ни в материальных средствах, но мы будем опираться на духовное превосходство», достигая вершин интеллектуальных и нравственных возможностей. Принцип «качество против количества» должен был стать составной частью усилий Израиля по достижению научно-технологического преобладания, по меньшей мере, в регионе Ближнего Востока, поскольку наука «в наши дни – это ключ к образованию, развитой экономике и военному могуществу»[5].

Свою нишу в концептуальных рассуждениях Д. Бен-Гуриона нашла и работа с израильской молодежью – то, что мы сегодня называем патриотическим воспитанием подрастающего поколения. Израильская безопасность, полагал Д. Бен-Гурион, связана с многопрофильной (в различных областях сферах общественной и государственной жизни) профессиональной подготовкой молодежи, а также с поддержанием в нации духа халуцим (духа некоего пионерства, инициативности, духа первооткрывателей), через посредство различных государственных структур, включая Армию обороны Израиля и молодежную военизированную организацию Нагаль[6].

Практические идеи Д. Бен-Гуриона и его советников в области безопасности и международных отношений предполагали динамичное взаимодействие Израиля с тремя расходящимися «сферами» или «кругами» мирового сообщества. В этом тезисе и его исполнении в полной мере проявились геополитические таланты самого премьера и его команды (дипломат и разведчик Реувен Шилоах, дипломат Абба Эбан, военный Моше Даян, политик и экономист Шимон Перес и другие). Рассмотрим подробнее геополитические «кольца» («сферы», «круги») израильской внешней политики в ближневосточном регионе и мире.

В первом «круге» («кольце») влияния и взаимодействия находился арабский мир Ближнего Востока и Северной Африки. «Достижение еврейско-арабского союза, политического, экономического и культурного сотрудничества евреев и арабских народов остается главной, принципиальной и высшей целью внешней политики Израиля», – писал Д. Бен-Гурион[7]. Заключение мирных соглашений с арабскими странами означали бы для еврейского государства ограничение изнурительной гонки вооружений и вхождение страны в прибыльные региональные торгово-экономические отношения. Заметим, что в случае установления подлинного мира Израиль со своим «интеллектуальным превосходством» продавал бы арабам современные промышленные и сельскохозяйственные технологии[8] – трудно было бы отрицать в этом тезисе Д. Бен-

[3] Гэркав а-Мэмшала а-Хадаша ве-Тахнита. Годаат Сар а-Битахон Д.Бен-Гурион. С.231.
[4] Там же.
[5] Там же. С.232.
[6] Гэркав а-Мэмшала а-Хадаша ве-Тахнита. Годаат Сар а-Битахон Д.Бен-Гурион. С. 232. См. также: Ben-Gurion D. Israel: Years of Challenge. N.Y.: Henry Holt & Company, Inc., 1963. P.188-211.
[7] Ben-Gurion D. Israel Security and Her International Position // Israel Government Yearbook 5720 (1959-1960). P.56.
[8] Ibid.P.57.

Гуриона определенный элемент стремления к региональному преобладанию.

Второе «кольцо» региональной политики. Взаимоотношения Израиля со второй, «малой» сферой ближневосточного региона должны были способствовать установлению мира с арабскими соседями. Турция и Иран, рассуждал израильский премьер, считают – так же, как и Израиль – опасными и египетского лидера Г.А. Насера, и Советский Союз. Хотя и являясь мусульманскими странами, кемалистский режим Турции и шахский Иран питают ясную враждебность к панарабским устремлениям египетского руководства[9]. Израиль, кроме того, обязан обратить внимание на конструктивные позиции Эфиопии и Судана, с которыми он имеет общий выход в Красное море. Эфиопия имеет традиции, восходящие к древней Иудее. Судан испытывает «страх» перед северным соседом – Египтом Насера. Поскольку Израиль еще и страна Средиземного моря, он обязан установить хорошие отношения с Грецией, Италией и Францией, стоящими своими политическими демократиями ближе к Израилю, нежели к военным авторитарным арабским режимам[10]. «Малая» сфера была призвана стать своеобразным «кольцом», охватывающим и затягивающим (если не угрожающим) с тыла арабские страны.

Израильская система геополитических «колец» имела и третью сферу внешней политики. Связи Израиля с третьей, «глобальной сферой» Д. Бен-Гурион аргументировал следующим образом: «Если бы мы существовали только в первой (малой – А.К.) сфере и не имели контакта с более широкой, или если широкая сфера не вмешивалась бы в дела малой, тогда один лишь военный фактор был бы решающим». Арабские страны вынуждены опасаться угрозы военного вмешательства стран НАТО на стороне Израиля. Другая причина тесных связей с «глобальной сферой» заключалась в том, что боеготовность Армии обороны Израиля зависит от регулярности поставок современного оружия, боевой техники и снаряжения западными производителями, желающими установить торговые отношения и с арабским миром[11].

Региональная и глобальная политика Израиля в названных выше трех сферах цементировалась (или должна была цементироваться) еще одним «кругом» взаимодействия. Этот «круг» охватывал организованные еврейские общины стран мира. Негосударственные акторы, общины способны были выполнять функции «послов» и «лоббистов» Тель-Авива. В данном «кольце» произошло замыкание начального и заключительного элементов «концепции безопасности» Д. Бен-Гуриона. «Спасение еврейского народа», как это «спасение» понимал Давид Бен-Гурион и его советники и министры, должно было произойти через движение всего механизма вышеуказанных процессов и мероприятий. «В действительности, Израиль – это ни ближневосточный, ни средиземноморский, а всемирный народ, тесно связанный с еврейским народом, который рассеян по земному шару. Именно принадлежность к рассеянному еврейскому народу является для Израиля решающей»[12]. Еврейская диаспора, ее институты в странах мира призваны были стать активным участником процесса реализации внешнеполитических планов еврейского государства, выходящих далеко за пределы региона Ближнего Востока.

Если специалист-ближневосточник, изучающий внешнеполитическую практику Государства Израиль, перекинет мост времени в 10-е годы XXI столетия, он обнаружит преемственность в планах и политике израильского руководства. Лидеры Израиля продолжают обращаться и к идейному наследию первого премьер-министра (рош а-мэмшала) Давида Бен-Гуриона и к геополитическим конструкциям и «кольцам» последнего и тех премьеров, которые следовали за ним: Леви Эшкол, Голда Меир, Ицхак Рабин, Шимон Перес и другие.

Мы видим, как нынешний премьер-министр Израиля Биньямин Нетаньяху в публичных выступлениях в Израиле и за его границами продолжает рассуждать о необходимости заключения региональных альянсов, о расширении международного сотрудничества в первую очередь, в сфере борьбы с терроризмом, но также в области экономических договоренностей со странами Арабского Востока.

Израильский премьер в значительной мере привержен внешнеполитическому наследию Д. Бен-Гуриона. Концептуальный бен-гурионит, он размышляет о геополитических конструкциях и альянсах. Б. Нетаньяху выдвигает идею более устойчивой конструкции региональной системы безопасности, которая включает не только страны Запада. Например, в своей речи 27 июня 2016 года он выступал в Риме по вопросу подписания соглашения нормализации с Турцией. Премьер-министр Б. Нетаньяху употребил интересный термин. Он сказал: «Мокдей яцивут» и «Мокдим шэль яцивит»[13]. То есть, применил термины

---

[9] Ibid.P.62.

[10] Ben-Gurion D. Israel Security and Her International Position // Israel Government Yearbook 5720 (1959-1960). P.62.

[11] Ibid. P. 58, 62.

[12] Ibid. P.62.

[13] Диврей Рош а-Мэмшала Биньямин Нетаньяху ба-Масибат Итонаим ба-Рома (Речь главы правительства Биньямина Нетаньяху на пресс-конференции в Риме / 27 байюни 2016

«очаги стабильности» или «центры стабильности», относящиеся, на наш взгляд, к геополитическому менталитету. Премьер говорил о необходимости «создать очаги стабильности в этом нестабильном и бушующем регионе». Слово «мокдей» означает «очаги». Прилагательное «яцив» означает в переводе с иврита «устойчивый», «стабильный», а существительное «яцивут» означает устойчивость, стабильность, постоянство.

Безусловно, эти термины в римской речи Б. Нетаньяху 2016 г. и в других официальных выступлениях[14] приобретают геополитический контекст. Они могут толковаться как стремление израильского руководства вернуться к обновленному варианту бен-гурионовской системы региональных союзов и периферийных альянсов со странами, окружающими враждебные Израилю территории с тыла.

Так, например, политический смысл переговоров и соглашений 2015-2016 годов и последних лет с Турцией, Россией, Кипром, Грецией, Египтом и т.д. состоял, на наш взгляд, именно в реализации национальных интересов Израиля, а не в налаживании дружеских отношений по примеру отношений с Соединенными Штатами. Речь шла исключительно о прагматическом расчете руководства Израиля; о том, чтобы выстроить и обеспечить «кольцо» стабильного военно-политического, торгово-экономического и энергетического партнерства:

1) вокруг территорий хаоса и нестабильности (Ирак, Сирия, Синайский полуостров, отчасти Ливан),
2) вокруг государства с антиизраильской риторикой и политикой (Исламская Республика Иран).

Впрочем, Б. Нетаньяху выдвигает целый ряд своих и достаточно оригинальных внешнеполитических идей и проектов, отражающих самостоятельное прочтение премьером нынешней ситуации в регионе и мире, которая экспертами характеризуется в терминах «турбулентность», «фрагментация», «неопределенность».

Сравнительный анализ концептуальных выступлений Д. Бен-Гуриона и Б. Нетаньяху показывают постоянство, с которым израильское руководство использует геополитические схемы и конструкции. Следует констатировать, что значение территорий, использование географического положения страны и региона, конструирование новых, основанных на использовании территории систем региональной безопасности никуда не исчезает. Ракетное оружие может преодолеть границы государства. Интернет-технологии открывают двери в каждый дом, независимо от континента и характера политической системы страны. Фактор территориального положения страны при этом остается константой процесса выработки и осуществления международной политики и политики безопасности. И эта константа серьезным образом влияет на принятие решений в Армении и в столицах соседних с ней государств.

(27 июня 2016 г.)// Мисрад Рош а-Мэмшала (Канцелярия главы правительства). Иерушалаим. С. 1.

[14] Диврей рош а-мэмшала биньямин нетаниягу басиум курс мибаль (Речь главы правительства Биньямина Нетаньяху на церемонии выпуска курсантов Колледжа национальной безопасности). 24/07/2013// Мисрад рош а-мэмшала. Рош матэ а-гасбара (Канцелярия главы правительства. Начальник управления по вопросам информации); Prime Minister Benjamin Netanyahu's Remarks at the INSS Annual Conference. Translation. 28.01.2014/ Prime Minister's Office// Режим доступа: http://www.pmo.gov.il/English/MediaCenter/Speeches/Pages/speechinss280114.aspx; PM Netanyahu presents '2030 Security Concept' to the Cabinet. 15 Aug 2018/ Israel Ministry of Foreign Affairs// http://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2018/Pages/-PM-Netanyahu-presents-2030-Security-Concept-to-the-Cabinet-15-August-20180816-2202.aspx (Дата обращения: 30.09.2018).

Литература

1. Кедми Я. Безнадёжные войны. – М.: Яуза; Эксмо, 2013. – 480 с. [Kedmi Y. Beznadezhnii voiny. – M.: Yauza; Eksmo, 2013. – 480 s.] [In Russian]
2. Нетаньяху Б. Война с терроризмом: как демократии могут нанести поражение сети международного терроризма/ Пер. с англ. - М.: Альпина Паблишер, 2002. – 207 с. [Netanyahu B. Voina s terrorizmom: kak demokratiyi mogut nanesti porazheniye seti mezhdunarodnogo terrorizma/ Per. s angl. – M.: Al'pina Publisher, 2002. – 207 s.] [In Russian]
3. Шамир И. Подводя итоги. Пер. с иврита Ю. Шлейфман. – Иерусалим: Центр изучения наследия Иерусалима, 2000. – 352 с. [Shamir Y. Podvodya itogi. Per. s ivrita Yu. Shleifman. – Yerusalim: Tsentr izucheniya naslediya Yerusalima, 2000. – 352 s.] [In Russian]
4. Ben Gurion. Israel Among the Nations// Israel Government Year Book 5713 (1952). – Jerusalem Government Printing Office, 1952. – P. 1-49.
5. Ben Gurion Looks Back In Talks With Moshe Pearlman. - New York: Schocken Books, 1970. - 260 p.
6. **Dayan, Moshe. Story of My Life. - New York: William Morrow and Company, Inc., 1976. - 656 p.**
7. Eshed H. Reuven Shiloah. The Man Behind Mossad. Secret Diplomacy in the Creation of Israel. – London: Frank Cass, 1997. – 342 p.
8. Peres Sh. David's Sling. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1970 – 322 p.

Доктрина Вильсона на встрече Тегеран-1943 (посвящается 75-летнему юбилею Академии Наук Армянской ССР)

Амбарцумян Р.В.
НАН РА (Армения, Ереван)
rouben@instmath.sci. am

Ключевые слова: доктрина Вильсона, Рузвельт в Тегеране, доктрина Трумэна, декрет Ленина - Сталина, Троцкий в США, посол Моргентау, Вейцман в Гиблартаре, Степан Шаумян, Вильсоновская Армения, падение Баку, Мировой конгресс армян, Севрский договор, Армянская Академия Наук, территориальные претензии к Турции, возникновение Израиля

Վիլսոնի դոկտրինը Թեհրան-43-ի հանդիպման ժամանակ
(նվիրվում է Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի 75-ամյա հոբելյանին)

Համբարձումյան Ռ.Վ.
ՀՀ ԳԱԱ (Հայաստան, Երևան)
rouben@instmath.sci. am

Ամփոփում՝ Վիլսոնի դոկտրինը սահմանված է Վիլսոքնյան հայտնի կետերի 6-րդ կետում:Այդ գաղափարը արտացոլում է գտել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում Ռուզվելի նախագահության շրջանի մի շարք դրվագներում: Վիլսոնյան դոկտրինը հիմք հանդիսացավ Թուրքիայի նկատմամբ Ստալինյան հայտնի տարածքային պահանջների համար՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում (Թեհրան-43) Ստալին-Ռուզվելտ բանակցությունների ժամանակ: Ռուզվելտի հանկարծամահ լինելուց հետո, 1945 թ.-ին, Թրումենի դոկտրինը փոխարինեց վիլսոնյան դոկտրինին, իսկ Ռուզվելտ-Ստալին ծրագիրը կասեցվեց: Ըստ էության, ներկա հոդվածն ընդլայնում է հեղինակի Վիլսոնյան հայաստան աշխատությունը:
Վճռորոշ բառեր՝ Վիլսոնի դոկտրինը, Ռուզվելտը Թեհրանում, Թրումենի դոկտրինը, Լենինի-Ստալինի հրամանագիրը, Տրոցկին Միացյալ Նահանգներում, Մորգենտաու, Վեյցմանը Ջիբրալթարում, Ստեփան Շահումյան, Բաքվի անկումը, Հայերի Համաշխարհային կոնգրես, Սևրի պայմանագիր, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիա, Իսրայելի ծագումը

Wilson Doctrine at Tehran-1943 Summit
(Devoted to 75 Anniversary of the Armenian Academy of Sciences)

Ambartzumian R.V.
NAS RA (Armenia, Yerevan),
rouben@instmath.sci.am

Abstract: Abstract: Briefly, the concept of Wilson Doctrine is defined as Pont 6 of the famous Wilson Fourteen points. This concept is illustrated by a number of episodes from the period of WWI and Roosevelt's presidency. The origins of well-known Stalin's territorial claims to Turkey after WWII are shown to be the Roosevelt- Stalin negotiations in the spirit of Wilson Doctrine at Teheran 1943 Summit. After Roosevelt's sudden death in April 1945 Wilson doctrine was replaced by Truman Doctrine, and Roosevelt-Stalin's plans were doomed to failure. The article essentially extends the author's book 1*on Wilsonian Armenia.
Keywords: Wilson Doctrine, Roosevelt in Tehran, Truman Doctrine, Lenin-Stalin decree, Trotsky in the United States, Ambassador Morgentau, Weizman in Giblartar, Stepan Shahumyan, Wilsonian Armenia, the fall of Baku, World Congress of Armenians, Treaty of Sevres, Armenian Academy of Sciences, territorial claims to Turkey, the emergence of Israel.

Введение

Постановление Советского Правительства об основании Академии Наук Армянской ССР за подписью И.В. Сталина было опубликовано в советских газетах 29 ноября 1943 года, оно совпало с официальной годовщиной установления Советской власти в Армении. Однако имеется еще одно совпадение, за 75 лет так и не замеченное официальными историками: в тот же день, 29го декабря 1943 года в Тегеране состоялась

встреча Сталина с лидерами стран союзников СССР по антигитлеровской войне, Рузвельтом и Черчиллем. Это совпадение не может быть чисто случайным; скорее всего, действовала какая- то политическая пружина.

Настоящая статья указывает на эту политическую пружину, Доктрину Вильсону. Параграф 1. настоящей статьи дает определение этого понятия; его основу составляет Пункт 6 знаменитых 14-и Пунктов Вильсона (приводится ниже). Текст Пункта 6 иллюстрируется целым рядом исторических эпизодов, имевших место в период двух мировых войн прошлого века, и многие из них касаются Армении. Затем в парграфе 2. дается модель того как действовала названная пружина. Кратко: известные послевоенные “Сталинские” территориальные претензии к Турции берут начало в контактах Рузвельта и Сталина в духе Доктрины Вильсона на встрече Большой Тройки в Тегеране. Наконец, в параграфе 3. содержатся сведения о кончине доктрины Вильсона.

Статья существенно дополняет книгу автора 1*, посвященную Доктрине Вильсона в Первой мировой войне; в частности, из 1* в статью перекочевали такие понятия, как, американский троцкизм, историческая модель и др. Указаны источники сведений о малоизвестных исторических эпизодах (книги 2*- 5*).

Отдельно обозначим позицию Черчилля на атегеранской конференции. Непосредственно перед нападением Гитлера на СССР, в июне 1941 года, Турция заключила с Германией союзный договор и стянула на Советскую границу готовые к нападению войска; нападение должно было состояться по достижению Гитлером решающего успеха на Советско-Германском фронте. Поэтому в период своих самых тяжелых неудач Красная армия была вынуждена держать на турецкой границе значительные силы. Поражение германских войск в Сталинграде (начало 1943 года) в корне изменило ситуацию: Германия защитить Турцию больше не могла, и с этого момента, страшась возмездия со стороны Сталина, Турция стала искать защиты у союзников СССР. Глава Адана книги 2* содержит описание встречи Черчилля с премьером Турции еще в январе 1943 года. Черчилль говорит турецкому премьеру Сараджоглу, цитируем: лучше, чтобы Турция была бы связана с Соединенным Королевством и Соединенными Штатами… Если Россия нападет на Турцию… то мы организуем самое тесное объединение против нее (России), и я не поколеблюсь заявить об этом Сталину. Вероятно, тогда и начала складываться повестка дня встечи в Тегеране: готовились обсуждать Россию и Турцию, а значит и лежащую между ними Армению. Книга 2* содержит подробное описание Тегеранской конференция, где многократно упоминается Турция: Черчилля заботила посылка в эту страну английских войск и оружия. То, что там Армения ни разу не упоминается, имеет свое объяснение: после войны, в период написания Черчиллем его шести томов, “свободный мир” требовал защиты Турции от “Сталинских” претензий. Вероятно, в труде Черчилля необходимая политкорректность сделала само слово “Армения” непроизносимым.

1.Доктрина Вильсона.

Как было показано в книге 1*, корни Доктрины Вильсона, связаны с ходом Первой мировой войны на Кавказе, иными словами, с Арменией.

Имеются неоспоримые доказательства того, что Россия еще при царизме специальным договором взяла на себя обязательства защиты Американских миссионеров в Западной Армении, вплоть до применения, при необходимости, военной силы против Турции, 3*, 4*. Впервые Россия последовала этим обязательствам в эпизоде Ванского восстания (май 1915 года). Русские войска совершили поход на Ван по призыву известной американской миссии, находившейся в этом городе; сигнал SOS был направлен американцами в Российское консульство в Тавризе. Занявшие Ван русские войска спасли многочисленную американскую миссию вместе с их армянской паствой, последняя подвергались со стороны турок поголовному истреблению. Последовавший в сентябре отвод русских войск вероятно был результатом давления на Россию американских дипломатов. Об этих друзьях Турции Президент Вильсон говорил в своей речи в Конгрессе США 6го декабря 1915 года: There are citizens of the United States, I blush to admit, … who debase our politics to the uses of foreign intrigue. (Мне стыдно признать это, но в США имеются граждане, которые искажают нашу политику следуя чужой интриге.) Таким гражданином был американский посол в Турции Моргентау, действительно, он был отозван со своего поста в январе 1916г. Вероятная трактовка событий в Ване по подаче Моргентау: Турки на американцев и армян в Ване не нападали; занятие русскими Вана - это провокация России, направленная против нейтралитета США. Эту трактовку подтверждает отсутствие подписи США под заявлением стран Антанты о геноциде армян в Турции от 24 мая 1915 года. Правда раскрылась, когда русские войска вернулись на исходные позиции. Вслед за отступившей русской армией в сентябре 1915 года на российскую территорию бежали 250.000 армян и весь состав американской миссии. В конце 1915г. Вильсон

уже имел достоверную информацию о том, что происходило в Турции с армянами, так как, проехав через Россию, в США вернулись миссионеры Вана. Как сын священника, Вильсон им верил абсолютно.

Надо было немедленно спасать остававшуюся в Турции паству американских миссионеров. Посылке американских войск в Турцию мешал риск проиграть выборы в конце 1916г. Вильсон решает: Россия займет всю Западную Армению, но сделает это под прикрытием т.н. плана Сайкса-Пико (план раздела Турции державами Антанты). В 1916г Антанта буквально стремились угадать пожелания Вильсона - на него возлагались надежды на победу в войне. Так в договор Сайкса-Пико был включен пункт об огромной Российской зоне. В феврале 1916 г. состоялся второй поход Русской армии в Западную Армению: тогда русские дошли до Трапизона.

С объявлением США войны Германии в начале 1917 года, Британия получает уверенность в победном исходе войны. Но будущая победа была бы неполной, если бы территория Западной Армении осталась за Россией. (Уступка России даже пяди Османской территории для Британии всегда означала пробоину в ее линии обороны Индии.) Способ залатать образовавшуюся в 1916 году в Западной Армении огромную пробоину предлагают британские сионист Вейцман и сохранявший свои связи в Турции Моргентау; эти двое встретились в Гибралтаре в июне 1917г, 5*. Их проект: турецкий Иерусалим передается Британии, а в качестве компенсации Турция получает обратно Западную Армению от России. Последняя откажется от завоеванной территории в результате неизбежной революции. В России уже действует прибывший из Америки революционер Троцкий, он и подпишет Брестский мир в 1918ом, как Народный Комиссар иностранных дел Советской России. Как видим, Моргентау вполне заслуживает звания крестного отца американского троцкизма.

С начала 1917 года Троцкий находился в США и вел вербовку сторонников для участия в предстоящей революции в России. Президент Вильсон знал, какую опасность Троцкий представляет для его планов по Западной Армении, попади последний в Россию. Троцкий оставался на свободе до своего отъезда на революцию: он уехал буквально за день до объявления Америкой войны Германии. Однако Вильсону удалось «достать» Троцкого в Канаде: в порту Галифакс его сняли с идущего в Швецию корабля и отправили в лагерь для немецких военнопленных. Освобождение Троцкого из лагеря спустя месяц могли организовать Вейцман и лорд Бальфур (последний - британский министр иностранных дел, автор знаменитой декларации о Палестине). Примечательно, что британская Таймс поместила текст Декларации Бальфура в одном номере с сообщением об Октябрьской революции в Петрограде. Другое совпадение: англичане без боя заняли Иерусалим 9 декабря, через день после начала перемирия на Кавказском фронте.

В советском правительстве имелись антитроцкистские силы, способные продолжать борьбу (Ленин и Сталин) с троцкизмом. Поэтому триумф Троцкого в Брест-Литовске не заставил Вильсона отказаться от своих планов по Западной Армении. Так, еще до подписания Троцким Брестского мира, 9 января 1918 года в Конгрессе США прозвучала доктрина Вильсона (так мы называем шестой пункт из 14-и Пунктов Вильсона). Ее сокращенный перевод:

Эвакуация всех русских территорий... гарантия России самого полного и свободного содействия со стороны других наций… обеспечение России радушного приема в сообществе свободных наций при том образе правления, который она сама для себя изберёт… всяческая поддержка во всем, в чем Россия нуждается и чего она сама себе желает. Отношение к России со стороны наций, её сестер, в грядущие месяцы будет пробным камнем их добрых чувств, понимания её нужд и умения отделить их от своих собственных интересов, а также показателем их мудрости и бескорыстия симпатий. Реакция Ленина-Сталина последовала уже 11 января 1918 года -- известный Декрет о Турецкой Армении (приводится в сокращении):

Совет Народных Комиссаров объявляет армянскому народу, что Рабочее и Крестьянское правительство России поддерживает право армян оккупированной Россией "Турецкой Армении" на свободное самоопределение вплоть до полной независимости….

Чрезвычайному временному комиссару по делам Кавказа Степану Шаумяну поручается …приступить к созданию смешанной комиссии для установления срока и способа вывода войск из пределов "Турецкой Армении"…. Географические границы "Турецкой Армении" определяются демократически избранными представителями армянского народа …совместно с чрезвычайным временным комиссаром по делам Кавказа Шаумяном. Подписи - Ленин, Сталин. На территории Советской России Ленин и Сталин начали создание Армянской Красной армии, 3*. Вместе с ее первыми отрядами в Баку прибывает Шаумян (март 1918го). Из Персии в Баку прибывают британские войска (в 1918 году – союзники Вильсона). Однако Шаумян до Западной (Турецкой) Армении не добрался: троцкист-

ское руководство возникшей на российской территории сепаратистской Армении пропускает на Баку турецкую армию. На время битвы за Баку англичане покинули город. Баку пал 14 сентября 1918го, Шаумян и все его ленинское правительство погибли. Примечательно совпадение: битва за Баку началась 28 августа 1918г, а 30 августа имело место покушение на Ленина. Так закончился, едва начавшись, третий поход России (на этот раз Советской) в Западную Армению.

Однако и тогда Вильсон не отказался от своих планов в отношении Армении. В последний год своего президентства Вильсон убедил Британию и Францию поставить свои подписи под планом создания т. н. Вильсоновской Армении (Севрский договор, август, 1920 год). Ее судьбу можно было предсказать по поведению британцев в Баку.

На президентских выборах в конце 1920 года в США побеждает американский троцкист Хардинг, впоследствии обвиненный в связях со шпионами Кайзера. Президентство Хардинга и Вильсоновская Армения, возникшая к тому моменту в документах Севрской Конференции, были несовместимы. После ухода Вильсона, контролировавшие побежденную Турцию Британия и Франция без лишних разговоров, сдают территорию этого будущего государства турецкому троцкисту Ататюрку. Однако еще до этого Россия оккупировала (советизация) сепаратистские государства, Армению (29 ноября 1920г.) и Грузию (февраль 1921г). Вероятно, видя неизбежный провал своих усилий, Вильсон санкционировал эти действия Ленина-Сталина чтобы успеть спасти последнее: это было вполне в духе Эвакуации всех русских территорий. И действительно, отрицательной международной реакции на эти действия Советской России не последовало: Вильсон находился в Белом Доме до 4 марта 1921г. Двенадцать лет спустя президентом США стал Франклин Рузвельт.

Рузвельт может считаться идейным наследником Вудро Вильсона, его он активно поддерживал еще в избирательной кампании 1912 года в США. В администрации Вильсона Рузвельту был предложен пост в морском министерстве. На выборах-1920 в США Рузвельт выдвигался на пост вице--президента на платформе вхождения Америки в Лигу Наций. Вероятно, что в тот момент подписавшие Севрский договор страны и сам Вильсон уже готовили место в этой организации для независимого армянского государства на территории Турции (т.н. Севрской или Вильсоновской Армении) – этого плода “идеализма” Вильсона. Однако отказ Конгресса от участия США в Лиге Наций сделал Лигу бессильной, и Севрский договор остался на бумаге. Избравшись Президентом в 1932г, Рузвельт берет на вооружение доктрину Вильсона, т.е. доктрину об особых отношениях между Россией и США. Он начинает с установления в 1933-ем дипломатических отношений с СССР, причем его послом в Москве становится Буллит, тот самый Буллит, которого Вильсон в 1919-ом послал из Парижа в Москву на встречу с Лениным. В период президентства Рузвельта американский журналист Фойхтвангер и ряд других одобрили Московские процессы против троцкистов, проходившие в 1937 году. Когда в 1940-ом три прибалтийские республики были включены в состав СССР, Рузвельт занял ту же позицию, что и Вильсон в эпизоде государств на русском Кавказе. Речь опять шла о территории, ранее принадлежавшей Российской Империи.

Война с Гитлером побудила Рузвельта поднять вопрос о создании ООН под эгидой США. Задолго до Тегерана, Рузвельт вероятно мечтал о послевоенной реабилитации Вильсоновской Армении силами ООН. В духе идей Вильсона, он должно быть полагал, что в рамках ООН этот вопрос должен быть поднят со стороны каких-то национальных армянских сил, но никак не со стороны СССР. В последнем случае друзьям Турции (троцкистскому интернационалу) было бы легко погубить дело, обвинив СССР в агрессивном империализме.

2.Тегеранская Модель

Понятие исторической модели систематически использовалось в 1*. Модель - это гипотеза, формулируемая в сопровождении солидных подтверждающих фактов, делающих достоверность самой гипотезы достаточно вероятной. Сформулируем основную модель статьи.

В первые годы войны на Сталина серьезно давило то обстоятельство, что союзники постоянно откладывали многократно обещанное открытие «второго фронта». Сталин при всякой возможности неизбежно возвращался к этому вопросу, сопровождая упреки по адресу союзников указаниями на то, что СССР постоянно и точно выполняет взятые на себя обязательства. Открытие «второго фронта» несомненно оставалось для Сталина главной темой обсуждений в Тегеране, и маловероятно, чтобы он дополнительно выдвигал еще и другие темы. Со своей стороны, союзники предлагали Сталину проекты изменений в государственном устройстве СССР, направленных в сторону усиления суверенитета отдельных республик (это соответствовало идеям Вильсона). Согласие Сталина совсем не исключалось. Главное подтверждение - это ЗАКОН О ПРЕДОСТАВЛЕНИИ СОЮЗНЫМ РЕСПУБЛИКАМ ПОЛНОМОЧИЙ В ОБЛАСТИ ВНЕШНИХ

СНОШЕНИЙ И О ПРЕОБРАЗОВАНИИ В СВЯЗИ С ЭТИМ НАРОДНОГО КОМИССАРИАТА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ ИЗ ОБЩЕСОЮЗНОГО В СОЮЗНО-РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ, принятый 1 февраля 1944 года, т.е. всего лишь через два месяца после Тегеранской встречи. В результате все Советские республики получили атрибуты независимых государств: право свободного выхода из состава СССР; право на внешнеполитическую деятельность, включая заключение международных договоров и обмен дипломатическими миссиями с другим государствами; право на собственные войсковые формирования.

В Тегеране вероятно также решался вопрос вхождения Советских республик в будущую ООН. Как известно, после войны в ООН оказались Украина и Белоруссия: как они были избраны из общего числа 16-и республик? Этот вопрос находит ответ, если предположить, что еще до встречи в Тегеране, Рузвельт и Сталин пришли к согласию о том, что в ООН войдут те из Советских Республик, которые имеют свою Академию Наук. К началу Тегеранской Конференции свои Академии имели только Украина, Белоруссия и Грузия. По этому критерию, после 29 ноября 1943, в число Советских Республик, имевших право на место в ООН, вошла Армения. Так мы приходим к следующей модели.

В Тегеране обсуждалась возможность реализации в каком-то виде плана Президента Вильсона по созданию независимого государства Армения на территории Турции. По мысли Рузвельта, инструментом должна была стать будущая ООН. 29 Ноября 1943, в число согласованных с Рузвельтом кандидатов в члены ООН Советских Республик вошла Армения. После победы над Гитлером, Армения и Грузия должны были стать членами ООН и предъявить территориальные претензии к Турции.

Созданный в 1944 Наркоминдел Советской Армении существовал далеко не формально: он активно участвовал в масштабной иммиграции зарубежных армян в Советскую Армению (до 1948 года удалось репатриировать порядка 150.000 из Греции, Сирии, Египта, Ирана, Франции, США.) Согласно многим источникам, приказом Верховного Главнокомандующего ВС СССР от 22 августа 1944 года был создан 1-й советский партизанский полк во Франции состоящий из французских коммунистов-армян и из бывших армянских военнопленных – легионеров. Вероятно, Сталин рассчитывал, что этот “партизанский полк” американцы пришлют в Армению для участия в предполагавшихся операциях ООН в Турции.

Однако все сложилось совсем по-другому.

3. Конец доктрины Вильсона

Открытие Второго фронта во Франции последовало летом 1944 года. На выборах осенью того же года Рузвельт побеждает со значительным перевесом: доктрина Вильсона еще действует. Однако тогда же появляются симптомы ее ослабления. Приведем тост Черчилля из книги 2*, глава “Ялта: финал”. Я должен был провозгласить тост за здоровье маршала Сталина. Я сказал: “… пламя войны выжгло все недоразумения прошлого… желаю ему долго жить и увидеть свою любимую Россию не только покрытой славой в войне, но и счастливой в дни мира “. Через 13 дней после Ялты, 23 февраля 1941 г. Турция формально объявила войну Германии, а это позволило ей в 1945-ом занять место в ООН. На выборах 1944 года на пост вице—президента избирается Трумэн. Последний оказывается настоящей миной замедленного действия, заложенной американскими троцкистами под доктрину Вильсона. Мина сработала в апреле 1945 года: неожиданно и при странных обстоятельствах Рузвельт умирает, и его место занимает Трумэн. Последний вместе с Черчиллем начинает Холодную войну против СССР. 12 марта 1947 г. была озвучена Доктрина Трумэна, направленная на радикальный пересмотр сформировавшейся при Рузвельте системы отношений США - СССР. В частности, она предусматривала немедленное выделение Турции 100 млн долларов, оказание ей широкой военной помощи и создание на ее территории военных баз США.

Армения и Грузия не были приняты в ООН: голос Армении- жертвы геноцида, совершенного в Османской Империи в 1915 году - не должен был прозвучать в ООН; Грузия могла быть наказана и за то, что была малой родиной Сталина.

К моменту принятия Доктрины Трумэна, в США движение в поддержку позиции Рузвельта по Турции было еще живо. Так, в апреле 1947 года в Нью Йорке открылся всемирный Конгресс армян:
World Armenian Congress, April 30th to May 4th, 1947, Waldorf Astoria, New York, проходившем в зале украшенном огромным плакатом “Эти земли принадлежат Армении”, где рука Вильсона указывает на Западную Армению.

Согласованные с Рузвельтом, но так и не заявленные в ООН претензии Армении проявилась в послевоенных “Сталинских” территориальных претензиях к Турции. 7 июня 1945 года министр иностранных дел СССР Молотов выдвинул турецкому послу в Москве требование о пересмотре советско-турецкой границы. США и Великобритания изобразили этот демарш как начало агрессии СССР против Турции и призвали мир к ее защите. Об Армении ничего не гово-

рилось. Отметим два «внутриармянских» документа: 1. письмо Сталину новоизбранного армянского католикоса VI с выражением поддержки политике возвращения армянских земель, (1945 год); 2. в феврале 1946 г. на собрании избирателей, первый секретарь ЦК Армении Г. Арутюнян заявил, что турки “пытаются скрыть, что вопрос о возвращении армянских областей, захваченных Турцией, поставлен самим армянским народом — как населением Советской Армении, так и армянами, проживающими в зарубежных странах. Эти требования поддерживаются правительством Советской Армении...”

Несколько слов о вооруженной борьбе палестинских сионистов против Британии за создание Израиля. Началом этой борьбы считается 6 ноября 1944 года, когда в Каире сионистскими террористами был убит лорд Мойн, председатель британской Палаты лордов. Поддерживал ли Сталин эту борьбу, хотя бы морально, надеясь на союз с будущим Израилем в предстоящих действиях против Турции? Ответим фактами: государство Израиль было провозглашено 14 мая 1948 года; 18 мая 1948 года Советский Союз первым признал его де юре и 26 мая 1948 года установил с ним дипломатические отношения. Советский Союз поддержал Израиль при приеме в члены ООН и стал первым крупным поставщиком оружия в Израиль (поставка самолётов-истребителей чехословацкого производства).

3 сентября 1948 года Голда Меир прибыла в Москву на пост посла Израиля в СССР. На приёме в Кремле супруга В. М. Молотова, Полина Жемчужина, обратилась к Г. Меир на идиш со словами: «Я еврейская дочь!»; Это указывает на настоящую про-израильскую эйфорию в советском руководстве, а она неизбежно отражает отношение Сталина к Израилю в тот момент. Не прошло и года, как от этой эйфории не осталось и следа: в конце концов Сталин убедился, что Израиль поддерживает не его проекты в Турции, а Доктрину Трумэна.

В 1953 году, 30 мая, по поручению Хрущева, МИД СССР заявил, что народы Армении и Грузии более не имеют территориальных претензий к Турции. Немедленно были восстановлены дипломатические отношения между СССР и Израилем (15 июля 1953 года). Сталин ошибался, если думал, что с троцкистами в СССР покончено: при Хрущеве память о геноциде армян 1915 года была предана почти официальному забвению, запрет был снят в 1964 году, после снятия Хрущева (сооружение Мемориала Геноцида Ереване). Конгресс США по сей день не признает Геноцида армян в Османской Империи, т.е. занимает Троцкистскую позицию, враждебную доктрине Вильсона.

Список литературы

1* R.V. Ambartzumian, Wilsonian Armenia, Stories Behind the Failed Project, Lambert, 2015, (на английском);

2* Вторая Мировая Война (1951), Уинстон Черчилль, Нобелевская премия по литературе;

3* The Berlin-Baghdad Express, by Sean McMeekin;

4* An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and War, by Clarence Ussher, The Riverside Press, Cambridge, 1917;

5* The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide, Yair Auron

Թիֆլիսահայ գործարարներ. Ալեքսանդր Մանթաշյանց, Միքայել Արամյանց

Եսայան Վ. Բ.
ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ (Հայաստան, Երևան)
vardanesayan@yahoo.com

Վճռորոշ բառեր՝ տնտեսական գործունեություն, քաղաքական իրավիճակ, ազգասեր, բարերար, տնտեսական տարածք, դրամագլուխ, միլիոնատեր

Тифлисские армянские бизнесмены: Александр Манташянц, Микаел Арамянц

Есаян В.Б.
Институт истории НАН РА (Армения, Ереван)
vardanesayan@yahoo.com

Резюме: В конце 19-го и начале 20-го веков в ряде отраслей экономики и торговли Тифлисской губернии главенствующие позиции занимали армяне. Одним из них являлся основатель армянского классического капитализма и созидатель культуры капитала в армянской действительности Александр Манташянц. Этот умный и успешный бизнесмен достиг больших успехов особенно в нефтедобыче и банковской сфере, который стал одним из богатейших армян своего времени.
Одним из видных деятелей деловых кругов тифлисских армян был также близких друг и партнер А. Манташянца Микаел Арамянц. Накопив определенный капитал в Тавризе, этот талантливый бизнесмен переехал в Тифлис и развернул успешную экономическую деятельность. Накопленный в нефтедобыче капитал он вкладывал в строительство и в недвижимость. А. Манташянц и М. Арамянц особое внимание уделяли благотворительной деятельности, они спонсировали обучение армянской молодежи в высших учебных заведениях.
Ключевые слова: экономическая деятельность, политическая ситуация, патриот, благотворитель, экономическое пространство, капитал, миллионер

Tiflis Armenian businessmen: Alexander Mantashyants, Mikael Aramyants

Esayan V.B.
Institute of history of NAS RA (Armenia, Yerevan)
vardanesayan@yahoo.com

Abstract: At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, in a number of sectors of the economy and trade of the Tiflis province the Armenians occupied the leading positions. One of them was the founder of Armenian classical capitalism and the creator of the culture of capital in Armenian reality, Alexander Mantashyants. This smart and successful businessman has achieved great success especially in the oil production and banking sector, which has become one of the richest Armenians of his time.
Mikael Aramyants, a close friend and partner of A. Mantashiants, was also one of the prominent figures of the Tiflis Armenian business circles. Having accumulated a certain capital in Tabriz, this talented businessman moved to Tiflis and launched a successful economic activity. Accumulated capital in oil production, he invested in construction and real estate.A. Mantashyants and M. Aramyants paid special attention to charitable activities, they sponsored the training of Armenian youth in institutions of higher education.
Keywords: economic activity, political situation, patriot, philanthropist, economic space, capital, millionaire

Թիֆլիսի նահանգում՝ ինչպես տնտեսության մի շարք ճյուղերում այնպես էլ առևտրի բնագավառում, գերիշխող դիրք էին գրավում հայերը: Դրանցից մեկը նշանավոր հայ գործարար, հետագայում «Անդրկովկասի թիվ 1 ֆինանսիստ»[1] և «նավթի արքա», ժամանակի ամենահարուստ մարդկանցից Ալեքսանդր Մանթաշյանցն էր[2]:

[1] Տե'ս Ալեքսանդր Մանթաշյանց, հուշագրություններ, հրապարակումներ, փաստաթղթեր, կազմող և ծանոթագրությունների հեղինակ **Խաչատուր Դադայան**, Ե., 2011, էջ 10:

[2] Ես գրում եմ Մանթաշեանց,-նշանավոր մեծահարուստին նվիրված իր հուշերում բացատրում է դրանց հեղինակ Ա. Սարուխանը,- որովհետեվ ինքն իր անունը հայերեն ստորագրում էր այդպես: Տե'ս **Սարուխան Ա.**, Ալեքսանդր Մանթաշեանց. մեծ վաճառականը և բարե-

Ալեքսանդրի հայրը՝ Հովհաննեսը[3] (նա ուներ երկու երեխա՝ Ալեքսանդրը և քույրը՝ ապագա տիկին Միրիմանյանը) ժամանակին մեկնել էր Պարսկաստանում մեծ հեղինակություն վայելող քեռու՝ Խոսրով խանի (Ղայթմազյանց) մոտ, նրա հովանավորությամբ զբաղվել մանուֆակտուրայի (խամխալաթի) առևտրով և իր աշխատասիրության ու գործիմացության շնորհիվ հասել զգալի հաջողությունների: Հովհաննեսը մեծ հոգատարությամբ էր վերաբերվում որդու կրթության հարցերին: Ալեքսանդրը սովորել է վարդապետ Գ. Փափազյանի մասնավոր դպրոցում, որտեղ ստացել է հիմնավոր կրթություն: Այստեղ էլ հավանաբար,-կարդում ենք «Մշակ» լրագրում,- «ձեւավորվել է Մանթաշեանցի ազգասէր և կրօնասէր պահուածքը»[4]:

Ալ. Մանթաշյանցի մանուֆակտուրայի առևտրով զբաղվող հայրը գործի բերումով հաճախ էր լինում Եվրոպայում: Դրանցից մեկի ժամանակ, 1868 թ., նա իր հետ տանում է նաև որդուն: Նրանք միասին շրջում են եվրոպական մայրաքաղաքներում և կարողանում առևտրական լայն կապեր հաստատել մի շարք քաղաքների վաճառական տների հետ: Սակայն մինչ այդ էլ՝ 1866 թ. 24 տարեկան երիտասարդ Ալեքսանդրն արդեն եղել էր Եվրոպայում և գտնվելով տեքստիլ արդյունաբերության եվրոպական խոշոր կենտրոններից մեկում՝ Մանչեստրում, մանուֆակտուրա էր գնում և առաքում Թիֆլիս՝ հորը: Ի դեպ, հենց այստեղ՝ Մանչեստրում Ալ. Մանթաշյանցն առաջին անգամ առնչվեց բարերարություն երևույթին, որը ուղեկցեց նրան ամբողջ կյանքում՝ պարգևելով համաժողովրդական հարգանք ու երախտագիտություն:

Մանչեստրում հայտնվելը նրա համար ճակատագրական նշանակություն ունեցավ: Այդ միջավայրում գործունեություն իրականացնելով Մանթաշյանցն առնչվեց եվրոպական նիստուկացի և մշակույթի հետ: Ձեռք բերեց բիզնես վարելու առաջավոր գործնական անգնահատելի փորձառություն և այդ «թանկարժեք ուղեբեռով վերադարձավ Թիֆլիս»[5]: 1878 թ. Թիֆլիսի «Կավկազ» հյուրանոցի առաջին հարկում նա խանութ բացեց և հոր հետ սկսեցին զբաղվել մանուֆակտուրայի մանրամեծածախ առևտրով: Աշխատասիրության և ճշգրիտ հաշվարկների ու բիզնեսը խելացի կառավարելու շնորհիվ նրանք շարունակաբար հաջողություններ արձանագրեցին և տարեց-տարի ավելացրեցին իրենց դրամագլուխը:

Հայկական դասական կապիտալիզմի հիմնադիրներից և հայ իրականության մեջ կապիտալի մշակույթի կերտողներից Ալեքսանդր Մանթաշյանցը[6] հոր մահից հետո 20 հազար ռուբլի[7] ժառանգություն ստանալով հետագայում ոչ միայն իր դրամագլուխը հասցրեց միլիոնների[8], այլև իր իսկ կենդանության ժամանակ համաշխարհային համբավ ձեռք բերեց և իր գործունեությամբ «լիարձակ կերպով մարդկությանը հայտնի դարձրեց հային»[9]:

Ինչպես իրավամբ միաբերան նշում են նրա մասին գրող բոլոր ժամանակակիցները,

---

գործը, յուշեր իր մահվան 20-ամեակի առթիւ, Վիեննա, 1931, էջ 3:

[3] Հովհաննեսը սերում էր կրոնական հնագույն ընտանիքից, իսկ մայրը՝վրաստանի հին ազնվական հայ գերդաստանից էր, տե'ս **Շերմազանեան Գ.**, նիւթեր ազգային պատմութեան համար, Ռոստով, 1891, էջ 213:

[4] Տե'ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1911, թիվ 4:

[5] Տե'ս Ալեքսանդր Մանթաշյանց, հուշագրություններ, հրապարակումներ, փաստաթղթեր, կազմող և ծանոթագրությունների հեղինակ Խաչատուր Դադայան, Ե., 2011, էջ 14:

[6] (1842, մարտի 3-1911, ապրիլի 19: Վախճանվել է Պետերբուրգում, հուղարկավորվել է Թիֆլիսի Վանքի եկեղեցու բակում կառուցած դամբանում՝ կնոջ կողքին: 1938 թ. թե Վանքի եկեղեցին և թե դամբանը ավերվել են: Ըստ որոշ լուրերի, նրա ու կնոջ աճյունները գաղտագողի փոխադրվել ու հողին են հանձնվել Թբիլիսիի Սբ Գևորգ եկեղեցու բակում): Տե'ս http://www.irates.am/hy/1488528993:

[7] Այս թվի վերաբերյալ Մանթաշյանցին նվիրված գրքի հեղինակ Խ. Դադայանը տրամաբանված և միանգական իրատեսական հետևյալ դիտարկումն է արել. <20 000 ռուբլի-Ա. Սարուխանի բնագրում 200.000 ռուբլի է, բայց փոխել ենք 20. 000-ի հետևյալ պատճառով: 200.000 ռուբլի գումարն առաջին անգամ «Մշակ» օրաթերթում, հենց Սարուխանի հոդվածաշարում և պարզագույն սրբագրական վրիպակ է, որն անքննադատաբար շարունակվել է շրջանառվել հետագա հրատարակություններում: Պետք է լինի 20.000 ռուբլի. բանն այն է, որ 1880-ական Թիֆլիսի ամենահարուստ մարդը Հովh. Չիթախյանն էր, որի ունեցվածքը կազմում էր շուրջ 25.000 ռ.: Հետևաբար Հովh. Մանթաշյանցը, որ սեփական տուն չուներ և վարձով էր ապրում, որդուն չէր կարող 200.000 ռ. կարողություն թողնել: Տե'ս Ալեքսանդր Մանթաշյանց, հուշագրություններ, հրապարակումներ, փաստաթղթեր, կազմող և ծանոթագրությունների հեղինակ Խաչատուր Դադայան, Ե., 2011, էջ 87:

[8] Ա. Մանթաշյանի կարողությունը ժամանակակիցների վկայությամբ 1920-ական թթ. կազմում էր 25-30 միլիոն ռուբլի:

[9] Տե'ս Ալեքսանդր Մանթաշյանց, հուշագրություններ, հրապարակումներ, փաստաթղթեր, կազմող և ծանոթագրությունների հեղինակ Խաչատուր Դադայան, Ե., 2011, էջ 9:

բնավորությամբ անհանգիստ և պրպտող մտքի տեր Ալեքսանդրը չէր կարող բավարարվել վաճառականությամբ և այդ ասպարեզում կուտակած փողերը նա ներդրեց ֆինանսական ոլորտ: Ինչպես վկայում է Ալ. Մանթաշյանցի կենսագիր-ուսումնասիրողներից Խ. Դադայանը, «Թիֆլիսի պաշտոնական աղբյուրներում Մանթաշյանցն առաջին անգամ հիշատակվում է 1873-ին»[10], հենց որպես երկու տարի առաջ ստեղծված Փոխադարձ վարկի ընկերության վարչության անդամ[11]:

1881 թվականից քաղաքային դումայի պատգամավոր և Թիֆլիսի վաճառական գիլդայի անդամ Ա. Մանթաշյանցը 1882-1884 թթ. ընտրվեց դեռևս 1871 թ. հիմնված «Թիֆլիսի առևտրային բանկի» (Тифлисский коммерческий банк) վարչության անդամ[12]: 1885-1889 թթ. էլ դարձավ վարչության փոխնախագահ, իսկ 1890 թվականից մինչև կյանքի վերջ՝ նախագահ: Միաժամանակ նա այդ բանկի ամենախոշոր բաժնետերն էր: Վստահաբար կարելի արձանագրել, որ հիմնականում Ալ. Մանթաշյանցի խելացի, հավասարակշռված, բնագավառի նրբություններին տիրապետելու և հետևողական աշխատանքի շնորհիվ այդ դրամատունը վերածվեց Ռուսական կայսրության ֆինանսական հաստատություններից մեկի և համարվում էր կայսրության բորսայական արժեք: Բանկ, որն իր «գործունեությունն սկսելով 500 հազար ռուբլի հիմնադիր կապիտալով 1914 թ. ուներ 6 մլն ռուբլի հիմնադիր ու 3,8 մլն ռուբլի պահուստային կապիտալ»[13] և կովկասյան միակ ֆինանսական հաստատությունն էր, որի բաժնետոմսերը վաճառվում էին Պետերբուրգի սակարանում:

1909 թ. վիճակագրական արդյունքներով Ռուսական կայսրության ամենահարուստ մարդկանց ցանկում 13-րդ տեղը զբաղեցնող Ալ. Մանթաշյանցը խոշոր վաճառական էր, նա իրեն գործարանատեր չէր համարում և իր բոլոր առևտրական գործերը վարում էր ինքն անձամբ: Նա հետևում էր հայ վաճառականության ավանդույթներին և ինքն էլ վաճառականներին ավադում էր, որ «վաճառականների փառքի տունը իրենց տառապյալ հայրենիքն է»[14]:

Հաջողակ առևտրական և Այսրկովկասի ամենահզոր ֆինանսիստ ու ամենամեծ դրամատան փաստացի սեփականատեր Ալ. Մանթաշյանցը նույն հետևողականությամբ շարունակում էր զբաղվել սիրած գործով՝ մանուֆակտուրայի առևտրով, որը սակայն այլևս չէր բավարարում հաջողակ գործարարին: Իր հերթին խոշոր ֆինանսական միջոցները պահանջում էին գործունեության նոր ոլորտ: Պատեհ առիթն էլ ներկայացել էր՝ 1885 թ. Բաքվից Թիֆլիս էր ժամանել մեկ այլ հաջողակ հայ գործարար Միքայել Արամյանցը և առաջարկել զբաղվել նավթարդյունաբերությամբ:

1899 թվականին՝ ընդառաջելով Մ. Արամյանցի հորդորներին, նա հիմնադրեց «Ալեքսանդր Մանթաշև և Կո» նավթարդյունաբերական և առևտրային ընկերությունը[15], որը Ալ. Մանթաշյանցի տքնաջան աշխատանքի, բնածին խելքի, շրջահայեցության և ձեռներեցության շնորհիվ 20-րդ դարի սկզբին արդեն արդյունահանում և արտահանում էր Բաքվի նավթի 1/3-ը: Ընկերության նավթի առևտրական տներն ու նրանց մասնաճյուղերը տարածվում էին ամբողջ աշխարհում, իսկ Մանթաշյանցը համարվում էր Ռուսական կայսրության ամենահարուստ մարդկանցից մեկը: 1899-1909 թթ. նրա ընկերությունն իր հիմնական դրամագլխի ծավալով (22 միլիոն ռուբ-

[10] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14:

[11] Այդ ընկերության ժամանակավոր նախագահն էր Վ. Կայդանովը, անդամներ՝ Ալ. Մանթաշյանցը, Ս Ջաղեյին, Ալ. Մատինյանը, Հովհ. Չիթախյանը, իսկ կառավարիչն էր Կովկասում Գ.Գ.Ադիլխանյանի կաշվի և թաղիքի արտադրության բաժնետիրական ընկերության» սեփականատեր Գ. Ադելխանյանը: Տե՛ս Ալեքսանդր Մանթաշյանց, հուշագրություններ, հրապարակումներ, փաստաթղթեր, կազմող և ծանոթագրությունների հեղինակ Խաչատուր Դադայան, Ե., 2011, էջ 14:

[12] Այդ բանկի հիմնադիրներն էին ժամանակի այնպիսի խոշոր վաճառականներ, ձեռնարկատերեր և կալվածատերեր, ինչպիսիք էին Մ. Ալիխանյանը, Հ. Ամիրաղյանը, Դ. Նադիրյանը, Մ. Թամամշյանը, Ա.Ղորղանյանը, Ալ. Թայլիրյանը, Խ. Տեր-Մկրտչյանը, Ալ. Օնիկյանը, Է. Էջուբյանը, Ս. և Հ. Իզմիրյան եղբայրները,Հ. Եվանգուլյանը, Ե. Ջաղեթյանը, Մ. Շահպարոնյանը, իշխաններ Ն. Բեկթաշբեկովը և Պ. Նակաշիձեն, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ Ի. Զուրաբովն ու Կ. Ռեյտերը և այլ նշանավոր անձինք: Տե՛ս Устав Тифлисского коммерческого банка, Тиф., 1894. Տե՛ս նաև Устав Тифлисского общества взаимного кредита, Тиф., 1872.

[13] Տե ս' Устав Тифлисского купеческого банка, Тиф., 1913.

[14] Տե՛ս «Հովիտ», 1911, թիվ 18:

[15] Տե՛ս Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1883-1914, Документы и материалы, М.-Л, 1961, с. 231-233. Ֆիրմայի գլխավոր գրասենյակը Թիֆլիսում էր, Ֆրեյլինսկայա թողոցում գտնվող Բայսագոլովի տանը:

լի) ամենախոշորն էր ռուսական արդյունաբերության մեջ: 1904 թ. Բաքվի նավթի արդյունահանման ծավալով նա զիջում էր միայն «Նոբել եղբայրներ»-ին և Ռոտշիլդ եղբայրների «Կասպիական սևծովյան ընկերությանը»[16]:

Մանթաշյանցը ֆինանսավորել է Բաքու-Բաթում նավթամուղի շինարարությունն ու 1907 թ. կառուցել աշխարհում առաջին 835 մ երկարություն ունեցող նավթամուղը: Նա ուներ նաև հանքեր, գործարաններ, կալվածքներ, տներ, հյուրանոցներ, ամառանոցներ ու շոգենավեր. Նրան ճանաչում և «նրա կարծիքի հետ հաշվի էին նստում ամենաբարձր ոլորտներում»[17]: Սակայն այդ ամենին նա հասել էր դժվարին ու քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ: Հատկանշական է, որ նրա մասին բոլոր գրողները միաբերան պնդում են, որ ինչ նա ձեռնարկում էր, կատարում էր փայլուն կերպով, հետևողական էր և գործն անպայման պետք է հասցներ իր տրամաբանական ավարտին: Միաժամանակ զգույշ էր, շրջահայաց և սկզբունքային[18]:

Մանթաշյանցի կյանքի գլխավոր նպատակը միայն առևտուրն ու դրամ դիզելը չէին: Գործարարությանը զուգընթաց՝ նա կարևորում էր նաև ազգօգուտ հասարակական աշխատանքներ կատարել: Նա հովանավորում էր Կովկասի ամենախոշոր որբանոցը, նրա միջոցներով շենքեր և հայկական եկեղեցիներ են կառուցվել Թիֆլիսում, Երևանում, Բաքվում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում ու Փարիզում: Հայկական Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին, որը գտնվում է Փարիզի հենց կենտրոնում՝ Ելիսեյան դաշտում, իր գոյությամբ պարտական է նրան:

Ալ. Մանթաշյանցը եղել է նաև հայ մշակույթի, գիտության, արվեստի և գրականության մեծ նվիրյալ ու հովանավոր: 1881 թվականից սկսած՝ նա իր միջոցներով տարեկան 200 ուսանող-որդեգիր էր պահում, որոնք սովորում էին Ռուսաստանի և Եվրոպայի լավագույն ուսումնական հաստատություններում: Նրանցից շատերը հետագայում դարձան գիտության, մշակույթի, արվեստի և գրականության հայտնի գործիչներ[19]: Ալ. Մանթաշյանցին բնորոշ էր այն, որ նա մասնագետների ընտրությունը կատարում էր առաջին հերթին գնահատելով տվյալ անձնավորության մարդկային արժանիքները՝ ազնվությունը, ճշտապահությունը և պարտաճանաչությունը: Մի կարևոր հատկանիշ էլ էր հատուկ անվանի գործարարին: Նրա բոլոր կարևորագույն գործերը, նյութական հաշիվների կատարողները, գանձապահները, արտադրության ղեկավարներն ու հսկիչները, աշխարհով մեկ սփռված նրա առևտրական գրասենյակի ղեկիավարները՝ որպես կանոն ազգությամբ հայեր էին[20]: Ալ. Մանթաշյանցի ժամանակակիցներից հայ նշանավոր գրող Շիրվանզադեն իրավացիորեն գրել է. «…Միրտը՝ ահա գլխաւորը, որ կատարում էր միակ դերը եւ վեհ դերը Մանթաշեանցի բարեգործութիւնների մէջ: Նա տալիս էր՝ առանց ետին հաշիւների, առանց գաղտնի մտածումների, առանց սին փառամոլութեան: Տալիս էր, որովհետեւ այդպէս էր թելադրում նրա զգայուն հոգին»[21]: Բնութագրական է նաև այն, որ այդ ծով հարստության տեր և բազմազավակ Մանթաշյանցը[22] չէր սիրում ի ցույց դնել իր ունեցվածքը և ապրում էր բավականին համեստ կյանքով: Մինչև 1920-ական թթ. բոլոր ժամանակների ամենահարուստ հայ ունեւորը վախճանվեց երիկամների հիվանդությունից Ս. Պետերբուրգում է 1911 թ.:

Թիֆլիսի հայ գործարար աշխարհի կարևոր դերակատարներից էր նաև Ալեքսանդր Մանթաշյանցի մտերիմ ընկեր ու գործընկեր **Միքայել Արամյանցը** (1843 թ. մայիսի 4, Լեռնային Ղարաբաղ, գյուղ Քյաթուկ – 1924 թ., Թիֆլիս): Ավարտելով տեղի ծխական դպրոցը՝ 1858 թվականին 15-ամյա Միքայելը գավառական ուսումնարանում սովորելու նպատակով հարազատ արցախյան գյուղից մեկնեց Շուշի:

---

[16] Տե'ս Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1883-1914, Документы и материалы, М.-Л, 1961, с. 177, 679.

[17] Տե'ս Բալայան Լ., Ալեքսանդր Մանթաշյանց (Ազգային բարերարը և գեղարվեստի մեկենասը), Ե., 1991, էջ 18-19:

[18] Տե'ս «Հորիզոն», 1911 թ., թիվ 82:

[19] Տե'ս ***Ավետիսյան Գ., Միրված գործարարը. http://www.magaghat.am/archives/49064***

[20] Օրինակ՝ 1922 թ. Ընկերության Բեյրութի մասնաճյուղի տնօրեն էր նշանակվել հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ռահվիրաներից Միհրան Տամատյանը: Տե'ս Իփեկեան-Ազատեան Ն., Հուշեր Միհրան Տամատյանի մասին, Ե., 2018, էջ 10:

[21] Բաղդասարյան Ս., Ալեքսանդր Մանթաշով, Հայերն այսօր ամսագիր, 24.11.2013

[22] Ալ. Մանթաշյանցն ուներ ութ զավակ՝ 4 աղջիկ և 4 տղա: Ծանր տանելով 1910 թ. կնոջ կորուստը՝ 1911թ. գարնանն ինքն էլ կնքեց իր մահկանացուն:

Նրան դեռ մանկությունից ավելի շատ հրապուրում էր Թիֆլիսը և քիչ էր մնում, որ իրականանար Թիֆլիսում կրթությունը շարունակելու նրա երազանքը։ Սակայն կյանք նրա համար այլ ուղի էր նախատեսել[23]:

Դեռևս 15 տարեկան հասակում Միքայելի մոտ ակնհայտ դարձավ առևտրի նկատմամբ հակումը: Գործի մեջ հմտանալու և գիտելիքներ ձեռք բերելու համար ծնողները նրան որպես օգնական ուղարկում են Իրանի Թավրիզ քաղաքի հայտնի առևտրական Թարումանյանի մոտ աշխատելու: Վերջինս առևտրական գործունեություն էր իրականացնում Իրանում, Ղարաբաղում և արտասահմանյան մի քանի երկրներում: Կարճ ժամանակում Արամյանցն այնպիսի տաղանդ է ցուցաբերում, որ նրան նշանակում են «Գործընկերություն» մասնավոր ընկերության ներկայացուցիչը Թավրիզում: Այստեղ էլ չորս տարի աշխատելու ընթացքում Միքայելը կուտակում է իր առաջին կապիտալը՝ շուրջ 3000 մանաթ: Այն ժամանակ սա արդեն բավականին մեծ կարողություն էր համարվում[24]:

Հենց այդ սկզբնական կապիտալով, 1871 թ. Արամյանցը մեկնեց և բնակություն հաստատեց Այսրկովկասի փաստացի կենտրոն, իր համար դեռ փոքր տարիքից երազանքի Թիֆլիս քաղաք՝ սեփական գործունեություն ծավալելու նպատակով: Քրտնաջան և սիրած գործին մինչև վերջ նվիրված աշխատանքի շնորհիվ, 28 տարեկան հասակում Միքայել Արամյանցն արդեն ուներ իր առաջին միլիոնը: Վաստակած այս դրամագլխով, Արամյանցն ավելի ընդարձակեց իր բիզնեսը: Նա զբաղվում էր մանվածքաթելի, բրդի, գործվածքների, մետաքսի, բամբակի առևտրով: Ներգրավված էր նաև Մարսելի, Թավրիզի ու Թեհրանի միջև շաքարավազի տարանցիկ առևտրում: Բացի այդ, նա տնօրինում էր պատկառելի թվով անշարժ գույք: Մ. Արամյանցի ղեկավարության տակ էին գտնվում վարձով տներ, կալվածատներ, ամառանոցներ և պանսիոնատներ, Ախթալայում և Կիսլովոդսկում գտնվող բուժիչ հանքային ջրերի աղբյուրներ:

Արամյանցը ֆինանսավորում էր քաղաքի մի շարք խոշոր և կարևոր շենքերի շինարարությունը: Նախևառաջ դա «Մաժեստիկ» հյուրանոցն էր և հիվանդանոցը, որոնք մինչ օրս նրա անունով են կոչվում: Չհաշված բարեգործությունը՝ Արամյանցն արդեն բազմամիլիոնանոց կարողություն ուներ և հասարակության բարօրություն համար երբեք չէր տնտեսում։ Արամյանցի անվան հետ է կապված նաև Թբիլիսիի «Մարիոտ» հյուրանոցը, որը նա կառուցել է իր սիրելի նավի՝ «Մաժեստիկի» նմանությամբ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին նաև ապաստաններ է կառուցել հայ գաղթականների համար[25]։

Սակայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարի սկզբի հայ նավթարդյունաբերող, բարերար, Թիֆլիսի «Ազգային բարեգործական ընկերության» հիմնադիր վաճառականի իրական մեծ հարստությունը ձևավորվեց նավթարդյունաբերության ոլորտում ներգրավվելուց հետո: Նա առաջիններից էր, որ իր կապիտալի մեծ մասը տեղափոխեց Բաքու՝ նավթը երկաթուղով, ցիստեռններով տեղափոխելու համար: Ընդհանուր առմամբ, Մ. Արամյանցի դերը մեծ է եղել Կովկասում նավթարդյունաբերության զարգացման գործում: Ըմբռնելով, որ Բաքվի նավթը իսկական ոսկու երակ է՝ նա ղարաբաղցի իր երկու ընկերների՝Առաքել Ծատուրյանի ու Գերասիմ Թումայանի հետ հիմնում է «Բալախանսկայա» նավթարդյունաբերական ընկերությունը: Սակայն չդիմանալով ռուսական և ամերիկյան նավթային հսկաների՝ Նոբելի և Ռոտշիլդների մրցակցությանը, Արամյանցն իր վաղեմի ընկերոջը՝ Մանթաշյանցին, ով այդ ժամանակ

[23] Այնպես է ստացվել, որ Վահե Անթանեսյանի «Միքայել Արամյանց. կյանքի եւ գործունեության դրվագներ» (Ե., 2013) գրքույկից, ցայսօր մեծ գործարար եւ բարերար Միքայել Արամյանցի մասին որևէ ուսումնասիրություն չունենք։ Թեև Վ. Անթանեսյանը՝ օգտագործել է արխիվային նյութեր, դիմել կենսագիրներին, մասնավորապես՝ Գրիգոր ավագ քահանա Մանդակունու «Ոսկի բարեկամ հայ ընտանեաց» աշխատությանը, ժամանակի մամուլին, սակայն շատ ժլատ տեղեկություններ է ձեռք բերել, քանի որ այն ժամանակ չգրված սկզբունք է գործել՝ չբարձրաձայնել, չքմբկահարել բարեգործությունը, այլ հնարավորինս աննկատ մնալ։

[24] Այս գումարի իրական արժեքը հասկանալու համար նշենք, որ այդ ժամանակ լավ ցեղատեսակի կովն արժեր 3 մանաթ, այսինքն՝ նա ուներ հազար կով ունենալու հնարավորություն:

[25] Կյանքի որոշ դրվագների նկարագրությամբ վրացական «gza.ambebi.ge» կայքը վերջերս ծավալուն հոդված է հրապարակել 19-րդ դարավերջին եւ 20-րդ դարասկզբին Թբիլիսիում բնակված Միքայել Արամյանց հայազգի հայտնի բարերարի ու մեկենասի մասին: Տե'ս«gza.ambebi.ge:

արդեն Թիֆլիսի Կոմերցիոն բանկի սեփականատերն էր, առաջարկում է միանալ իրենց:

Մանթաշյանցը, որ մինչ այդ արդեն հետաքրքրված էր նավթի բիզնեսով, համաձայնում է ու ոչ միայն 50 հազար ռուբլի ներդրում է կատարում, այլև իր բանկում վարկային արտոնյալ գիծ է տրամադրում, որի շնորհիվ մի քանի տարի անց ընկերությունը միլիոններ է վաստակում՝ նախ նավթը երկաթուղային ցիստեռններով արտասահման տեղափոխելու, ապա՝ Բաքվում կառուցված առաջին նավթամուղի շնորհիվ, որը Բաքվի նավթը Բաթումով տեղափոխում էր Եվրոպա ու Հնդկաստան: Կարճ ժամանակ անց Մանթաշյանցը կարողանում է գնել Առաքել Ծատուրյանի ու Գերասիմ Թումայանի բաժնեմասերը և նրանք Արամյանցի հետ մնում են գործընկերներ, Մանթաշյանցը 3/4, Արամյանցը՝ 1/4 բաժնեմասերով[26]: Սակայն շատ չանցած, ընտանեկան խնդիրների պատճառով Արամյանցը, 14 տարի Բաքվում ապրելուց հետո, վաճառում է իր մասնաբաժինը Մանթաշյանցին և վերադառնում Թիֆլիս::

«Փողերը վերջանում են, փառքը՝ նույնպես: Սակայն Հայաստանը մեր միակն է: Մի մոռացեք այդ մասին: Արարեք հանուն ձեր երկրի ու նրա ժողովրդի երջանկության»[27],- սիրում էր կրկնել Միքայել Արամյանցն ու ինքն էլ ապրում էր այդ նույն սկզբունքով: Հայրական տան վաճառքից ստացած 45 հազար ռուբլին հիմնադրման 70-ամյակի կապակցությամբ նա նվիրաբերեց Շուշիի ծխական դպրոցին[28]: Այդ առաջին քայլից հետո, նա հետագա ամբողջ կյանքն ապրեց բարեգործություններ կատարելով:

1897 թ. Արամյանցը փորձեց Մանթաշյանցին համոզել, որ արտաքին առևտրից էլ իրեն մասնաբաժին տա, սակայն կտրուկ դիմակայության հանդիպելով ի վերջո զիջեց և նրանց միջև կնքվեց նոր պայմանագիր: Համաձայն այդ պայմանագրի նրանք շարունակեցին նավթային բիզնեսը 4/5-րդ մասը Մանթաշյանցին, իսկ 1/5-րդը՝ Արամյանցին հարաբերակցությամբ[29]:

Վերադառնալով Թիֆլիս՝ Արամյանցը գործարարությամբ այլևս չի զբաղվում: Ապրում է իր կապիտալի տոկոսներից, հյուրանոցային և այլ բիզնեսներից ստացվող եկամուտներով: Նա եկամտաբեր տների, կալվածքների, ամառանոցների ու հանգստավայրերի, հատկապես՝ Ախթալայի և Կիսլովոդսկի բուժիչ հանքավայրերի տերն ու տնօրենն էր: Արամյանցը վայելում էր կյանքը և իր բարեգործության արդյունքները՝ ժողովրդի անսահման սերն ու հարգանքը: Մարդասիրական այս արարքով Արամյանցը ոչնչով հետ չէր մնում իր բարեկամ Մանթաշյանցից: Վերջինիս նման Արամյանցն էլ գտնում, որ ուսանողը հայ ազգի ապագան է և այդ սկզբունքով առաջնորդվելով շուրջ հիսուն տարի, այսինքն՝ իր առևտրային գործունեության ողջ տևողության ընթացքում: Նա կարիքավոր հայ պատանիներին լիառատ օգնում ու հնարավորություն էր ընձեռում բարձրագույն կրթություն ստանալու, որպեսզի իրենց ապագան ապահովեն և օգտակար լինեն սեփական ժողովրդին:

Բիզնեսում հաջողակ Մ. Արամյանցը սակայն ընտանեկան կյանքում այնքան էլ երջանիկ չեղավ: Բաքվի 1-ին գիլդիայի վաճառական, մեծ համբավ և համաժողովրդական ճանաչում ձեռք բերած Թիֆլիսի պատվավոր քաղաքացի, «Ս. Ստանիսլավի» շքանշանի ասպետ, հիվանդանոց, հյուրանոցներ, կինոթատրոն, մեծ թվով բնակելի շենքեր կառուցած, հայ մտավորականներին և կրթամշակութային հաստատություններին առատաձեռն աջակցած Մ.Արամյանցը վախճանվեց 1923-ին կամ 24-ին՝ լիակատար թշվառության մեջ, քանի որ խորհրդային իշխանությունները շատ այլ մեծահարուստների նման ամբողջովին ունեզրկել էին նրան[30]:

---

[26] Տե'ս Ալեքսանդր Մանթաշյանց, հուշագրություններ, հրապարակումներ, փաստաթղթեր, կազմող և ծանոթագրությունների հեղինակ Խաչատուր Դադայան, Ե., 2011, էջ 50:

[27] Տե'ս Հարությունյան Ա., Միքայել Արամյանց. մարդ, որը կառուցեց Թիֆլիսը, բայց մահացավ այնտեղ սովի մատնված, SHANTNEWS.AM:

[28] Տե'ս Հարությունյան Ա., Միքայել Արամյանց: Սովորական մարդու անսովոր կյանքը, SHANTNEWS.AM:

[29] Տե'ս Ալեքսանդր Մանթաշյանց, հուշագրություններ, հրապարակումներ, փաստաթղթեր, կազմող և ծանոթագրությունների հեղինակ Խաչատուր Դադայան, Ե., 2011, էջ 54:

[30] Տե'ս Ալեքսանդր Մանթաշյանց, հուշագրություններ, հրապարակումներ, փաստաթղթեր, կազմող և ծանոթագրությունների հեղինակ Խաչատուր Դադայան, Ե., 2011, էջ 9:

Памятники армянской архитектуры и топонимики в Казахстане

Погосян /Хахбакян/ Г. Г.
Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона /Армения, Ереван/
gagikp@mail.ru

Ключевые слова: Казахстан, армяне, диаспора, геноцид, архитектура, церковь, часовня, школа, памятник, мемориал, кладбище, надгробие, топонимика, улица.

Ղազախստանի հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գ. Հ.
Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ /Հայաստան, Երևան/
gagikp@mail.ru

Ամփոփում՝ Հոդվածում ներկայացված է «*Ճարտարապետական եւ տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում*» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Ղազախստանին: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթօջախի ստեղծման եւ զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն է կազմում Ղազախստանի հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակը, որի վերջում զետեղված է գրականության ցանկ:
Հանգուցաբառեր՝ Ղազախստան, հայեր, գաղթօջախ, ծեղասպանություն, ճարտարապետություն, եկեղեցի, մատուռ, դպրոց, հուշարձան, գերեզմանատուն, տապանաքար, տեղանուններ, փողոց, հրապարակ:

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in Kazakhstan

Poghosyan /Khaghbakyan/ G. H.
Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region /Armenia, Yerevan/
gagikp@mail.ru

Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «*The monuments of Armenian architecture and place names abroad*». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in Kazakhstan, after which a list of literature is given.
Keywords: Kazakhstan, Armenians, Migration, Genocid, Diaspora, Architecture, Church, Chapel, School, Monument, Cemetery, Tombstone, Toponyms, Street.

История

Территория современного Казахстана знакома армянам с раннего средневековья. Учитывая, что пути из Армянского нагорья в монгольские степи врядли обходили территорию Казахстана, то с большой долей вероятности можно утверждать, что именно здесь проходили армянские торковые и дипломатические миссии в Каракорум, особенно в XIII-XIV вв. Речь идет о таких посольствах как, например, Смбата Гундстабля, царя Киликийской Армении Гетума I, Сюникского князя Смбата II Орбеляна и др. Однако, о возникновении каких-либо армянских общин нам не известно.

Первые переселения армян на территорию нынешнего Казахстана зафиксированы с середины XIX в. Они подразделяется на три этапа.

Первый этап (имперский период), начинается с середины XIX в. и обусловлен присоединением Средней Азии к Российской империи. В 1867 г. было создано Туркестанское генерал-губернаторство, северные области которого частично совпадают с нынешней республикой. Примечательно, что «*в 1890 году в области проживало 2 893 армянина и 4 815 русских. К 1 января 1894 года армян было 3 438 и русских 9 082, при общем количестве населения в 387 тыс. человек*» [**4**].

Второй этап (советский период) в основном, связан с насильственным переселением армян в 1937 и 1949 гг. из Арменской, Грузинской и Азербайджанской ССР.

Третий этап (постсоветский) был обусловлен развалом СССР и агрессией Азербайджана в Арцахе, а в дальнейшем экономическими трудностями Армении в 1990-х гг.

География. Преобладающее большинство армян жило и живет в городах.

Города и области	1970 г.	1979 г.	1989 г.	1999 г.	2009 г.	2018 г.
г. Алматы	1547	1991	2346	2144	1917	2214
г. Астана	244	81	814	576	946	1204
Акмолинская	1013	813	1171	1110	1117	1850
Актобинская	297	418	569	422	459	625
Алматинская	688	620	828	569	478	725
Атырауская	699	522	552	280	310	475
Восточно-Казахстанская	947	677	1002	829	756	1352
Жамбылская	852	1007	908	525	355	815
Западно-Казахстанская	177	307	480	484	433	620
Карагандинская	1955	2250	2957	1751	1853	4685
Костанайская	722	1071	1765	1938	1595	2475
Кызылординская	445	309	77	80	59	275
Мангыстауская	1134	1307	1873	1308	987	1825
Павлодарская	295	512	634	666	594	975
Северно-Казахстанская	433	449	940	1394	1270	1875
Туркестанская	1366	1388	1553	682	647	980
Всего	12814	13722	18469	14758	13776	22970

Таблица распределения армянского населения по областям и в городах республиканского подчинения за последние 50 лет [**5**, **9-12**].

Организации. **СМИ**.

В Казахстане действует множество региональных общественных организаций объединенных в Ассоциацию Армянских Культурных Центров Казахстана «Наири» (Алматы, 30.10.2004), при которой действует «Армянская Молодежь Казахстана» (АМК) (2006). Таковыми являются: Армянские культурные центры «Луйс» г. Алматы и «Бари» г. Кокшетау, Армянский национально-культурный центр «Эребуни» г. Караганды (1994), Западно-Казахстанское Армянское этнокультурное объединение «Мирзоян» г. Уральск (1995) (с 22.02.2016 переименовано в Армянское этнокультурное общественное объединение «Масис»), Армянские национальные культурные центры «Айреник» г. Павлодар и «Кентрон» г. Петропавловск (1997), Армянская Община Костанайской

области «Эребуни» (1992)1. Кроме того имеются следующие общественные объединения: городское объединение «Ван» г. Астана (2000), этнокультурные объединения: «Арарат» г. Усть-Каменогорск (2000), «Ехпайрутюн» Мангистауской области и «Таврос» Атырауской области.

Издается армянская национальная ежемесячная газета «Наири» (с 2007 г., тираж - 5000 экз.).

Функционирует один веб-портал[2].

Церковь. Образование.

В Казахстане действует церковь Св. Карапета и одна часовня. В 1995 г. власти города Костанай предоставили территорию для строительства культового центра.

Единственная воскресная школа действует в Алматы при церкви Св. Карапета.

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики Казахстане[3]

№	Объект	Наименование	Местонахождение (адрес, контакты)	Даты	Вид или координаты
Астана[4] — город республиканского значения					
1.	*улица*	Левона Мирзояна[5]	Қаныш Сәтбаев көшесі, 020000 **Астана**		Ранее ул. Левон Мирзоян Переименована 10.04.2015 Протяженность: 1157,7 м
2.	*улица*	Хачатуряна	Хачатурян көшесі, 020000 **Астана**		Протяженность: 160 м
3.	*улица*	Ленинаканская	Игілік көшесі, 010000 **Астана**		Ранее ул. Ленинаканская Протяженность: 700 м
Алматы[6] — город республиканского значения					
4.	церковь	Св. Карапет	ул. Акан Серэ, 15, уг. ул. Чернышевского **Алматы** тел.:/факс: + (7727) 235-13-31, + (7777) 338-86-98	Осн. 1995 Осв. 7.10.2006	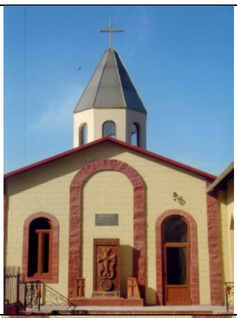
5.	памятник	хачкар	Установлен рядом с входом в церковь Св. Карапет, **Там же**	7.10.2006	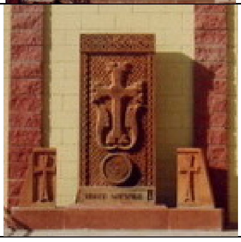

[1] Адрес: Казахстан, г. Костанай, ул Чехова 105 а. Телефон: 568538. Факс: 263322.
[2] Медиа группа ARMYANE.KZ (создан - 13.01.2006), http://www.armyane.kz, e-mail: arm@armyane.kz,
[3] **Казахстан** (казах. Қазақстан, англ. Kazakhstan), официальное название **Республика Казахстан** (казах. Қазақстан Республикасы, англ. Republic of Kazakhstan). В состав Казахстана входят 14 областей, 86 городов, в том числе 3 города республиканского подчинения (г. Астана, г. Алматы и Байконур), 168 районов (8 районов в городах), 174 посёлка. Столица – г. Астана.
[4] **Астана** (казах. Астана, англ. Astana) (ранее: Акмолинск 1830-1961, Целиноград 1961-92, Акмола 1992-98) – город республиканского значения, столица Казахстана, второй в республике по численности после Алматы.
[5] **Мирзоян Левон Исаевич** (10.1896, с. Ашан близ г. Шуша Елизаветпольской губернии - 26.02.1939, Лефортовская тюрьма, Москва), советский, государственный и партийный деятель. В 1917 вступил в РСДРП(б). С 1919 на партийной работе. Первый секретарь ЦК ВКП(б) Азербайджана (1926-29). Секретарь Пермского окружкома (1929-33), затем 2-й секретарь Уральского обкома ВКП(б). 1-й секретарь Казахстанского крайкома партии (с 1933). 1-й секретарь ЦК КП(б) Казахстана (с 1937). Член ЦИК СССР. Расстрелян в Лефортовской тюрьме по заочному приговору ВКВС. Реабилитирован в 1958 г.
[6] **Алма-Ата** (казах. Алматы, англ. Almaty) (до 1921 Верный) – город республиканского значения, крупнейший город-мегаполис страны. Ранее столица Казахстана.

6.	здание	Культурный центр армянской общины «Луйс»	Находится справа от церкви Св. Карапет, **Там же**	7.10.2006	
7.	*улица*	Айвазовского	Айвазовский атындағы көше, **Алматы**		Протяженность: 2700 м
8.	*улица*	Армавирская	Бөлтірікова Балжан атындағы көше, **Алматы**		Ранее ул. Армавирская. Переименована указом №221 от 21.01.2000 Протяженность: 600 м
9.	*улица*	Армянская	Армянская көшесі, **Алматы**		
10.	*улица*	Вахтангова	Вахтангов көшесі, **Алматы**		Протяженность: 400 м
11.	*переулок*	Вахтангова	Вахтангов көшесі, **Алматы**		Протяженность: 350 м
12.	*улица*	Микояна	Мұстафа Шоқай атындағы көше, **Алматы**		Ранее ул. Микояна. Переименована указом №278 от 28.05.1997 Протяженность: 2900 м
13.	*улица*	Мирзояна	Мирзоян атындағы көше, **Алматы**	14.04.1966	№134 от 14.04.1966 Протяженность: 870 м
14.	*улица*	Севанская	Бөкеев Оралхан атындағы көше, **Алматы**		Ранее ул. Севанская. Переименована указом №655 от 03.11.1997 Протяженность:1250 м

Павлодар облысы [7]

15.	хачкар	На лицевой части внизу 3-строчная надпись на русском языке[8]. На тыльной стороне изображен кафедрал Св. Эчмиадзина и 13 строк на армянском, английском и русском языках[9].	Установлен в подворье Благовещенского собора русской православной церкви, Торайғыров көшесі, 1/1 **140005 Павлодар**[10]	12.09.2004	

[7] **Павлодарская область** (казах. Павлодар облысы, англ. Pavlodar Region) – расположена на берегу Иртыша, самой крупной реки Казахстана. Образована в январе 1938 года. Административный центр – город Павлодар.

[8] *Хачкар - духовный символ Армении. Освящён 2004 г., 12 сентября.*

[9] Մայր Տաճար Սբ. Էջմիածին / Main Cathedral Echmiadzin / 301 թ / *Кафедральный монастырь / Святой Эчмиадзин / Хачкар / Водружён в честь 1700-летия / хрестианства в Армении.*

[10] **Павлодар** (казах. Павлодар, англ. Pavlodar) – город, административный центр Павлодарской области.

Ақмола облысы[11]

16.	*улица*	Мирзояна	Мирзоян көшесі, **Көкшетау**[12]		Протяженность – 800 м.
17.	*улица*	Микояна	Микоян көшесі, **Көкшетау**		
18.	мемориал	в память 79 репрессированным женщинам-армянкам [13] с надписью на трех языках по три строки на казахском[14], армянском[15] и русском[16]	В музейно-мемориальном комплексе «АЛЖИР»[17], **Ақмол**[18]	2016	
19.	хачкар	в память о репрессированных женщин-армянок[19]	Установлен на территории музейно-мемориального комплекса «АЛЖИР», **Ақмол**	17.05.2017	
20.	лапидарная надпись	Памятная на трех языках по три строки на русском[20], армянском[21] и казахском[22]	Находится на лицевой стороне постамента, **Там же**	17.05.2017	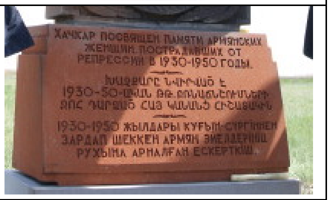

[11] **Акмолинская область** (казах. Ақмола облысы, англ. Aqmola Region) – область, расположенная на севере Казахстане. В центре области находится столица Казахстана Астана, административно не входящая в область. Административный центр с 1999 года – город Кокшетау.

[12] **Кокшетау** (казах. Көкшетау, англ. Kokshetau) (ранее Кокчетав) – город, административный центр Акмолинской области.

[13] Установлена посольством Армении в Республике Казахстан в память 79 женщинам-армянкам, пять из которых умерло в заключении.

[14] «АЛЖИР» ЛАГЕРИНДЕ ЖАЗАЙЫН ОТЕГЕН АРМЯН / АЙЕЛДЕРИНИН РУХЫНА АРНАЛАДЫ / ...

[15] Ի ՀԻՇԱՏԱԿ «ԱԼԺԻՐ» ՃԱՄԲԱՐԻ / ՀԱՅ ԿԻՆ ԲԱՆՏԱՐԿՅԱԼՆԵՐԻ / ...

[16] ПАМЯТИ АРМЯНСКИХ ЖЕНЩИН-УЗНИЦ ЛАГЕРЯ / «АЛЖИР» / ...

[17] «АЛЖИР» (Акмолинский лагерь жен изменников Родины) – женский исправительно-трудовой лагерь специального Карагандинского отделения в Акмолинской области. Функционировал с 1938 по 1953 гг. Один из наиболее крупных советских женских лагерей.

[18] **Акмол** (казах. Ақмол, англ. Akmol) – аул, административный центр Целиноградского района. До 2007 г. именовался Малиновка, ранее – трудпоселение «26 точка».

[19] Освящение и открытие приурочено к 80-й годовщине сталинских репрессий и 10-летию со дня открытия музея «АЛЖИР». Хачкар изготовлен и установлен на средства петербургского мецената и благотворителя Грачья Погосяна.

[20] ХАЧКАР ПОСВЯЩЕН ПАМЯТИ АРМЯНСКИХ / ЖЕНЩИН ПОСТРАДАВШИМ ОТ / РЕПРЕСИИ В 1930-1950 ГОДЫ

[21] ԽԱՉՔԱՐԸ ՆՎԻՐՎԱԾ Է / 1930-1950-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԲՌՆԱՃՆՇՈՒՄՆԵՐԻ / ԶՈՀ ԴԱՐՁԱԾ ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

[22] 1930-1950 ЖЫЛДАРЫ КУГЫН-СУРГН / ЗАРДАП ШЕККЕН АРМЯН АЙЕЛДЕРИНИН / РУХЫМА АРНАНФАН ЕСКЕРТКИШ

Ақтөбе облысы [23]

21.	*улица*	Левона Мирзояна	Мирзоян көшесі, **Ақтөбе**[24]		Протяженность – 750 м.
22.	хачкар		Установлен во дворе Никольского кафедрального собора, **Ақтөбе**	29.10.2016	
23.	*администр-ативный топоним*	Мирзояновский район	**Степной район**[25]		Ранее с 28.10.1933 г. по 29.07.1936 г. назывался - Мирзояновский район.

Батыс Қазақстан облысы[26]

24.	*улица*	Левона Мирзояна	Мирзоян көшесі, **Орал**[27]		Ранее ул. Транспортная. Протяженность – 650 м.
25.	*здание*	Западно-Казахстанское областное Армянское Этнокультурное Объединение «Мирзоян»	БҚО «Мирзоян» армян этномәдени қоғамдық бірлестігі **Орал**	Созд. в 1995 г.	
26.	*гостиница*	Ереван	гостиница «Ереван», 4 микрорайон, Әбілқайыр хан даңғылы (ранее ул. Кутякова), д. 40, **Орал** Тел.: 22-65-15		

---

[23] **Актюбинская область** (казах. Ақтөбе облысы, англ. Aktobe Region) – область в западной части Казахстана. Вторая в стране область по площади территории, после Карагандинской. Административный центр – Актобе.

[24] **Актобе** (казах. Ақтөбе, англ. Aktobe) (ранее Актюбинск) – город, административный центр Актюбинской области.

[25] **Степной район** – некогда район в Актюбинской области. Образован 5.07.1933 г., переименован в Мирзояновский район (28.10.1933), вновь переименован в Степной (29.07.1936); упразднен - 02.01.1963 г.

[26] **Западно-Казахстанская область** (казах. Батыс Қазақстан облысы, англ. West Kazakhstan Region) – регион Республики Казахстан, расположенный на северо-западе страны. Образован 10.03.1932 года, как Западно-Казахстанская область КазССР. Исторически ей предшествовала Уральская область Российской империи. С 3.05.1962 г. по 07.1992 г. именовалась Уральской областью. Административный центр – город Уральск.

[27] **Уральск** (казах. Орал, англ. Oral) – город, административный центр Западно-Казахстанской области, Находится в европейской части западного Казахстана, на реке Урал. До 1775 года – Яицкий городок.

Атырау облысы[28]

27.	хачкар	В знак дружбы	Установлен во дворе Собора Успения Божьей Матери, **Атырау**[29]	14.05.2016	
28.	мемориальная доска	Дарственная четырехстрочная надпись на русском языке[30]	Установлена на металлическом кресте слева от хачкара, **Там же**	14.05.2016	

Жамбыл облысы[31]

29.	*администра-тивный топоним*	Мирзояновский район	**Жамбылский район**[32]		Ранее с 1936 по 1938 гг. назывался - Мирзояновский район.
30.	*город*	Мирзоян	**Тараз**[33]		Ранее с 1936 по 1938 гг. назывался г. Мирзоян.
31.	*улица*	Левона Мирзояна	Левон Мирзоян көшесі, **Тараз**		Протяженность – 1610 м.

---

[28] **Атырауская область** (казах. Атырау облысы, англ. Atyrau Region) – область на юге Казахстана, ранее называлась Гурьевская область(англ. Guryev Region). Административный центр – город Атырау.

[29] **Атырау** (казах. Атырау, англ. Atyrau) – город, административный центр Атырауской области. До 1991 года – Гурьев.

[30] Собору Успения Божией Матери / г. Атырау / от армянской обшины «ТАВРОС» / 14 мая 2016 г.

[31] **Жамбылская область** (казах. Жамбыл облысы, англ. Jambyl Region) (до 4.05.1993 Джамбульская область) – область, расположенная на юге Республики Казахстан, образована 14.10.1939 г. из части Южно-Казахстанской области. Административный центр – город Тараз.

[32] **Жамбылский район** (казах. Жамбыл ауданы) – район в Жамбылской области. Образован в 1928 году как Аулие-Атинский район. В 1936 году переименован в **Мирзояновский район**, а в 1938 – в Джамбульский. В 1963 году Джамбульский район был упразднён, но уже 31 января 1966 года восстановлен. Административный центр – село Асса.

[33] **Тараз** (казах. Тараз, англ. Taraz) (ранее: Аулие-Ата до 1936, **Мирзоян** 1936-38, Джамбул 1938-93, Жамбыл 1993-97), город, административный центр Жамбылской области (казах. Жамбыл облысы).

Маңғыстау облысы[34]

32.	*улица*	Рубена Григоряна	Григоряна көшесі, **130000 Ақтау**[35]		Протяженность – 950 м.
33.	памятник	Первого строителя и почётного гражданина города Григоряна Рубена Арамаисовича	Установлен напротив парка Акбота перед д. 73 по ул. Строительная во 2-ом микрорайоне, **Ақтау**		
34.	хачкар	В память жертв Геноцида армян	Установлен на территории Благовещенского храма, по левую сторону от центрального входа, **Ақтау**	18.03.2015	
35.	лапидарная надпись	Памятная шестистрочная на армянском языке[36]	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, **Там же**	18.03.2015	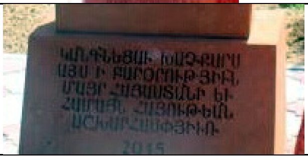
36.	школа	армянская национальная	В армянском поселке Слободской, близ церкви Свв. Петра и Павла, **Форт-Шевченко**[37]	1878	рарушена
37.	часовня[38]	Армянская церковь Свв. Петра и Павла	На выезде из поселка, справа от дороги ведущей в поселок Баутино, **Там же**	1880-е	

[34] **Мангистауская область** (казах. Маңғыстау облысы, англ. Mangystau Region) – область на юго-западе Казахстана, ранее называлась Мангышлакской (англ. Mangyshlak). Образована 20.03.1973 г. из южной части Гурьевской области. В 1988 г. область упразднена, восстановлена в 1990 г. под именем Мангистауской. Административный центр – город Актау.

[35] **Актау** (казах. Ақтау, англ. Aktau) – город, административный центр Мангистауской области. Ранее город Шевченко.

[36] ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԽԱՉՔԱՐՍ / ԱՅՍ Ի ԲԱՐՕՐՈՒԹՅԻՆ / ՄԱՅՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ / ՀԱՄԱՅՆ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ / ԱՇԽԱՐՀԱՍՓՅԻՒՌ / 2015

[37] **Форт-Шевченко** (казах. Форт-Шевченко қаласы, англ. Fort Shevchenko) (до 1857 Новопетровское укрепление, до 1939 Форт-Александровский) – город-порт (Баутино) на Каспийском море в Мангистауской области, на п-ове Мангышлак (мыс Тюбкараган). Во времена Новопетровского укрепления, радом возник армянский поселок – Слободской.

[38] В 1880-х гг. астраханские армянские купцы на свои деньги в поселке Слободском возвели православную церковь Свв. Петра и Павла.

Шығыс Қазақстан облысы[39]

38.	*улица*	Микояна	Микоян көшесі, **Өскемен**[40]		Протяженность – 470 м.
39.	хачкар	В память невинных жертв	установлен на территории Свято-Троицкого мужского монастыря рядом с Собором Андрея Первозванного, Лихарев көшесі, 16 070004 **Өскемен**	29.10.2008	
40.	лапидарная надпись	одна строка на русском и 2 строки на армянскком языках[41]	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, **Там же**	29.10.2008	

Библиография:

1. **Հայ Սփյուռք** հանրագիտարան: *Ղազախստան*, էջեր 384-385: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2003: – 732 էջ:
2. **Մալխասյան Մ.**, Հայերն աշխարհում: – Եր.: Հեղինակային հրատարակություն: 2007: – 144 էջ:
3. **Иванов В.А., Трофимов Я.Ф.**, Религии в Казахстане. – Алматы. 2003.
4. **Муканова-Хуршудян Д., Хуршудян Э. Ш.**, Армяне в Казахстане: история и современность. // Общественно-политический журнал «Центральная Азия и Кавказ», № 3 (15), 2001. Luleå, Sweden. https://www.ca-c.org/journal/2001/journal_rus/cac-03/21.khurru.shtml
5. **Назарьян Р.**, Закаспийский край оказался в десять лет времени в значительной мере «армянским углом». (Армяне и армянская апостольская церковь в Центральной Азии). // Духовный и литературно-исторический журнал московского патриархата ташкентской и среднеазиатской епархии “Восток Свыше”, Вып. XXI. – Ташкент, 2011.
6. Переименованные улицы г. Уральска (1995-2010 гг.) (Информация предоставлена: акиматом г. Уральска, государственным архивом ЗКО и отделом культуры и развития языков г. Уральска) // http://www.infoportal.kz/info/ulitsy-uralska
7. Алматы көшелері. Анықтамалық энциклопедия. – Адматы: “ИП Волошин” баспасы, 2009.
8. Астана көшелері. Құрастырушы: Тілешев Е., Сүлейменов О., – Алматы. 2008.
9. Қазақ энциклопедиясы, 6 том, *Мирзоян Левон Исаевич*.
10. Қазақстан Республикасы халқының ұлттық құрамы. 1-том. Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағының қорытындылары. Статистикалық жинақ. (Редакциясын басқарған Ә. Смаилов). – Алматы, 2000 – 199 бет. Национальный состав населения Республики Казахсатан. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахсатан. Статистический сборник. (Под ред. А. Смаилова). – Алматы, 2000 – 199 стр.
11. 2010 жыл басына Қазақстан Республикасы халқының облыстар, қалалар және аудандар бойынша, жынысы мен жекелеген жас құрамы, жекелеген этностары бойынша саны. Қазақстан Республикасы Статистика Агенттігі. Серия 15. Демография. 2010 жыл.
12. 2018 жыл басына Қазақстан Республикасы халқының жекелеген этностары бойынша саны. Республикасы Статистика Агенттігі. Серия 21. Демографиялық статистика. 2018 жыл.
13. Ethnic composition: 2009 estimation http://pop-stat.mashke.org/kazakhstan-ethnic2009-census.htm

[39] **Восточно-Казахстанская область** (казах. Шығыс Қазақстан облысы, angl. East Kazakhstan Region) **–** область в восточной части Казахстана. Административный центр – город Усть-Каменогорск.

[40] **Усть-Каменогорск** (казах. Өскемен, англ. Ust-Kamenogorsk or Oskemen) **–** город, административный центр Восточно-Казахстанской области.

[41] ХАЧ КАР / ԱՆՄԵՂ ԶՈՀԵՐԻ / ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ЭКОНОМИКА

Երկրաջերմային ռեսուրսների յուրացման տնտեսական ասպեկտները Հայաստանում

Մանուկյան Ս.
Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան (Հայաստան, Երևան),
sarkis.ar@gmail.com
Բաղդասարյան Ս.
Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան (Հայաստան, Կապան),
sona.baghdasaryan.86@mail.ru
Վեզիրյան Վ.
Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան (Հայաստան, Կապան),
kachkarspy@mail.ru

Վճռորոշ բառեր՝ երկրաջերմային (գեոթերմալ) ռեսուրսներ (պաշարներ), երկրաջերմային էներգիա, երկրաջերմային էներգակայաններ

Экономические аспекты использования геотермальных ресурсов в Армении

Манукян С.
Национальный политехнический университет Армении (Армения, Ереван),
sarkis.ar@gmail.com
Багдасарян С.
Национальный политехнический университет Армении (Армения, Капан),
sona.baghdasaryan.86@mail.ru
Везирян В.
Национальный политехнический университет Армении (Армения, Капан),
kachkarspy@mail.ru

Резюме: Для использования геотермальных ресурсов в Армении необходима полная и надежная геолого-разведочная информация об этих ресурсах. Без достоверный информации трудно говорить об экономической целесообразности использования геотермальной энергии. В статье представлена информация об основных экономических тенденциях мировых геотермальных электростанций, инвестиционных затратах, эксплуатационных расходах и тарифах. На этом этапе Армения следует выделить больше ресурсов для геотермальной разведки, эффективной тарифной политики и налоговой политики для поддержки осуществлении проектов геотермальных электростанций, и в результате она будет привлекательной для инвестиций.

Ключевые слова: геотермальные ресурсы, геотермальная энергия, геотермальные электростанции

Economic Aspects of Geothermal Resources Usage in Armenia

Manukyan S.
National Polytechnic University of Armenia (Armenia, Yerevan),
sarkis.ar@gmail.com
Baghdasaryan S.
National Polytechnic University of Armenia (Armenia, Kapan),
sona.baghdasaryan.86@mail.ru
Veziryan V.
National Polytechnic University of Armenia (Armenia, Kapan),
kachkarspy@mail.ru

Abstract: For the geothermal resource use in Armenia, there is a need for full and reliable geological prospecting information on these resources. Without it, it is difficult to talk about economic feasibility of geothermal energy utilization. The paper presents information on global economic trends of geothermal power plants, investment costs, operating costs and tariffs. At this stage, Armenia should allocate more resources for geothermal exploration, effective tariff policy and tax policy to support the feasibility of geothermal power plant projects, and as a result, it will be attractive for investments.

Keywords: geothermal resources, geothermal energy, geothermal power plants

Հայաստանում երկրաջերմային ռեսուրսների յուրացման համար, անհրաժեշտ է այս ռեսուրսների վերաբերյալ լիարժեք և հավաստի երկրաբանահետախուզական տեղեկատվություն: Առանց դրանց առկայության դըժվար է խոսել երկրաջերմային էներգիայի յուրացման տնտեսական նպատակահարմարության մասին: Հայաստանը այս փուլում պետք է ավելի մեծ ծավալի միջոցներ հատկացնի երկրաջերմային ռեսուրսների հետազոտման համար, առաջարկի սակագնային արդյունավետ քաղաքականություն և աջակցության գրագետ մեխանիզմներ և այդ հենքի վրա ներկայացնի երկրաջերմային կայանների նախագծերի արդյունավետության հիմնավորումը, որի արդյունքում այն գրավիչ կլինի ներդրումների համար:

Էներգիա արտադրող ռեսուրսների շարքում երկրաջերմային ռեսուրսները ապագայում կարող են դառնալ ամենակիրառվող և կարևոր ռեսուրսներից մեկը: Այդ ռեսուրսներից ջերմային էներգիայի ուղղակի օգտագործումը, օրինակ Եվրոպայում, ներկայումս գնային առումով մրցակցում է նավթի և գազի հետ՝ վերջիններիս բարձր գների պատճառով, սակայն, էլեկտրաէներգիայի արտադրության պարագայում, այն կանգնած է որոշակի խանգարող հանգամանքների առջև[1]: Նախ և առաջ դա պայմանավորված է մեծ ջերմապարունակության (էնտալպիա) հիդրոթերմալ ռեսուրսների սահմանափակ տարածվածության հանգամանքով, որոնք օգտագործվում են էլեկտրաէներգիա ստանալու համար: Մոտ ապագայում առավել մեծ կիրառություն են ձեռք բերելու նաև ցածր ջերմապարունակության (էնտալպիա) հիդրոթերմալ ռեսուրսները: Դրանք ավելի տարածված են, սակայն էլեկտրաէներգիայի արտադրության համար դեռևս չեն օգտագործվում: Միաժամանակ՝ տեխնոլոգիաների զարգացումը ապագայում բերելու է նաև դրանցից ոչ միայն ջերմային էներգիա, այլ նաև էլեկտրաէներգիա ստանալու հնարավորություններին:

Երկրաջերմային ռեսուրսների նկատմամբ հետաքրքրությունը լայն թափ է հավաքելու աշխարհում՝ հատկապես այս ոլորտում առաջադիմական և ինովացիոն տեխնոլոգիաների կիրառման շնորհիվ: Էներգիայի մյուս աղբյուրների համեմատ այն ունի մի շարք առավելություններ և միաժամանակ նաև թերություններ, որոնցից կարևոր են՝ մեծ ներդրումային ծախսերը և ռեսուրսների առկայության հանգամանքով պայմանավորված ռիսկերը: Բազմաթիվ երկրներում, այդ թվում՝ նույնիսկ այդ ռեսուրսների փոքր ներուժ և համեմատաբար ոչ բարենպաստ պայմաններ ունեցող երկրներում, բազմաթիվ փոքր, միջին և մեծ հզորության երկրաջերմային կայաններ են տեղադրվում: Հայաստանը նույնպես փորձում է ետ չմնալ այդ միտումներից. նախատեսվում են ուսումնասիրություններ հեռանկարային մի քանի տեղամասերի հայտնաբերման, հետախուզման և գնահատման նպատակով: Իսկ կոնկրետ 2 տեղամասերի՝ Ջերմաղբյուրի և Կարկարի համար փորձ է արվում նաև մասնավոր ներդրումների ներգրավվում, թեև այստեղ էլ ռեսուրսների ներուժի վերաբերյալ պատկերը ամբողջական չէ:

Հայաստանում բացակայում է երկրաջերմային ռեսուրսներից էներգիա ստանալու նպատակով փորձառությունը թե՛ փոքր (մինչև 400մ), թե՛ մեծ (>400մ) խորություններում գտնվող ռեսուրսների յուրացման նպատակով[2], իսկ օտարերկրյա ներդրումների ներգրավմանը խանգարում է ո՛չ միայն երկրաբանական տեղեկատվության ոչ լիարժեք առկայությունը, այլ նաև այլ իրավական, կառավարման և տնտեսական հանգամանքներով պայմանավորված գործոններ:

Հոդվածն ունի փորձագիտական-տեղեկատվական ուղղվածություն, որի նպատակն է հիմնավորել Հայաստանում այս ոլորտի զարգացման նպատակահարմարությունը և հեռանկարները՝ այլ երկրների երկրաջերմային կայանների տեխնիկատնտեսական ցուցանիշների հիման վրա: Հոդվածում ներկայացվել են աշխարհում երկրաջերմային էներգետիկայի աճի տեմպերը, էներգակայանների ներդրում-

[1]Economic analysis of geothermal energy provision in Europe ENGINE – Enhanced Geothermal Network of Europe, Workpackage 5 – Deliverable D35

[2]**Ծանոթ**. Հիշեցնենք, որ փոքր խորությամբ կամ մակերևույթամերձ երկրաջերմային ռեսուրսները (մինչ 400մ խորության դեպքում) հիմնականում օգտագործվում են ջեռուցման, հովացման և տաք ջրի մատակարարման համար, իսկ խորը տեղադրված ռեսուրսները ցածր ջերմապարունակության դեպքում՝ ($<100^0$ C) ջերմային էներգիա, իսկ բարձր ջերմապարունակության դեպքում ($>100^\circ$C) ոչ միայն ջերմային էներգիա, այլ նաև էլեկտրաէներգիա ստանալու համար:

ներային ծախսերը և էլեկտրաէներգիայի արտադրական ծախսերը ըստ տեխնոլոգիական առանձնահատկությունների, ինչպես նաև Հայաստանի պայմաններում այդ ռեսուրսների յուրացման առանձնահատկությունները:

Աշխատանքի գաղափարն է Հայաստանում ներդնել և զարգացնել երկրաջերմային էներգետիկան՝ հիմնվելով փորձառություն ունեցող երկրների օրինակների վրա: Կարևորվում է հատկապես արդյունավետ տեխնոլոգիաների կիրառումը և դրանց զարգացումը Հայաստանում, ինչպես նաև պետական աջակցության արդյունավետ մեխանիզմների կիրառումը: Ուսումնասիրության օբյեկտը հիմնականում հանդիսանում է խորը երկրաջերմային կայաններից էլեկտրաէներգիայի ստացումը:

Երկրաջերմային էներգետիկայի գլոբալ միտումները: Բացի երկրաբանական առանձնահատկություններից, որոնք ամենակարևոր դեր են խաղում այդ ռեսուրսների յուրացման նպատակահարմարության տեսակետից, պակաս կարևոր չեն նաև ճիշտ ընտրված տեխնոլոգիաները և տնտեսական ու մենեջմենթի գործոնները: Կարևոր հանգամանք է նաև երկրաջերմային նախագծերի ապահովումը ներդրումներով, այսինքն ֆինանսական միջոցներով, քանի որ այս ոլորտին բնորոշ են համեմատաբար մեծ ռիսկերը:

Երկրաջերմային էներգետիկան նույնպես զարգացման տեմպեր է գրանցում ամբողջ աշխարհում՝ 0,7 ԳՎտ նոր երկրաջերմային հզորություններ են հիմնադրվել 2017թ.-ին, իսկ ընդհանուր հզորությունները հասել են 12,8 ԳՎտ-ի: Այն սակայն համարժեք չէ ՎԷ-ի որոշ ուղղությունների՝ հողմնային կայանների (նոր հզորությունների աճը նախորդ տարի կազմել է 52 ԳՎտ, իսկ ներկայումս տեղակայված հզորությունները կազմում են 539 ԳՎտ) և արևային ՖՎ կայանների (աճը 99 ԳՎտ, տեղակայված հզորություններ 402 ԳՎտ) աճի տեմպերի և հզորությունների հետ[3]: Նշենք, որ 2017թ.-ին ամբողջ աշխարհում երկրաջերմային կայանների նախագծերի վրա կատարվող ներդրումների ծավալները 36 %-ով նվազել են՝ հասնելով 1,4 միլիարդ ամերիկյան դոլարի, որը վերջին տարիների կտրվածքով եղել է ամենացածր մակարդակը: Նախորդող տարիներին, տարեկան ներդրումների միջին ծավալը կազմում էր մոտ 2 միլիարդ ամերիկյան դոլար[4]:

Ծախսերի միտումները: Եթե վերջին տարիներին արևային և հողմնային կայանների կառուցման վրա *ներդրումային ծախսերը*, ինչպես նաև էլեկտրական էներգիայի արտադրության ծախսերը՝ դրանց տեխնոլոգիաների և սարքավորումների գների նվազման արդյունքում նվազում են, ապա երկրաջերմային կայանների կառուցման ներդրումային ծախսերը գրեթե չեն նվազում, թեև էլեկտրաէներգիայի արտադրության 1 կՎտ.ժ-ի ծախսը բավականին ցածր է և նույնիսկ ամենացածրներից մեկն է վերականգնվող էներգիայի բոլոր աղբյուրների շարքում: Վերջիններս չեն նվազում, քանի որ չեն նվազում հորատանցքերի հորատման ծախսերը, որոնք ներդրումային ծախսերի զգալի մասն են կազմում՝ մոտ 40-70%-ը: Հորատանցքերի առանձնահատկություններից և ամրացնող նյութերի հատկություններից կախված՝ 1 գծամետր հորատանցքի ինքնարժեքը ներկայում տատանվում է 1600-2400 եվրոյի սահմաններում:

Ինչպես նշեցինք, երկրաջերմային էլեկտրակայանների նախագծերը կապիտալատար են, սակայն ունեն ցածր և կանխատեսելի գործառնական ու սպասարկման ծախսեր: Երկրաջերմային էլեկտրակայաների ամբողջական ներդրումային ծախսերը ծածկում են հետախուզման աշխատանքների և ռեսուրսների գնահատման ծախսերը (հետախուզական հորատանցքերի, արտադրական և ներմղման հորատանցքերի ծախսերը)[5], ինչպես նաև

[3]RENEWABLES 2018, Global Status Report, Ren 21, www.ren21.net

[4]Global Trends in Renewable Energy Investment 2018, http://www.fs-unep-centre.org (Frankfurt am Main)

[5]**Ծանոթ.** Հետախուզման ծախսերը նախատեսված են նախկին արդյունքների հաստատման, նոր տվյալների ստացման և սեյսմիկ հետազոտությունների հիմնավորման համար: Հորատման ծախսերի մեծությունը կախված է տեղանքի պայմաններից, որտեղ ծախսերը խորության մեծացման հետ մեծանում են: Որքան երկրաջերմային գրադիենտը բարձր է, այնքան քիչ է պետք հորատել նախատեսված ջերմաստիճանին հասնելու համար: Չնայած, ամեն դեպքում անհրաժեշտ ջերմաստիճանի կարելի է հասնել միշտ էլ որոշակի խորության վրա, թեև այդ դեպքում ապարների մեծ ճնշման արդյունքում ցածր թափանցելիությունը որոշակիորեն սահմանափակում է այդ ռեսուրսների օգտագործումը: Նախագծերի տնտեսական կենսունակությունը պայմանավորված է նաև հիդրոթերմալ ջրերի քանակությամբ, որտեղ հորատանցքի արտադրողականությունը պետք է թույլ

դաշտային ենթակառուցվածքների (ճանապարհներ, ջրատարներ, գազամատակարարում, էներգամատակարարում և այլն), հեղուկների հավաքման և հեռացման համակարգերի, վերերկրյա և ստորգետնյա սարքավորումների, էլեկտրակայանի կառուցման և դրա հետ համակցված գործընթացների, նախագծի զարգացման, ցանցի միացման և մնացած ծախսերը: Ներդրումային ծախսերը՝ հորատանցքների խորության և հորատանցքների թվով պայմանավորված, ունեն բարձր զգայունություն: Հորատման աշխատանքների տեսակարար կշիռը ներդրումային ծախսերում կարող է տատանվել մոտավորապես 40-70%-ի սահմաններում, իսկ էլեկտրակայանների կառուցումը ներդրումային ծախսերում մոտ՝ 20-50%: Մնացած ծախսերը, կազմում են՝ հիդրոթերմալ ջրերի շրջանառության, ենթակառուցվածքների, հեղուկների ամբարների կառուցման, մղման պոմպերի, պլանավորման, ցանցի միացման և այլ ծախսերը[6]: Հետաքրքիր է, որ օրինակ Ինդոնեզիայում գործող մի քանի բինարային ցիկլի կայանների պարագայում ընդհանուր ներդրումների կառուցվածքում հորատանցքների հորատման ծախսերը ցածր են՝ տատանվում են 24-34%-ի սահմաններում, իսկ ահա էլեկտրակայանի կառուցման ծախսերը բարձր են և կազմում են 54-56%, ենթակառուցվածքների ծախսերը՝ 1-7%, պլանավորման և մենեջմենթի ծախսերը՝ 3-12%, իսկ ապահովագրությունը և այլ ծախսերը միասին՝ 4-10%: Սովորաբար բինարային ցիկլով կայանների ORC (Organic Rankine Cycle) կամ Kalina էլեկտրակայանների ներդրումային ծախսերը ավելի բարձր են, քան չոր գոլորշու և թաց գոլորշու կայաններինը:

Իմիջիայլոց, բավականին թանկ են նաև՝ պետրոթերմալ (Petrothermal) կամ ապարաջերմային ռեսուրսներ յուրացնող կամ այսպես կոչված Stimulated Geothermal Systems (SGS) համակարգերը, որոնք օգտագործում են ոչ թե ընդերքի հիդրոթերմալ ջրերը, այլ ապարներում կուտակված ջերմությունը, որի ջերմությունը փոխանցվում է դրսից համակարգ մղվող ջրերին, որոնք էլ մղվում են դեպի վերգետնյա սարքավորումներ՝ փակ շրջանառություն կատարելով: Քանի որ շատ մեծ խորությունների վրա մեծ ճնշման արդյունքում ապարների ծակոտկենությունը փոքրանում է, ջուրը քչանում է, իսկ խթանման միջոցները, բնականաբար, օգտագործվում են նաև թափանցելիության բարձրացման նպատակով և բավականին ծախսեր են պահանջվում:

Երկրաջերմային էլեկտրակայանների հիմնադրման ներդրումային ծախսերը, կախված տեխնոլոգիաներից, 1 ՄՎտ տեղակայման հզորության համար տատանվում են՝ 1,8-5 մլն. ԱՄՆ դոլլարի սահմաններում: Ավելի կոնկրետ, 1ՄՎտ-ի համար ներդրումային ծախսերը աշխարհում 2016-2017թ.-ի դրությամբ կազմել են՝ բինարային ցիկլով աշխատող կայանների համար՝ 4,2-5 միլիոն դոլար, չոր գոլորշու կայանների համար՝ 3,7-3,9 միլիոն դոլար, թաց (ֆլեշ) կայանների համար՝ 2-5 միլիոն դոլար սահմաններում[7]:

Ընթացիկ ծախսերի մակարդակը հիմնականում նույնպես կախված է կայանի տիպից և տեխնոլոգիայից, երկրաջերմային դաշտի բնութագրից և իրականացվող տնտեսական քաղաքականությունից: Կայանների կառուցումից հետո, քիչ շուկայական գործոններ են հետագայում ազդում ընթացիկ ծախսերի մակարդակի վրա, այդ պատճառով դրանք կայուն են: Կարող են որոշակիորեն ազդել գնաճի տատանումները: Նավթի և գազի գների տատանումները բորսաներում չեն ազդում երկրաջերմային էլեկտրաէներգիայի ծախսերի մակարդակի վրա: Յուրաքանչյուր երկրաջերմային էներգակայան ունի իր առանձնա-

տա ջրերի բավարար հոսքի առկայություն և հոսքերի արագություն:

[6]**Ծանոթ.**Կայանների չափսերը կախված են՝ կիրառվող տեխնոլոգիայից, ռեսուրսի քանակից, ռեսուրսի ջերմաստիճանից, ջերմաջրերի հատկություններից, տեղադրման խորությունից և ապարների թափանցելիությունից, ինչպես նաև բնապահպանական քաղաքականությունից, հարկային քաղաքականությունից, ֆինանսավորման տարբերակներից և ծախսերից: **Թաց գոլորշու տեխնոլոգիաներով կայանների (Flash steam power stations)** հզորությունները մեկ ցիկով տեխնոլոգիաների դեպքում կարող են հասնել մինչև 80 ՄՎտ, կրկնակի ցիկլի տեխնոլոգիաների դեպքում մինչև 110 ՄՎտ, իսկ եռակի ցիկլի դեպքում 60-ից մինչև 150 ՄՎտ: **Ուղղակի և չոր գոլորշու կայանները (Dry Steam power stations)** սովորաբար ունենում են 8 ՄՎտ-ից մինչև 140 ՄՎտ հզորություններ: **Բինարային կայանները** (Binary cycle power stations) 1 ՄՎտ-ից մինչև 50 ՄՎտ չափով: **Համակցված ցիկլի (Combined power stations) կամ հիբրիդային կայանների** հզորությունները տատանվում է մի քանի ՄՎտ-ից մինչև 10 ՄՎտ:

[7]IRENA, Geothermal Power: Technology Brief, International Renewable Energy Agency, 2017

հատուկ ծախսերը, որը կախված է արտադրողականությունից, ռեսուրսի բնութագրից, բնապահպանական կանոնավորումից, հարկերից, օպերատորի գործողություններից և այլ տնտեսական գործոններից:

Եվ այսպես. 2016-2017թ.-ին 1 կՎտ.ժ-ի էներգիայի հավասարակշռված ծախսը (LCOE)[8] տատանվել է՝ բինարային կայանների համար 0,08-0,12 ԱՄՆ դոլարի սահմաններում, թաց (ֆլեշ) գոլորշու կայանների համար՝ 0,04-0,12 ԱՄՆ դոլար, չոր գոլորշով կայանների համար՝ 0,06-0,07 ԱՄՆ դոլար[9]:

Երկրաջերմային էլեկտրաէներգիան թանկ է նստում աֆրիկյան մայրցամաքի երկրներում՝ միջինում 0,09 ԱՄՆ դոլար կամ 9 ԱՄՆ ցենտ 1 կՎտ.ժ-ի համար, Կենտրոնական Ամերիկայում՝ 0,10 ԱՄՆ դոլար, Եվրոպայում՝ 0,10 ԱՄՆ դոլար, համեմատաբար էժան է Ասիայում՝ 0,05 ԱՄՆ դոլար, Հարավային Ամերիկայում՝ 0,04 ԱՄՆ դոլար[10]:

Ամփոփելով նշենք, որ 2016-2017թ.-ին ներդրումային ծախսերը երկրաջերմային էլեկտրակայանների կառուցման համար միջինում կազմել է՝ 2959 դոլար/ՄՎտ: Գլոբալ LCOE-ն կազմել է՝ 0,04-0,14 ԱՄՆ դոլար/կՎտ.ժ սահմաններում, միջինում՝ 0,07 ԱՄՆ դոլար կամ 7 ցենտ, որտեղ գործառնական և սպասարկման (O&M) ծախսերը կազմել են՝ 0,01-0,03 ԱՄՆ դոլար/կՎտ.ժ:

Սակագները (Feed in tariffs) երկրաջերմային էներգետիկայի զարգացման համար տնտեսական քաղաքականության ամենակարևոր գործիքներից մեկն է: ԵՄ երկրներում այն ամենատարածված խթանն է, որն ապահովում է ֆիքսված գին մեկ կՎտ.ժ էլեկտրաէներգիայի համար: Շատ երկրներում, երկրաջերմային էլեկտրաէներգիայի արտադրության ոլորտում ներդրողների մոտ կոմերցիոն հետաքրքրություն առաջացնելու համար, սակագները խաղում են ֆունդամենտալ դեր: Այս ռեսուրսի ամենաարագ զարգացումը ապահովելու համար սակագնային քաղաքականությունը ամենահաջող քաղաքականությունն է: Ներկայում մի քանի տասնյակ երկրներ օգտագործում են սակագնային համակարգը (համակցված նաև բոնուսային և քվոտային համակարգերը):

Այս սակագները էլեկտրաէներգիայի արտադրողներին կայուն երաշխիքներ են տալիս 10-20 տարիների կտրվածքով: Բնականաբար՝ տարբեր երկրներում դրանք ունեն տարբեր մակարդակներ, որոնք ներկայացվում են հաճախ նվազագույն (min) և առավելագույն (max) մակարդակներում, օրինակ Շվեյցարիայում, 1 կՎտ.ժ-ի համար այն կազմում է 0,18 եվրոյից մինչև 0,33 եվրո, որտեղ մաքսիմում սակագինը՝ 33 եվրոցենտը, աշխարհում ամենաբարձրներից մեկն է և նախատեսված է մինչև 5 ՄՎտ հզորության կայանների համար: Իսկ ահա Գերմանիայում, մինիմում մակարդակը կազմում է՝ 0,25 եվրո կՎտ.ժ և 0,30 եվրո/կՎտ.ժ մաքսիմում մակարդակը՝ պետրոթերմալ կայանների համար: Ֆրանսիայում այն կազմում է 0,20 եվրո/կՎտ.ժ, Խորվաթիայում 0,17 եվրո/կՎտ.ժ, իսկ ամենացածրներից է Ուկրաինայում՝ 0,08 եվրո/կՎտ.ժ, Ավստրիայում՝ 0,075 եվրո/կՎտ.ժ[11]: Կիրառվում է նաև բոնուսների համակարգը, ինչպես օրինակ Գերմանիայում՝ վերը նշված 0,25 եվրո/կՎտ.ժ սակագնում 0,05 եվրո աջակցություն պետության կողմից[12]:

Երկրաջերմային ռեսուրսների յուրացման հնարավորությունները և հեռանկարները Հայաստանում: Ռազմավարական տեսակետից վերականգնվող էներգետիկայի զարգացումը Հայաստանում այլևս կասկած չի հարուցում, հատկապես, եթե հաշվի առնենք նոր ատոմակայանի կառուցման անորոշ հեռանկարը, բնական գազի անխափան մատակարարման և գնային ռիսկերը, ինչպես նաև հիդրոէներգետիկայի ընդլայնման համար մեր ջրային ռեսուրսների սահմանափակ հնարավորությունները: Իր հերթին՝ վերականգնվող էներ-

[8]LCOE- Levelized Energy Cost, որն էլեկտրաէներգիայի արտադրության միջին հաշվարկային ինքնարժեքն է էլեկտրակայանի ամբողջ գործունեության ընթացքում, 1 Կվտ.ժ-ի համար իր մեջ հաշվարկում է ներդրումային ծախսերը, գործառնական և սպասարկման (O&M) ծախսերը, ֆինանսական ծախսերը ըստ տարեկան արտադրված էլեկտրաէներգիայի քանակի և կայանի գործունեության տևողության:

[9]IRENA (2018), Renewable Power Generation Costs in 2017, International Renewable Energy Agency, Abu Dhabi.

[10]RENEWABLES 2018, Global Status Report, Ren 21, www.ren21.net

[11]Feed-in Tariffs Blessing or Curse for Geothermal Energy? Worldwide Background and Overview Dr. Eckehard Buscher IGO - The International Coordination Office of German Geothermics, GRC *Transactions*, Vol. 36, 2012

[12]Geothermal Investment Guide, November 2013, Authors: M. Serdjuk (GGSC), P. Dumas & L. Angelino (EGEC), L. Tryggvadóttir (Mannvit)

գետիկայի համար, հատկապես հեռանկարային համարվող արևային կայանների և հողմնային էներգետիկայի կողքին, մեծ ուշադրություն պետք է հատկացվի երկրաջերմային ռեսուրսների յուրացմանը, որը վերը նշված ռեսուրսների նկատմամբ ունի իր առավելությունները և միաժամանակ նաև թույլ կողմերը:

Հանրապետության տարածքում նորագույն հրաբխականության լայն տարածումը և տեկտոնական ակտիվությունը, ինչպես նաև խորքային տաք ջրերի բազմաթիվ երևակումները հուշում են երկրաջերմային խոշոր ռեսուրսների առկայության մասին[13]: Հայաստանում ամենազգալի չափով երկրաջերմային ռեսուրսները տեղաբաշխված են բարձր ջերմային հոսքի գոտում, որը ձգվում է երկրի կենտրոնական մասով՝ մոտավորապես հյուսիսարևմուտք-հարավարևելք ուղղությամբ[14]: Արևելյան հրաբխային գոտում բարձր ջերմապարունակությամբ երկրաջերմային ռեսուրսների առկայություն նույնպես հնարավոր է[15]: Հայաստանը ունի երկրաջերմային խոշոր պաշարների նախադրյալներ և բոլոր հեռանկարային վայրերում անհրաժեշտ է կատարել ավելի մեծ ծավալների երկրաբահետախուզական աշխատանքներ: Ամենահեռանկարային տեղամասերից են՝ Ջերմաղբյուրի, Կարկարի, Գրիձորի, Սիսիանի, Վայոց սարի, Ակնալճի, հայկական ատոմակայանի, Մուխանի տեղամասերը[14]: Այնումենայնիվ՝ Հայաստանում էներգետիկ նշանակության երկրաջերմային ռեսուրսների վատ ուսումնասիրված լինելու պատճառով ամբողջ ներուժի և զարգացման ուղղությունների մասին դեռևս շատ բան ասել չենք կարող:

Եվ այսպես, էներգիա ստանալու նպատակով երկրաջերմային ռեսուրսների յուրացումը Հայաստանում պայմանականորեն կարող ենք բաժանել երեք ուղղությունների՝

Ոչ խորը կամ մակերևույթամերձ երկրաջերմային էներգետիկա՝ ապակենտրոնացված, փոքր և միջին հզորություններով կայանների ստեղծումով, որոնք կարող են օգտագործվել սեփական տների, շենքերի, հյուրանոցների, մանկապարտեզների, դպրոցների և այլ կառույցների հովացման, ջեռուցման և տաք ջրով ապահովելու համար: Այստեղ՝ երկրի մակերևույթին մոտ տեղամասերում, ապարների 7-ից 12°C համեմատաբար ցածր ջերմաստիճանը կարող է ջերմային պոմպի օգնությամբ վերափոխվել և օգտագործվել էներգետիկ նպատակներով: Հիմնական թերությունը՝ ծախսատար է, առավելությունը՝ անկախ բնակլիմայական պայմաններից և օրվա հատվածից կարող են կիրառվել ցանկացած պայմաններում, բնապահպանական տեսակետից բարենպաստ են, ապահովում են երկարատև և կայուն ջերմային էներգիա, հովացում և տաք ջուր: Կարող են աշխատել նաև համակցված՝ արևային և հողմնային փոքր հզորության սարքավորումների հետ, որի արդյունքում այդ կայանների արդյունավետությունը ավելի է մեծանում:

Երկրորդ ուղղությունը, դա մեծ խորություններում գտնվող (սովորաբար 400մ -ից խորը), սակայն ցածր ջերմապարունակություն (40-100^{0}C) ունեցող հիդրոթերմալ ռեսուրսներից էներգիա արտադրող կենտրոնացված ջերմային կայանների զարգացումն է: Այստեղ նույնպես մեծ ներդրումների անհրաժեշտություն կա, սակայն պետք է հաշվի առնել, որ ցածր ջերմապարունակություն ունեցող ռեսուրսները ավելի տարածված են և սրանց կարևորությունը կիրառման տեսակետից ավելի է մեծանալու, այդ թվում՝ հեռանկարային են նաև ապազայում էլեկտրաէներգիա ստանալու տեսակետից:

Երրորդ ուղղությունը, դա խորը երկրաջերմային ռեսուրսներից էլեկտրաէներգիայի

---

[13]**Ծանոթ**.Երկրաջերմային ռեսուրսների յուրացման համար անհրաժեշտ և ամենակարևորագույն պարամետրերից են՝ **ռեսուրսների ջերմաստիճանը**, որն էական նշանակություն ունի կայանի օպտիմալ ջերմային ցիկլը որոշելու համար, այսինքն թե ինչ ջերմաստիճան կարող է մատակարարվել կայանին, **հորատանցքներից հեղուկի արտահոսքի քանակը**, որն անհրաժեշտ է, թե ինչ քանակի հեղուկ է հարկավոր ապահովել էլեկտրակայանին, **ռեսուրսի խորությունը**, որը սահմանում է, թե որքան խորը պետք է լինեն հորատանցքերը, որն էլ զգալի չափով ազդում է կայանի ծախսերի վրա: Իսկ **ռեսուրսային տարածքի չափը** անհրաժեշտ է թե ինչ մեծության կայան կարող է կառուցվել: Կարևոր է նաև հորատանցքերում **հեղուկի ճնշումը**:

[14]Հովհաննես Ազիզբեկյան, Խաչիկ Ստամբոլցյան, Երկրաջերմային էներգիայի ուսումնասիրման և հայտնաբերման հեռանկարները Հայաստանի տարածքում, Իրատես, 2015

[15]Moushegh Badalyan, GEOTHERMAL FEATURES OF ARMENIA: A COUNTRY UPDATE, Institute of Geophysics and Engineering Seismology of the National Academy of Science of Armenia, Leningradian St., Giumri, 377501, Republic of Armenia, , Proceedings World Geothermal Congress 2000, Kyushu - Tohoku, Japan, May 28 - June 10, 2000

արտադրությունն է՝ խորը (400-3000մ) և շատ խորը (3000-6000մ և ավել) խորություններից տաք և գերտաք ջերմապարունակության հիդրոթերմալ ռեսուրսներից (100°C-ից մինչև 350°C) էլեկտրաէներգիա, ինչպես նաև կոմբինացված՝ էլեկտրաէներգիա և ջերմային էներգիա արտադրող կենտրոնացված կայանների կառուցումն է: Ինչպես նշել ենք արդեն, սրանք իրենց հերթին լինում են չոր գոլորշով, թաց գոլորշով, բինարային ցիկլով, ինչպես նաև համակցված կայաններ:

Իր հերթին՝ Հայաստանում էլեկտրաէներգիա ստանալու նպատակով կարող են գործել երկրաջերմային ռեսուրսների զարգացման 3 հնարավոր տարբերակներ (բայց ոչ սցենարներ): **Առաջին դեպքում** դա գոլորշու 180-350°C բարձր ջերմաստիճանի առկայությամբ ռեսուրսներից էլեկտրաէներգիա արտադրվող չոր գոլորշու կայաններն են: Սովորաբար այս կայանները ունենում են մեծ հզորություն և արտադրողականություն: Հատկապես տարածված են Իտալիայում: Ինչպես նշեցինք՝ Հայաստանում նույնպես հնարավոր են չոր գոլորշու ռեզերվուարների առկայություն:

Երկրորդ տարբերակը ենթադրում է թերմալ ջրերի (ջերմաջրերի) 180°C-ից բարձր ջերմաստիճան ունեցող ռեսուրսներից էլեկտրաէներգիայի ստացում, որի դեպքում կիրառելի կլինեն թաց գոլորշու տեխնոլոգիաները, որոնց կայանները նույնպես ունենում են մեծ հզորություններ և մեծ արտադրողականություն, հետևաբար՝ ավելի ցածր ինքնարժեք:

Երրորդ տարբերակի դեպքում, երբ ջերմաջրերի ջերմաստիճանը համեմատաբար ցածր է (100-180°C), այդ ժամանակ կիրառելի են **բինարային ցիկլային տեխնոլոգիաներ**[16]: Այստեղ կարող են օգտագործվել **Kalina** կամ **Organic Rankine Cycle (ORC)** տեխնոլոգիաները: ORC կամ Kalina ցիկլի սարքավորումների օգտագործումը Հայաստանում կարող է տնտեսական առումով որոշակի արդարացված լինել, երբ ջերմաջրերի ջերմաստիճանը լինի գոնե 150-180°C սահմաններում: Ավելի ցածրի՝ 100-150°C դեպքում դրանք վիճարկելի են: Ցածր ջերմաստիճանի ջերմաջրերի՝ 110°C դեպքում կիրառելի է նաև Կալեքս տեխնոլոգիան[17]: Բոլոր դեպքերում, բինարային կայանները, ինչպես նշեցինք, ավելի կապիտալատար են և ծախսերը ավելի բարձր են: Եթե թաց (ֆլեշ) գոլորշու կայանների դեպքում Հայաստանում գուցե և տնտեսապես հնարավոր է կոմերցիոն նպատակներով էլեկտրաէներգիայի ստացումը, ապա բինարային կայանների դեպքում՝ առանց պետական օժանդակության և ֆինանսական աջակցության մեխանիզմների, միանշանակ, դրանք շահույթով չեն կարողանա աշխատել: Նշենք, որ բինարային տեխնոլոգիաների նախագծման և շահագործման մեծ փորձառություն ունեն գերմանացիները, որոնց փորձառությունը կարող է օգտակար լինել նաև Հայաստանի համար[18]:

Հայաստանում տեսականորեն կիրառելի են նաև **պետրոթերմալ ռեսուրսների յուրացման համակարգերի՝ Stimulated Geothermal Systems (SGS)** շահագործումը, քանի որ մեզ մոտ բացի չոր գոլորշու ռեզերվուարներից, թաց ջրագոլորշու տաք խառնուրդների հանքավայրերից, թերմալ ջրերի հանքավայրերից առկա են նաև չոր, տաք ժայռային ապարների շերտեր, որոնք տաքանում են մագմայի միջոցով և մագմային օջախներ՝ մինչև 1300°C ջերմաստիճան հալեցված լեռնային ապարներով, որոնք իդեալական պայմաններ են ստեղծում վերը նշված համակարգերի շահագործման համար, թեև սրանք ամենաթանկարժեք և ծախսատար կայաններն են:

Տևողությունը: Երկրաջերմային կայանների նախագծերի իրականացումը՝ գաղափարից մինչև գործարկում սովորաբար տևում է 5-ից 7 տարի, իսկ կայանների շահագործումը՝ 30 տարի և ավել: Երկրաջերմային ռեսուրսների հետազոտման և զարգացման փուլերը հիմնա-

[16]**Ծանոթ.Բինարային կամ երկուական ցիկլի տեխնոլոգիա**, որն գործում է, որպես փակ ջերմափոխանակման համակարգ, որի դեպքում երկրաջերմային ջրերի («առաջնային հեղուկ») ջերմությունը փոխանցվում է «երկրորդական» կամ «աշխատանքային» ցածր ջերմաստիճանում եռացող հեղուկին, որի առաջացած գոլորշին է օգտագործվում է գեներատորի տուրբիններում էլեկտրաէներգիա արտադրելու համար

[17]Կարկարի պոտենցիալ երկրաջերմային էլեկտրակայանի տնտեսական և ֆինանսական գնահատումը: Վերջնական հաշվետվություն, Նոյեմբեր 2012, Դենզլ Հենքինսոն

[18]Երկրաջերմային (գեոթերմալ) ռեսուրսների յուրացումը Գերմանիայում և գերմանական փորձի կիրառման հնարավորությունները Հայաստանում, Սարգիս Մանուկյան, Սոնա Բաղդասարյան, «Այլընտրանք» գիտական հանդես, 2018, N4

կանում բաղկացած են լինում հետևյալ 8 փուլերից[19]՝
(1) Նախնական ուսումնասիրություն (Preliminary Survey),
(2) Հետազոտում (Exploration), այստեղ իրականացվում է նաև նախնական գնահատման կամ Prefeasibility փուլը,
(3) Փորձարկման հորատում (Test drilling),
(4) Նախագծի վերանայում, պլանավորում և իրագործելիության գնահատում (Project review and planning, Feasibility),
(5) Զարգացում (Field development),
(6) Էլեկտրակայանի կառուցում (Power Plant Construction),
(7) Գործարկում (Commissioning),
(8) Շահագործում (Operation):

Այս ամբողջ գործընթացում, կկարևորենք նաև երկրաջերմային նախագծի իրականացման համար հիմնական թույլտվությունների ապահովումը, որոնց ձեռքբերման բարդությունները երկրաջերմային էներգետիկայի զարգացման հիմնական խոչընդոտներից են համարվում: Դրանք են՝ ջրային, հողային և լեռնահատկացման իրավունքները, հետախուզման թույլտվությունները, շահագործման թույլտվությունները, հորատանցքերի անցկացման թույլտվությունը, ինչպես նաև էլեկտրակայանների կառուցման և գործունեության համար թույլտվությունները: Կարևոր խնդիրներից է համարվում նաև բնօգտագործման և բնապահպանական վճարների որոշումը, Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատման և փորձաքննության (ՇՄԱԳ) կամ միջազգային կիրառություն ունեցող Բնապահպանական և սոցիալական ազդեցության գնահատման (ԲՍԱԳ) իրականացումը:

Սովորաբար, երկրաջերմային կայանների գործունեությունը պահանջում է զգույշ մենեջմենթ, իսկ ժամանակի ընթացքում անընդհատ օպտիմալացում: Բոլոր դեպքերում երկրաջերմային կայանների կառուցման համար մի քանի տասնյակ կամ հարյուրավոր միլիոն դոլար ներդրումներ պետք է ապահովել: Ինչպես օրինակ, Ջերմաղբյուրի երկրաջերմային 25 ՄՎտ հզորությամբ, 194,4 մլն. կՎտ.ժ արտադրողականությամբ կայանի ներդրումների համար պահանջվում է՝ 44 մլն. ամերիկյան դոլար, որտեղ ջերմաջրերի ջերմաստիճանը 2500-3000 մետրի վրա կանխատեսվում է 250°C: Իսկ 28,5 ՄՎտ հզորությամբ, 220-250 մլն.կՎտ.ժ տարեկան արտադրողականությամբ Կարկարի էներգակայանի համար անհրաժեշտ է 100 մլն. ամերիկյան դոլար[20]: Համենայն դեպս, Կարկարի տեղամասում արդեն հորատված հետախուզական B-1 հորատանցքի 1460 մ խորության վրա ջերմաջրերի առավելագույն ջերմաստիճանը կազմել է մոտ 116°C, իսկ որոշակի հեռավորության վրա հորատված B-2 հորատանցքում 1600 մետր խորության վրա այն կազմել է մոտ 124°C, որտեղ, կոմերցիոն նպատակներով օգտագործելու համար, հորատանցքերում ջրի քանակությունը բավականին ցածր է[17]: Եթե հետագա հետախուզական աշխատանքների արդյունքում փաստացի տվյալները չհամապատասխանեն կանխատեսվող տվյալներին, ապա, լավագույն դեպքում, հնարավոր կլինի բինարային կայանի օգտագործումը, որի դեպքում հզորությունը և արտադրվող էլեկտրաէներգիայի քանակը ավելի ցածր կլինեն, իսկ ներդրումային և գործառնական ծախսերը՝ համեմատաբար բարձր:

Անկախ ամեն ինչից՝ ընդհանուր պատկերը իմանալու համար պետք է այդ ռեսուրսների ներուժի բացահայտման մեծածավալ երկրաբանահետախուզական աշխատանքների իրականացում: Հաջորդ փուլում պետք է առանձնացնել ամենահեռանկարային տեղամասերը և այդ տեղամասերի համար ապահովել նախագծերի տնտեսական և ֆինանսական կենսունակության վերլուծություններ: Անհրաժեշտ է կազմել էլեկտրաէներգիայի ծախսերի կառուցվածքը և դրանց վճռորոշ բաղադրիչները, որի միջոցով պետք է պարզվի, թե ինչ միջոցառումներ պետք է իրականացվեն երկրաջերմային ռեսուրսների յուրացումը տնտեսապես նպատակահարմար դարձնելու համար:

Կարևոր է, որ երկրաբանահետախուզական դրական արդյունքների դեպքում սահմանվի ամենաքիչը 9-10 ամերիկյան ցենտին համարժեք սակագին (43-48 դրամ) 1 կՎտ.ժ-ի երկրաջերմային էլեկտրաէներգիայի համար, որը համարժեք կլինի, կամ գոնե ոչ ցածր կլի-

[19]Best Practices Guide for Geothermal Exploration, IGA, Germany, 2014

[20] http://investmentprojects.am/

նի Հայաստանում հաստատված մյուս վերականգնվող էներգիայի աղբյուրների սակագներից[21]:

Երկրաջերմային էլեկտրակայանները, իհարկե, կարող են Հայաստանի համար էներգիայի մատակարարման տնտեսական և ֆինանսական առումով կենսունակ և կոմերցիոն լինել, եթե տեղանքի երկրաջերմային ռեսուրսի ջերմաստիճանը 250-300°C-ից բարձրը լինի: Եթե առկա է թերմալ ջրերի բարձր և ջերմաստիճան, անհրաժեշտ ծավալի հեղուկի արտահոսք, ապա կարող է կառուցվել թաց գոլորշու (ֆլեշ) ցիկլի էլեկտրակայան: Ենթադրվում է, որ ֆլեշ ցիկլի տեխնոլոգիայի դեպքում 1 կՎտ էլեկտրաէներգիայի արժեքը կտատանվի՝ 0,04-0,07 դոլարի սահմաններում: Իսկ Ֆլեշ տեխնոլոգիաների էլեկտրակայանի ներդրումային ծախսերը կկազմեն՝ 2-3 միլիոն ամերիկյան դոլար 1 ՄՎտ հզորության համար, իսկ բինարային կայանի դեպքում 3-4 մլն դոլար 1 ՄՎտ-ի համար:

Ինչպես նշեցինք, ներդրումների համար պետք է երկրաջերմային ռեսուրսների առկայություն և շահութաբերություն ապահովող հաստատված նախագիծ[22]: Այս ռեսուրսների գնահատման համար իրականացվում են հետախուզման, հորատման աշխատանքների զգալի ծախսեր, իսկ արդյունքները ռիսկային են և դա էլ հաճախ պատճառ է լինում ներդրումներից հրաժարվելու համար և բանկերը, սովորաբար, դժվարությամբ են վարկեր տրամադրում: Դրա համար, ներդրողները նախօրոք պետք է ձեռք բերեն ֆինանսավորման միջոցներ տարբեր աղբյուրներից՝ գոնե սկզբնական փուլերում որոշակի աշխատանքներ իրականացնելու համար: Կառավարությունը կարող է ռիսկը և ծախսերը նվազեցնել տարբեր եղանակներով: Կարող է ստեղծել պետական ընկերություններ, որոնք հետախուզում և շահագործում են երկրաջերմային ռեսուրսները, հետագայում՝ այն մասնավոր ընկերություններին, որոնք ցանկություն ունեն զբաղվելու այս բիզնեսով, խրախուսելու, ինչու չէ նաև փոխանցելու համար: Կամ այլ եղանակ է, մասնավոր ընկերության հորատման ծախսերի մի մասը պետության կողմից իր վրա վերցնելը կամ պետություն-մասնավոր սխեմաներով ռիսկերի կառավարումը: Հորատման տվյալների, երկրաջերմային համակարգերի և գրունտային ջրերի կոնցեպտուալ մոդելների առկայության դեպքում, ռիսկերը կարող են նվազել և ֆինանսական խոչընդոտները կարող են վերանալ՝ դրանով նպաստելով ռեսուրսների յուրացման արագացմանը:

Եվ այսպես, ամփոփենք. Կանխատեսումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ Հայաստանում երկրաբանական պայմանները բարենպաստ կլինեն այս ռեսուրսներից արդյունաբերական մակարդակով էներգիայի ստացման համար: Բացի այդ, երկրաջերմային էներգիայի նախագծերի տնտեսական կենսունակության համար անհրաժեշտ են՝ ճիշտ ընտրված տեխնոլոգիաներ և անհրաժեշտ տնտեսական քաղաքականություն, որտեղ նախ և առաջ կարևորվում է սակագնային քաղաքականությունը և հարկային քաղաքականությունը, ինչպես նաև աջակցության տարբեր ձևերը: Բոլոր տեսակի երկրաջերմային էներգակայանների դեպքում էլ անհրաժեշտ է պետության աջակցությունը: Հայաստանում անհրաժեշտ է մշակել նաև մակերևույթամերձ (ոչ խորը) երկրաջերմային էներգետիկայի զարգացման հայեցակարգ:

---

[21] **Ծանոթ.** Արևային ՖՎ կայաններից առաքվող էլեկտրական էներգիայի սակագինը կազմում է 42,845 դրամ/կՎտժ՝ առանց ավելացված արժեքի հարկի, հողմային էլեկտրակայաններից առաքվող էլեկտրական էներգիայի սակագինը՝ 42,739 դրամ/կՎտժ՝ առանց ավելացված արժեքի հարկի: Իսկ կենսաբանական զանգվածից էլեկտրական էներգիա արտադրող կայաններից առաքվող էլեկտրական էներգիայի սակագինը՝ 42,739 դրամ/կՎտժ՝ առանց ավելացված արժեքի հարկի:

[22] **Ծանոթ.** Երկրաջերմային կայանների տեխնիկատնտեսական գնահատման Prefisibility և Feasibility փուլերում անպայման պետք է դիտարկվեն և գնահատվեն տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, ներդրումային և ընթացիկ ծախսերը, ֆինանսավորման հնարավորությունները, տնտեսական արդյունավետությունը, իրականացվի ռիսկերի վերլուծություն (հետախուզական, բնապահպանական, տեխնոլոգիական, ֆինանսական ռիսկերը և այլն): Իսկ նախագծերի ֆինանսական կենսունակության չափանիշները բավարարելու համար պետք է հաշվարկվեն առնվազն հետևյալ ֆինանսական չափումները՝ ներդրումների հետգնման ժամկետը, զուտ ներկա արժեքը, եկամտաբերության ինդեքսը, շահույթի ներքին նորման և այլն:

Մարքեթինգային ռազմավարության ձևավորման հիմնահարցերը կինոարդյունաբերության ոլորտում

Գրիգորյան Կ. Հ., Դիլբարյան Լ. Ռ.
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի մակրոտնտեսագիտության ամբիոն (Հայաստան, Երևան)
lida.dilbaryan@mail.ru

Վճռորոշ բառեր՝ կինոմարքեթինգ, մաքեթինգային ռազմավարություն, կինոարտադրություն, ձայնատեսողական կինոնկար

Проблемы формирования маркетинговой стратегии в киноиндустрии

Григорян К., Дилбарян Л.
Кафедра макроэкономики Армянского государственного экономического университета (Армения, Ереван)
lida.dilbaryan@mail.ru

Резюме: В статье описаны ключевые компоненты маркетингового плана. Изучаются маркетинговые этапы маркетинговой стратегии, аренды и киностудии. В нем основное внимание уделяется особенностям аудиовизуального производства и сквозному прогрессу в исследованиях рынка.
Ключевые слова: Маркетинг в кино, маркетинговая стратегия, производство фильмов, аудиовизуальный фильм

Issues of marketing strategy formation in film industry

Grigoryan K., Dilbaryan L.
Department of macroeconomy of Armenian state economic university (Armenia, Yerevan)
lida.dilbaryan@mail.ru

Abstract: The article contains the key components of marketing plan. Stages of marketing strategy development, rent and film screening are studied. It focuses on the peculiarities of audiovisual production and the phase-to-phase progress in market research.
Keywords: Cinemamarketing, marketing strategy, movie production, audio movie

Հայրենական կինոարտադրության զարգացման ժամանակակից փուլը բնութագրվում է ֆիլմերի արտադրության բուռն աճով և մարքեթինգն ու գովազդը դառնում են գործիքներ, առանց որոնց անհնար է կինոնախագծերի իրացումը: Տարբեր մարքեթինգային և գովազդային ռազմավարությունների կիրառությունը, կախված կոնկրետ խնդիրներից, թույլ կտա տարբերակված կերպով մոտենալ յուրաքանչյուր նախագծին և հաջողությամբ իրացնել երկու բաղադրիչները՝ սոցիալ-մշակութային և առևտրային:

Կինոֆիլմերի ստեղծումը պահանջում է մեծ ֆինանսական ներդրումներ:

Օրինակ՝ հոլիվուդյան ֆիլմի արտադրության միջին բյուջեն սահմանելու համար, անհրաժեշտ է որոշակի ժամկետներ սահմանել: Սակայն, եթե, մենք խոսում ենք ֆիլմը վաճառելու մասին, այդ դեպքում կախված նրա ժանրից, ֆիլմը թողարկող ստուդիայից և դիստրիբյուտորական ընկերությունից, ինչպես նաև տարվա այն ժամանակահատվածից, երբ ֆիլմը պետք է թողարկվի, մարքեթինգային ծախսերը տատանվում են 1 մլն. ԱՄՆ դոլարից մինչև 20-30 մլն. ԱՄՆ դոլար և ավելին[1]:

Ռուսական կինոարտադրությունը բավականին մոտեցել է շուկայի ուսումնասիրության հիմնախնդրին, որտեղ նախագծերի մշակման մեջ խիստ կարևոր տեղ է զբաղեցնում մարքեթինգը:

Այսպես օրինակ՝ լիամետրաժ կինոնկարի արտադրության միջին արժեքը ՌԴ-ում այսօր կազմում է մոտ 50 մլն. ռուբլի[2]: Որպես

---

[1] Yo Expert just ask, What is the average budget for a Hollywood movie? 20.09.2018
[2] Еженедельный журнал “Профил”, Киномеханика, 20.09.2018

կանոն, դրանք այն նախագծերն են, որոնք առանձնապես բարձր և արագ վերադարձելիություն չեն ապահովում: Որպեսզի ներդրումները հոսեն կինոարտադրություն, անհրաժեշտ է ներդրողների վստահությունը՝ նրանց եկամտի հարցում: Տնտեսապես ճըշգրտված և արտադրված մարքեթինգային ռազմավարության կիրառությունը ներդրողին հնարավորություն է տալիս միջոցներ ներդնել այն նախագծերում, որոնք կարող են իրական ֆինանսական վերադարձելիություն ապահովել:

Կինոմարքեթինգի շատ կարևոր և պատասխանատու մասը սոցիոլոգիական հարցման արդյունքների վերլուծությունն է: Ուսումնասիրությունների այդ տեսակը թույլ է տալիս ամբողջությամբ մշակել կինոարտադրության զարգացման ուղղությունները և որոշել նրանց կոնկրետ թեմաները, ժանրերը, կինոհերոսներին, ֆիլմերի բովանդակային - տեսարանային հատկանիշները, որոնք արդիական են ժամանակակից կինոդիտողի համար:

Տնտեսական հաշվարկը կինոմարքեթինգի մեջ պետք է հենվի հանդիսատեսային լսարանի, սոցիոլոգիական, վիճակագրական և հոգեբանական ուսումնասիրության վրա: Դա թույլ կտա ակտիվորեն գրավել հանդիսատեսին դեպի կինոթատրոնները և նույնիսկ ընդլայնել լսարանը:

Մարքեթինգային հետազոտությունները ձայնատեսողական կինոնկարների ստեղծման բնագավառում թույլ են տալիս.
- որոշել շուկայի իրական և ներուժային տարողությունը (հանդիսատեսի քանակը),
- վերլուծել և կանխատեսել սպառողների վարքագիծը (պահանջարկի շարժընթացը, հանդիսականների քանակի բաշխումն ըստ տարվա եղանակի, տարածաշրջանի, տարիքի, սեռի, սոցիալական վիճակի, եկամտի և այլ չափանիշների),
- իրականացնել մրցակիցների վերլուծություն տեսալսողական արտադրանքի շուկայում (գոյություն ունեցող առաջարկությունները, համանման ժանրի և (կամ) միաժամանակ արտադրության մեջ գտնվող թեմաներով ֆիլմերը, վարձույթի հանված ֆիլմերի դրամարկղային վճարները),
- որոշել սեփական մասնաբաժինը շուկայում (գնահատել ֆիլմի դրամարկղային վճարների պոտենցիալ մակարդակը համարժեք ֆիլմերի ստեղծման համեմատ, գնահատել կինոնախագծի շահութաբերությունը),
- սահմանել ֆիլմի առաջխաղացման ռազմավարությունն[3] ու մարտավարությունը (գովազդային արշավ, վարձույթ, հանրային իրազեկման արշավներ):

Մարքեթինգային ռազմավարությունը[4] մարքեթինգային միջոցառումների ընդհանուր պլանն է, որի օգնությամբ ֆիլմի ստեղծման ու առաջխաղացման ամեն մի մասնակից յուրաքանչյուր փուլում նախատեսում է հասնել իր մարքեթինգային նպատակներին: Այն բաղկացած է նպատակային շուկաների, դիրքավորման, մարքեթինգային համալիրի և միջոցառումների ծախսերի նախահաշվի համար առանձին ռազմավարություններից:

Կինոարդյունաբերության մեջ մարքեթինգի պլանի գլխավոր բաղադրիչներն են.
- պրոդյուսերի, դիստրիբյուտորների, կինոցուցադրողների նպատակների նկարագրությունը,
- առաջնային և երկրորդային շուկաների կառուցվածքի մանրամասն վերլուծությունը,
- տեսալսողական արտադրանքի շուկայի զարգացման միտումների կանխատեսումը,
- յուրաքանչյուր շուկայում մարքեթինգային ռազմավարությունների նկարագրությունը,
- տեսալսողական արտադրանքի մրցակցային առավելությունների նկարագրությունը,
- շուկայում տեսալսողական արտադրանքի արդյունավետ դիրքի ընտրությունը և հիմնավորումը,
- մարքեթինգային պլանի իրագործման վերահսկողության հնարավորությունների նկարագրությունը:

Պլանավորման առավել կարևոր մասը կազմում է կոնկրետ արտադրանքով շուկա դուրս գալու համար մարքեթինգի նախնական ռազմավարության մշակումը: Գրական և ռեժիսորական սցենարի և նախնական ժամանակաշրջանի այլ նյութերի նախնական թեստավորումները փորձագիտական գնահատականների օգնությամբ հնարավորություն են տալիս այդ տեղեկատվությունն օգ-

[3] Тамбов: Грамота, 2012. № 6 (61). С. 38-42. ISSN 1993-5552.

[4] Азоев Г.Л. Конкуренция: Анализ, стратегия и практика. М.: Центр экономики и маркетинга, 1996.

տագործել նոր նախագծի գործարկման մասին որոշում կայացնելու համար:

Ելնելով տեսալսողական արտադրանքի առանձնահատկությունից և շուկայում փուլային բազմամակարդակ առաջխաղացումից՝ հետազոտություններն անցկացվում են ներքոնշյալ մի քանի ուղղություններով:

Առաջինը գաղափարի, մտահղացման և սցենարի մարքեթինգային ռազմավարության մշակման փուլն է: Գաղափարի և այդ գաղափարին համապատասխան սցենարի ընտրությունն ամենապատասխանատու պահն է պրոդյուսերի համար: Բարեհաջող ընտրված թեման, սցենարը, որը տվյալ պահին հետաքրքիր է հանդիսական լսարանին՝ ֆիլմի հաջողության կեսն է:

Այս փուլում մարքեթինգն ամենակարևոր օղակն է, որը դեռևս չի գնահատվել պրոդյուսերների կողմից, ովքեր վստահում են իրենց նախազգացումներին: Այն թույլ է տալիս, առաջին հերթին, կանխորոշել հնարավոր սխալներն ու ազատվել դրանցից առանց էական ֆինանսական կորուստների: Երկրորդ հերթին, մարքեթինգային հետազոտությունը ներդրողին դիտողականորեն ցուցադրում է տնտեսական հաշվարկներն ու կանխատեսվող արդյունքները, ինչն իրապես կարող է օգնել պրոդյուսերին նախագծի իրագործման համար միջոցներ որոնելիս:

Հաջորդ փուլը մարքեթինգային ռազմավարությունն է կինոարտադրությունում: Ֆիլմի արտադրությունը նախագծի իրագործման ամենաթանկարժեք ժամանակաշրջանն է: Աշխատանքային, ֆինանսական, արտադրական և նյութական ռեսուրսների օգտագործումն այս փուլում առավելագույնն է: Այդ պատճառով պրոդյուսերի նպատակն է միջոցները բաշխել այնպես, որ մի կողմից առավել ամբողջական մարմնավորվի գեղարվեստական հայեցակարգը, մյուս կողմից՝ չթույլատրվի գերածախսը:

Այս ժամանակաշրջանի մարքեթինգն օգնում է պրոդյուսերին տվյալ խնդիրների լուծման հարցում:

Իսկ գովազդային ռազմավարությունը ձևավորվում է այնպես, որպեսզի ֆիլմի՝ նախկինում արդեն դրա ստեղծման մասին իրազեկված նպատակային լսարանը, հետևի դրա արտադրությանն ու սպասի էկրաններին հայտնվելուն:

Հաջորդը դա մարքեթինգային ու գովազդային ռազմավարությունը վարձույթի փուլն է:

Այս փուլում պրոդյուսերի և դիստրիբյուտորի համար գլխավոր նպատակն է որոշակի ժամանակով և տարածքում ֆիլմի թողարկումը վարձույթի համար: Մարքեթինգային ռազմավարության մշակումն ուղղված է անհրաժեշտ ժամանակի ու տարածքում նպատակային լսարանի սահմանմանը: Այս փուլում գերիշխող տեղ է զբաղեցնում գովազդային ռազմավարությունը:

Գովազդային ռազմավարության մշակումը որոշում է հետևյալ տարրերը՝ նպատակային լսարան, տեսալսողական արտադրանքի դիրքավորում, գովազդային ուղերձի մշակում, զանգվածային լրատվամիջոցների քանակ և որակ, և/կամ գովազդային կրիչներ, որոնք օգտագործվում են գովազդային ուղերձի տեղակայման համար:

Մարքեթինգային և գովազդային ռազմավարությունը հաջորդ՝ կինոցուցադրության փուլում, դիստրիբյուտորի նպատակն է ֆիլմը թողարկել պատճենների օպտիմալ քանակությամբ՝ հանդիսատեսների պլանավորված քանակով: Մարքեթինգային ռազմավարության նպատակն է, հիմնվելով իրավիճակային վերլուծության տվյալների վրա, սահմանել պատճենների ու կինոթատրոնների անհրաժեշտ թիվը:

Գովազդային ռազմավարությունն այդ ժամանակաշրջանում կարող է շտկվել՝ կախված առաջին հանգստյան օրերին հասույթի ծավալներից, ընդհուպ մինչև գովազդային արշավի դադարեցման մասին որոշման կայացումը կամ ընդհակառակը, հանդիսականի կինոդիտումների խթանումը մոռացված հետաքրքրության շրջանում:

Էկրաններին ֆիլմի հայտնվելու պահից սկսած՝ պրոդյուսերն ու դիստրիբյուտորը հնարավորություն ունեն հետևել մարքեթինգի արդյունքներին:

Մարքեթինգի համար միջոցների ծախսման արդյունավետության գնահատման ցուցանիշներ կարող են լինել.

- ֆիլմի մեկ պատճենի համար դրամարկղային վճարները,
- մարքեթինգային գործունեության ծախսերի հարաբերությունը դրամարկղային վճարներին,

- կոնկրետ տարածաշրջանում անմիջականորեն գովազդային արշավների համար դրամարկղային վճարների մեծությունը,
- գովազդային գործունեության արդյունքում թողարկվող ֆիլմի հանդեպ լսարանի վերաբերմունքի փոփոխությունը:

Վերոնշյալ ուսումնասիրություններից կարելի է եզրակացնել, որ տեսալսողական արտադրանքի բարեհաջող առաջխաղացման համար անհրաժեշտ է իրականացնել մարքեթինգային հետազոտություններ, որոնք սկսվում են կինոլսարանի ճաշակների ու նախասիրությունների բացահայտումից, դրանց փոփոխության միտումների բացահայտումից ու դրանց արտարկումից ֆիլմի թողարկման ժամանակաշրջանում: Հետազոտությունները շարունակվում են կինոնկարի ողջ արտադրական պարբերաշրջանի ընթացքում:

Ըստ իրականացվող հետազոտությունների արդյունքների՝ հարկավոր է մշակել առաջխաղացման մարքեթինգային ու գովազդային ռազմավարություն ֆիլմի ստեղծման կոնկրետ փուլի համար:

Ռազմավարությունը անհրաժեշտ է ճշգրտել կախված յուրաքանչյուր փուլի հետազոտության արդյունքներից: Ըստ նախագծի արդյունքների, հարկ է իրականացնել առաջխաղացման ռազմավարության վերլուծություն: Դա թույլ կտա կուտակել մարքեթինգային գործունեության փորձ և բացահայտել առավել արդյունավետ ռազմավարությունը:

Анализ показателей социально-экономического развития РА на момент ее вступления в ЕАЭС

Каримян Д.В.
Институт Экономики и Бизнеса Российско-армянского (славянского) университета (Армения, Ереван)
iosfan123@gmail.com

Ключевые слова: финансовый показатель, рентабельность, анализ, Армения, экономика, ЕАЭС, ВВП

Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման ցուցանիշների վերլուծությունը ԵԱՏՄ-ին անդամակցելու պահին

Քարիմյան Դ. Վ.
Տնտեսագիտության և բիզնեսի ինստիտուտ, Ռուս-հայկական (սլավոնական) համալսարան (Հայաստան, Երևան)
iosfan123@gmail.com

Ամփոփում. Այսօր գլոբալացման դարաշրջանում եւ միջազգային շուկայի դինամիկ զարգացմանը համընթաց հաճախ նկատվում են տնտեսական փոփոխությունները (մակրոտնտեսական ցուցանիշների փոփոխություններ): 2015թ. հունվարի 2-ին Հայաստանը պաշտոնապես միացավ Եվրասիական տնտեսական միությանը: Հաշվի առնելով վերոգրյալը, կատարվեց 2011-2014թթ.-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնական ցուցանիշների վերլուծությունը, այսինքն, մինչեւ Հայաստանի անդամակցությունը ԵԱՏՄ-ին:
Վճռորոշ բառեր՝ Ֆինանսական ցուցանիշ, եկամտաբերություն, վերլուծություն, Հայաստան, տնտեսություն, ԵԱՏՄ, ՀՆԱ

Analysis of indicators of socio-economic development of the Republic of Armenia at the time of its entry into the EAEU

Karimyan D.V.
Institute of Economics and Business, Russian-Armenian (Slavonic) University (Armenia, Yerevan)
iosfan123@gmail.com

Abstract: Today, in a century of globalization and the dynamic development of the international market, economic changes (changes in macroeconomic indicators) are seen quite often. On January 2, 2015, Armenia officially joined the Eurasian Economic Union. In the light of the above, an analysis of the main indicators of socio-economic development of 2011-2014 was made, i.e., prior to Armenia's entry into the EEU.
Keywords: financial indicator, profitability, analysis, Armenia, economics, EEU, GDP

Сегодня, в веке глобализации и динамичного развития международного рынка, экономические изменения (изменения макроэкономических показателей) замечаются довольно-таки часто. В то же время необходимо отметить, что сегодня доступен ценнейший ресурс XXI века – информация, что позволяет национальным экономикам выбирать экономическую политику, созвучную с мировой.

2 января 2015 года Армения официально вступила в Евразийский экономический союз. В свете вышесказанного был произведен анализ основных показателей социально-экономического развития 2011-2014 годов, т. е. до вступления Армении в ЕАЭС.

Политика экономического развития Армении на тот момент была направлена на обеспечение быстрого экономического роста, а также на переход на систему, которой свойственны:

- внедрение инновационных технологий в возможные сферы;
- обеспечение межпоколенного равновесия возможностей;
- создание благоприятной почвы для развития предпринимательской деятельности;
- развитие человеческого капитала, рассматривая его как фактор повышения конкурентоспособности;
- гармонизация использования внутренних и внешних ресурсов.

Основой политики развития экономики республики была выбрана промышленность. Отмеченная стратегия развития промышленности была выбрана в целях повышения конкурентоспособности на международной арене, а также увеличения доли экспорта. Для достижения перечисленных целей 15-го декабря 2011г. был разработан документ «Стратегия промышленной политики. Стимулирование экспорта». В документе отмечены 11 сфер, из которых 8 (виноделие, производство коньяка, ювелирных изделий, часов, бриллиантов, фармацевтических препаратов, а также легкая промышленность и точное машиностроение) имеют успех.

В общем и целом по данным 2014г. можно заметить рост экспорта по отношению к данным 2013г. Производство имело 2,2%-ый рост, а экспорт продуктов промышленного производства, соответственно, 2,9%.

После мирового финансово-экономического кризиса 2007-2010гг., с целью смягчения его последствий на экономику, правительство РА применило соответствующие законодательные изменения, которые способствовали увеличению вакансий, производству новых продуктов. Вводились различные налоговые привилегии, которые также служили стимуляторами процветания различных отраслей национальной экономики.

В результате эмпирического подхода экспортоориентированности, а также промышленного развития, 8-го ноября 2012г. по решению правительства РА был создан фонд развития промышленности. 14-го февраля же следующего года решением правительства подтвердилась программа государственной поддержки реализации стратегии промышленной политики предприятий, в частности поощрение деятельности по следующим направлениям:

- привлечение международных промышленных предприятий и обеспечение осуществления мероприятий в зоне свободной торговли (ЗСТ);
- субсидирование налогообложения промышленной деятельности;
- обеспечение рыночной информированности, а также продвижения армянской продукции на целевых рынках;
- финансирование международной сертификации;
- обеспечение участия на международных выставках;
- установление деловых отношений с иностранными дистрибьюторами, а также стимулирование их к визиту в РА;
- финансирование разработки и организации квалификационных курсов.

Для того, чтобы проверить насколько стратегия экономического развития применима и ощутима на практике, необходимо проанализировать показатели социально-экономического развития.

Итак, для начала рассмотрим индекс экономической свободы или же индекс невмешательства государства в экономику. Данный показатель рассчитывает газета Wall Street Journal и исследовательский центр Heritage Foundation. По данному индексу страны ранжируют по 5 группам:

- 100 – 80 – свободная;
- 79,9 – 70 – наиболее свободная;
- 69,9 – 60 – частично свободная;
- 59,9 – 50 – в основном несвободная;
- 49,9 – 0 – деспотичная.

По данным 2014г. РА находилась на 41-ом месте (данный индекс действует в 186 странах, но оцениваются 178) и принадлежит 3-ей, частично свободной, группе (68,9 баллов).[1] Необходимо отметить, что с момента действия данного индекса (1995г.), Армения улучшила свои показатели на 26,7 баллов, что по успеваемости является 4-ым крупнейшим ростом по всему миру. Т.е. за последние 20 лет наша республика либерολизовала свою экономическую политику, и с деспотичной эволюционировалась в частично свободную.

Рассмотрим, как либеральная экономика отражается на показателе глобальной конкурентоспособности. По данным 2015г. Армения по конкурентоспособности занимает 82 место среди 140 стран. Необходимо отметить, что этот показатель является прогрессирующим, т.к. за прошлые годы он преуспел на 3 позиции. Но также важно, что национальная конкурентоспособность уступает всем соседним странам, что геополитически не оправдывает картину, выведенную на международном холсте. Следовательно, необходимо было пересмотреть программы развития и найти более короткие и эффективные пути экономического и социального развития республики. В нижеприведенной таблице рассмотрим динамику основных показателей экономического развития в РА за 2011-2014гг.

Как видно из таблицы, представленной на основе данных национальной статистической службы РА, анализируемые показатели 2014г. по отношению к 2011г. в основном возросли. Так, например, по отношению к 2011г. ВВП РА возрос на 28.2%, а по отношению к предыдущему – на 6.31%, т.е. можно сделать вывод, что, взяв курс экспортоориентированности, страна ста-

[1] Wall Street Journal

	2011г.	2012г.	2013г.	2014г.	2014г. в %-ах к 2011г.	2014г. в %-ах к 2013г.
ВВП, в рын. ценах млн др.	3,777,945.60	4,000,722.00	4,555,638.20	4,843,152.50	128.20	106.31
Численность населения, млн	2.96	2.97	2.98	2.97	100.19	99.75
ВВП на душу населения, млн др.	1,274,610.50	1,347,498.10	1,530,278.20	1,630,855.80	127.95	106.57
Объем пром. продукции, млн др.	998,963.70	1,121,906.70	1,242,070.30	1,291,274.10	129.26	103.96
Объем ВП с/х, млн др.	795,062.20	841,509.90	919,089.40	993,482.80	124.96	108.09
Объем строитель-ства, млн др.	504,824.50	4,794,156.00	453,449.30	463,858.00	91.89	102.30
Оборот торговли, млн др.	2,049,712.00	2,195,505.80	2,331,138.00	2,402,820.70	117.23	103.08
Объем услуг, млн др.	865,479.00	974,627.60	1,022,753.60	1,110,200.40	128.28	108.55
ИПЦ, %	107.70	102.60	105.80	103.00	95.64	97.35

Таблица 1. Динамика основных показателей экономического развития в РА за 2011-2014гг. (Национальная статистическая служба)

рается наращивать объем производимой продукции. Что же связано с ВВП по отношению к населению, что из себя представляет ВВП на душу населения, наблюдалась практически соразмерная динамика, с небольшой наращенной долей ВВП на душу населения, что обусловлено уменьшением численности населения (естественно, если население уменьшается, ВВП увеличивается, то увеличивается также ВВП на душу населения, но не в той же мере насколько увеличился ВВП, а больше, что связано с уменьшением населения). В общем, судя по данным национальной статистической службы, увеличение ВВП обуславливалось увеличением объема промышленной продукции, валового производства сельского хозяйства, строительства, а также объема услуг и торговли. Важно заметить, что большую долю в увеличении ВВП занимает увеличение объема валового производства сельского хозяйства. Структурно рассмотрев, как изменился ВВП, а также различные производственные секторы, необходимо остановиться на индексе потребительских цен, отражающим изменение цен потребителькой корзины населения. По сравнению с 2011г. ИПЦ на 2014г. уменьшился на 4,38%, а по сравнению с 2013г. – на 2,65%, что означает снижение цен на потребительские продукты (в расчет ИПЦ включаются не только потребительские продукты отечественного производства, но и импортные товары). Резюмируя вышесказанное, можно сделать вывод, что на 2014г., по отношению к предыдущему году, с возростанием производства и уменьшением ИПЦ увеличивается благосостояние населения.

Далее рассмотрим экономику страны в промежутке с января по август в сравнительном анализе 2014г. и 2015г. Можно заметить, что в общем и целом за последнее время наблюдался рост экономики страны, что выражено особенно в показателях валового производства опять же сельско-хозяйственной продукции (рост на 13,5%), ообъема промышленной продукции (рост 4,4%), производства электроэнергии (рост 3,5%), что касается объема строительства, то очевиден рост, только невпечатляющий – всего 0,2%. Также стоит отметить, что улучшились показатели экономической активности населения страны, а именно, рост составляет 3,9% по сравнению с предыдущими показателями. Рост экономической активности сопровождается увеличением трудовых ресурсов, из которых можно непосредственно извлечь соответствующую обоюдную выгоду, т.е. как для страны, так и для самого индивида. В общем и целом чаще всего регистрируется потребность в специалистах сферы информационных технологий, которая по идее должна удовлетворятся растующим спросом населения, а в частности как заинтересованных в IT-сфере, так и в гарантированной обеспеченности работой абитуриентов.

	Единица измерения	Август 2015г.	Август к августу 2014 г.,%	Август к июлю, %	Январь-август, 2015г.	Январь-август 2015г. к январю-августу, 2014г %
Показатель экономической активности	%	x	103,7	123	x	103,9
Объем промышленной продукции	млн. драмов	109481,1	109,7	100,6	827878,9	104,4
Объем валовой продукции сельского хозяйства	млн. драмов	176486,3	110,8	205,9	504873	113,5
Объем строительства	млн. драмов	40228,4	99,4	111,9	211043,2	100,2
Оборот торговли	млн. драмов	198388,3	90,9	97	1409727,4	94,6
Объем услуг(без торговли)	млн. драмов	100777	101,1	96,8	742567,2	102,2
Индекс потребительских цен	%	x	103,6	100,1	x	104,8
Производство электроэнергии	млн. квт. час	699,4	115,2	113,8	5106,3	103,5
Среднемесячная номинальная зарплата	драмов	186851	109,3	95	181580	110,3
Экспорт товаров	млн. долларов	120	103,1	88,5	967,4	100,5
Импорт товаров	млн. долларов	263,9	76,7	101,5	2074,1	73,7

Таблица 2. основные показатели, характеризующие итоги августа (месячные) и января-августа (нарастающие) 2015 года (Национальная статистическая служба)

Необходимо отметить, что в представленных показателях национальной статистической службой РА, выделяются сниженные показатели торговли и внешнеторгового оборота, которые соответственно составляют 5,4% и 19,5%. В следующей статье наблюдается снижение импорта РА на целых 26,3%, что значит то, что страна старается обеспечить свое население благами собственными силами, а также не забывать об экспорте, который вырос на 0,5%. Т.е. снижение торгового оборота обоснованно снижением доли импорта и незначительным повышением доли экспорта, отметим эти результаты в качестве внутренней деятельности страны как средство, определяющее ее экспортоориентированность. Также данные показатели можно рассматривать как следствие, которое возникло в результате присоединения Армении к ЕАЭС. Т.к. республика в основном экспортировала товары в Европу и импортировала в большей части из РФ (см. рис. 1 и рис. 2) то при вхождении в ЕАЭС и приобретении соответствующих преимуществ при торговле со странами-членами, доля импорта и экспорта из и в Европу снизилась, увеличилась доля экспорта именно в страны-члены ЕАЭС.

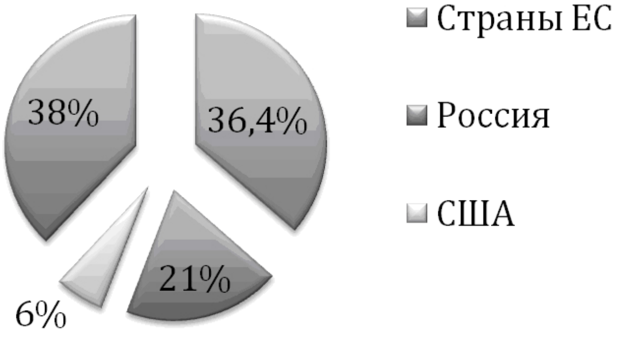

Рис. 1 Доля потребления экспорта Армении между странами ЕС и РФ на 2014г

Рис. 2 Поставщики импортных товаров в Армению на 2014г.

Кроме самих показателей производства, доли экспорта и импорта, необходимо рассмотреть, как же все вышеуказанные показатели влияют на благосостояние населения. Судя по данным национальной статистической службы РА, номинальная зарплата граждан увеличилась на 10,3%. Но, как известно, номинальная заработная плата не дает полного представления о благосостоянии, т.к. увеличение ее ставки может быть обусловлено, например, повышением общего уровня цен на товары, что и заметно на показателе индекса потребительских цен, рост которого составляет 4,8%. Имея соответствующие данные, рассчитаем реальную заработную плату, как отношение номинальной зарплаты на ИПЦ:

$$\text{Реальная з/п} = \frac{\text{Номинальная з/п}}{\text{ИПЦ}} \text{x}100\% = \frac{110{,}3\%}{104{,}8\%} \text{x}100\% = 105{,}24\%$$

Следовательно, реальная зарплата увеличилась на 5.24%, что тоже как никак рост.

Обобщая рассмотренные показатели, необходимо признать, что правительсто, население и государство в общем старались оздоровить свою экономику, улучшая как качественные показатели, так и свой статус на мировой арене.

Библиография:

1. Законодательство РА: – ՀՀ օրենսդրություն: – Legislation of RA, http://www.concourt.am/hr/armenia/orensdr-r.htm
2. Конституция РА, 2005г.: – ՀՀ Սահմանադրություն 2005 թ.: –Constitution of RA 2005
3. Конституция РА, 2015г.: – ՀՀ Սահմանադրություն 2015 թ.: –Constitution of RA 2015
4. Национальная статистическая служба:– Ազգային վիճակագրականծառայություն:– National Statistical Office, www.armstat.am
5. Проект – «Կայուն տնտեսական զարգացման ռազմավարությունը»- «Стратегия устойчивого экономического развития», http://www.mineconomy.am/uploades/Draft_InnovationStrategy.pdf

Macro-Prudential Regulation: Motivation, Framework, Objectives and Other Economic Policies

Gasparyan R.L.
Institute of Economics and Business, Russian-Armenian (Slavonic) University (Armenia, Yerevan)
rubengasparyan94@gmail.com

Keywords: Macro-prudential, Institutions, Financial Stability, Systemic Risk, Regulation

Մակրոպրուդենցիալ կարգավորում. ինստիտուցիոնալ շրջանակը և փոխազդեցությունը այլ տնտեսական քաղաքականությունների հետ

Գասպարյան Ռ.Լ.
Տնտեսագիտության և բիզնեսի ինստիտուտ, Ռուս-հայկական (սլավոնական) համալսարան (Հայաստան, Երևան)
rubengasparyan94@gmail.com

Ամփոփում: 20-րդ դարի վերջին տասնամյակների ընթացքում և 21-րդի սկիզբին համաշխարհային ֆինանսական համակարգին հատուկ են գլոբալացման և ինտեգրման, ֆինանսական ազատականացման և տեխնոլոգիական զարգացման գործընթացները: Այսպիսով՝ երկրում ֆինանսական հաստատություն- ների և տարբեր երկրների ֆինանսական համակարգերի աճող փոխկախվածությունը դարձել է ռիսկի հիմնական աղբյուրներից մեկը: Ֆինանսական ազատականացումը մեծացրել է հնարավոր ճգնաժամերի հաճախականությունը: Միևնույն ժամանակ, տեխնոլոգիական զարգացումը և ֆինանսական գործիքների կատարելագործումը արագացրել են ճգնաժամային դրվագների զարգացումը և ընդլայնել ճգնաժամի ազդեցությունը:
Թեև գիտական հանրությունը տեղյակ էր համակարգային ռիսկերի ընդհանրացված գնահատելու անհրաժեշտության մասին, և կարգավորողները քննարկում էին մակրոպրուդենցիալ քաղաքականության մեխանիզմների կիրառմամբ ավելի հուսալի և արդյունավետ վերահսկման համակարգի տարբեր ասպեկտները՝ միայն համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամը սկսվելուց հետո գործնական քայլեր ձեռնարկվեցին մակրոպրուդենցիալ կարգավորման համակարգի ստեղծման և նախագծման ուղղությամբ. Այս հետազոտությունը ձևակերպում և ամփոփում է մակրոտնտեսական կարգավորման անհրաժեշտութ- յուն, նպատակները, շրջանակը ու ցիկլերը՝ նպատակ ունենալով այն ներդաշնակեցնել ընդհանուր տնտեսական կարգավորմանը: Առանձնացնելով դերը և խնդիրները, գործողությունների պլանը մենք մատնանշում ենք մակրոտնտեսական կարգավորման և համակարգված այլ տնտեսական քաղաքակա- նությունների իրականացման համար արդյունավետ ինստիտուցիոնալ հիմքերի ստեղծման ուղիները:
Վճռորոշ բառեր՝ մակրոպրուդենցիալ, կարգավորում, ինստիտուտներ, կայունություն, համակարգային ռիսկ

Макропруденциальное регулирование: мотивация, структура, цели и другие экономические политики

Гаспарян Р.Л.
Институт экономики и бизнеса Российско-армянского (Славянского) университета (Армения, Ереван)
rubengasparyan94@gmail.com

Резюме: В течение последних десятилетий 20-го века и начала 21-ого для глобальной финансовой системы были характерны процессы глобализации и интеграции, финансовой либерализации и технологическое развитие. Таким образом, увеличение взаимозависимости как финансовых институтов внутри страны, так и финансовых систем разных стран стало одним из основных источников риска. Финансовая либерализация увеличила частоту возможных кризисов. В то же время технологическое развитие и изощрённость финансовых продуктов ускорили развитие кризисных эпизодов и расширили масштабы последствий кризиса.
Хотя научно-академическая общественность была осведомлена о необходимости рассматривать риски по для системы в целом, и регуляторы обсуждали различные аспекты более надёжной и эффективной инфраструктуры регулирования с инструментами макропруденциальной политики, практические шаги по созданию и оформле- нию рамок макропруденциального регулирования были сделаны только после наступления глобального финансового кризиса. В настоящем документе сформулированы мотивация, цели, рамки и циклы макропруден-

циального регулирования, гармонизирующие его с общим экономическим регулированием. Различая роль и задачи, уточняя плана действий, мы указываем на пути создания эффективной институциональной основы для реализации макропроденциального регулирования и координации с другими экономическими политиками.
Ключевые слова: макропрудентиальное, финансовая стабильность, институты, стабильность, системный риск, регулирование

Relevance and research topic

During the last 40 years the frequency and the extent of economic crises have increased. According to the survey of 21 countries conducted by Bordo et al., (2000) between 1945 and 1970 only 1 banking crisis have been observed, while 19 banking crises between 1970 and 2000 occurred. These developments have propelled the discussions that current financial architecture and markets are unable to prevent the collapses in the financial markets.

The inclination of financial markets to accumulate vulnerability by fostering strong credit growth was experienced both during the Asian banking crisis in the 1990s and in the countries of Eastern Europe in mid 2000s. The most frequent conclusion from the history was that a standard combination of macroeconomic and micro prudential policy instruments is not effective firstly in identifying and, secondly, in ensuring financial and macroeconomic stability.

The prevailing ideological underpinning behind the prudential regulation policy was that by ensuring the healthy operation of every financial institution separately the prudential regulation bodies, usually Central Banks, are able to provide sound and highly stable banking and financial sector as a whole, frequently neglecting the existence of systemic risk.

The paper is divided into 3 main sections. First section briefly presents the roots and events that have illustrated the importance of a macro-prudential approach to analyzing financial systems. It also discusses where macro-prudential instruments can fill the "gap" of economic regulation.

The second part includes overview of different definitions of systemic risks and financial stability, that serve as the basis for understanding the purpose and concepts of macro-prudential policy and stages of the policy cycles.

And the last section describes macro-prudential policy infrastructure, mandate and relationships with the other economic policies.

The paper ends with a conclusion, which summarizes the main features of macro-prudential policy, stresses the importance of maintaining financial stability, and points to some outstanding issues that could serve as a basis for further research.

1. **Motivation to regulate the financial system**

Currently, it is not possible to imagine the global, or any kind of detached financial system without tough regulatory underpinnings. However the efficiency and necessity of regulation in the economy and in the financial system does not seem too obvious. With the recent financial crisis, inefficient use of regulation and with more complicated and regulatory rules it is high time of thinking deeper into the following questions: Why to regulate? What to regulate and how to regulate?

1.1. Why regulation is needed.

One key reason for the regulation of financial markets is the asymmetry that exist between the sellers and the buyers of financial products. Markets perform their self regulatory function relatively well when there is a repetitive buy-sell practice of familiar goods, the quality of which is relatively easily and quickly evaluated and switching from a poor quality product is possible or does not require too high transactions costs.

For example in the local food market will function very well. But in the financial markets buyers purchase a limited number of products – life-insurance, mortgage, business credit, investment in bonds, deposits or equities, they choose the pension fund and the product. The majority of these products can have a life changing and lifelong impact on both buyers and sellers. And the poor or good quality of the product is usually identified long after the original transaction has occurred. And usually it is hard or impossible to change anything with it.

Thus, a financial regulation can help in balancing the interests of unsophisticated consumers of financial products and their sophisticated sellers. The regulation that is directed to protection of consumers in usually carried out through setting rules on product selling practice, prerequisites for obtaining the right to sell and, sometimes set prerequisites on the products available in the market.

Second major reason why financial regulation is necessary is the presence of social externalities.

Social externalities occur when as a result of the economic activity by those involved may have negative or positive consequence on those not involved in this activity. A classic social externality is emission of CO_2 by the production units and products. The car manufacturer or car drivers might not directly face costs of air pollution around the factory or in big cities. And they are more prone to raise the level of production and car usage above levels that would be optimal for the society. So the costs of society are higher then only those who are involved in the economic activity. A classic

Pigouvian response is to internalize the externality costs through taxes, fines additional charges. Even a market for the "pollution right" has been created, so as the car manufacturer or driver pay taxes proportional to the level of pollution they produce. With the help of these instruments a system of stimulus is created to decrease the level of air pollution and use the money for rehabilitation of the environment or providing compensation to those suffering from pollution.

A unique aspect of the financial market is that banks lend to banks, while car manufacturer does not borrow from the car manufacturer. While the failure of one car manufacturer means that the other market players will gain opportunity to expand their market share, the failure of a financial institution puts high level of pressure on the financial condition of the other financial institutions. This also result in a panic from by savers and consumers of general financial products thus plummeting the value of the assets under management of other financial institutions. So a failure of one financial institution can lead to a failure of the whole financial system, even though this financial institution might not even have even a significant market power.

So, the costs in the case of financial system failure are in excess of the costs that the shareholders would incur in the case their financial institution fails.

Given the existence of this social externality, the investors of the financial institutions would underinvest in the institution's safety from the systemic perspective. The policy response to this social externality is to increase the level of financial condition of the institutions to protect consumers of their products. By providing government insurance for depositors, of deposit insurance, by requiring banks have a professional risk management environment or to hold more capital regulator can increase the resilience of individual institutions to crisis episodes. Rather the addressing the interconnectedness directly, this response has an intention to secure individual elements in the system separately. We argue that this neglects the endogenous risks, that arise as a result of the collective behavior of banks. On the other hand the regulator can also internalize the social costs for financial institutions by requiring the requiring the banks to hold greater capital or reserves, adjust their profit measures based on the expected future costs incurred not only by themselves but also by the society. So as to be able to measure the social costs of externalities a generally acceptable understanding of systemic risk is needed. Respectively, what is financial stability and how it can be disturbed by the realization of systemic risks.

1.2. Financial Stability and Systemic Risks – Definitions, Dimensions.

The conceptions of financial stability and systemic risk are not comprehensively defined. The objective reason for this is the extreme complexity of the concepts, that are actually very difficult to uniformly define, given the high level of subjectivity in the perception of such phenomena as risk and stability. It is expected that the definitions of the concepts are going to remain a subject to intense debate, despite progress made in the academic literature. This discussion serves as a conceptual basis for understanding the concepts and purpose of macro-prudential policy.

Financial Stability

The simplest definition of financial stability is a negation, i.e. it is the absence of financial instability. Another definition of a negation type states that the financial stability is the absence of crisis episodes, excessive volatility in the financial system. Besides being very short these definitions does not properly capture importance of stability in the financial system to overall economic performance. It underestimates the importance of maintaining stability for a long period (Gadanecz and Jayaram, Irving Fisher Committee Bulletin, 2009).

To bring a clearer understanding of the phenomenon a broader definition has been used in recent years. The financial stability is described as a condition characterized by the smooth and efficient functioning of the whole financial system, including financial institutions, markets and financial infrastructure, in the resource allocation and reallocation process, risk assessment and management, payments execution, as well as the resilience of the system to sudden shocks (Houben *et al.*, 2004). Financial stability definition of the European Central Bank (ECB) that is overwhelmingly used in the EU, states that it is a condition in which the financial system – comprising financial intermediaries, markets and market infrastructures – is capable of withstanding shocks and the unravelling of financial imbalances, thereby mitigating the likelihood of disruptions in the financial intermediation process which are severe enough to significantly impair the allocation of savings to profitable investment opportunities[1].

The US Fed considers a financial system stable when financial institutions (banks, savings and loans, and other financial product and service providers) and financial markets are able to provide households, communities, and businesses with the resources, services, and products they need to

[1] https://www.ecb.europa.eu/home/glossary/html/act4f.en.html

invest, grow, and participate in a well-functioning economy[2].

The general consensus regarding the financial stability comes to state that as an integral part of the economy, financial system is essential to ensure normal operating of the economy and its other components, and while upward and downward shifts are the integral part of every economy and correspondingly of the financial system, so long as the efficient allocation of the resources among economics players and markets sustained for a substantive period of time financial stability is maintained.

The existance and materialization of all kinds of risks both in the financial system and the entire economy are sustainable, unless they add up to a level that might hinder the sustainable operation of financial system. Financial system can have a significant role in absorption of real and financial shocks by external factors as well as internal imbalances to maintain financial stability.

To enhance the ability of financial system to absorb shocks and defend financial stability three pillars are needed: preventive action, increase in system resilience to prevent systemic risk and crisis management in the case of materialization to minimize social costs (Žugić and Fabris, 2010).

Systemic risk

The term systemic risk was coined at the onset of the Latin American debt crisis in the early 1980s by the economist William Cline (Ozgöde, 2011). According to his definition, systemic risk is a threat that disturbances in the financial system will have serious adverse effects on the entire financial market and the real economy. The financial system is characterized with a process of accumulation of a certain level of systemic risk over time. The materialization of this risk threatens the with a disruption in the process of financial intermetiation. This case is reffered to as acute episode of financial instability or a systemic event. A clear differentiation between systemic events in the broad and narrow sense is provided by De Bandt and Hartmann (2000). sense as an event, where the release of “bad news” about a financial institution, or even its failure, or the crash of a financial market leads in a sequential fashion to considerable adverse effects on one or several other financial institutions or markets, e.g. their failure or crash. Systemic events in the broad sense include simultaneous adverse effects on a large number of institutions or markets as a consequence of severe and widespread shocks.

Systemic risk is thus defined as the risk of systemic events with strong adverse effects being experienced, which may through various channels disrupt the process of providing financial services or lead to a strong increase in their prices, impair a well-functioning of a large part of the financial system, and prevent effective financial intermediation.

The source of systemic risk is usually endogenous. Risks inside the financial system are usually rooted in its the instutuional design. Usual ways of its expression is the accumulation of financial and operational risks, market and infrastructure risks. But at the same time exogenous risks such as macroeconomic disturbances, environmental and political shocks can give rise to global imbalances. Financial risks in the usually represented by the credit risk is the most frequent source of systemic risk in banking, is usually expressed in the probalility of bank losses due to the deterioration of financial position of the debtors and their inability to return credit. The amount of expected losses depends on the value and liquidity of collateral pledges. Market risk in banks and financial institutions can be realized due to shocks in asset prices, exchange rates and prices of securities. Liquidity risk has become increasingly important due to the heavier reliance of banks on financing through financial markets. An extreme case of illiquidity in the interbank money market may result in a substantial fall in turnover, protection against risk may become too expensive or even impossible, while prices of various forms of financial assets may plummet and lose their ground in actual indicators. Contagion risk implies the danger of spillover of shocks across financial institutions, market segments or countries. Operational risk refers to potential disturbances in work processes, inadequate management and organizational structures and potential technical and information system difficulties. In addition to business processes within financial institutions, operational risk is closely related to infrastructure risk, in particular in payment and clearing systems that ensure technical support in financial market transactions. Depending on their organization, they also determine the scope of financial shocks and the degree of spillover of such shocks across financial institutions (De Bandt and Hartmann, 2000).

2. Filling the "gap" of economic regulation: a major intellectual shift.

2.1. Objectives of macro-prudential regulation.

IMF data show that the number of countries applying macro-prudential measures and instruments grew strongly at the beginning of the last decade (Lim et al., 2013). Emerging economies have primarily been active in implementing the

[2] https://www.federalreserve.gov/faqs/what-is-financial-stability.htm

macro-prudential policy frameworks. But a more intense use of MPP in the advanced economies started only after the escalation of global financial crisis in 2008.

The importance of MPP is also visible in the activity of the leading global organizations, such as the G-20 group of the world's most advanced economies, its Financial Stability Board, EU institutions and the Bank for International Settlements (BIS), as well as the Basel Committee on Banking Supervision (BCBS). They share an orientation towards establishing an effective framework for MPP implementation and the development of measures necessary to regulate systemically important financial institutions, macro-prudential supervision and strengthening the supervision of "the shadow banking system" (Financial Stability Board, IMF and BIS, 2011).

Parallely, an intensive action towards developing and analyzing a set of instruments that might be effective in attaining macro-prudential policy objectives is being done. So as to put in place an effective macro-prudential policy framework The European Systemic Risk Board (ESRB) was established in 2010. The primary goal of this institution is identification, prevention, mitigation of systemic risks at the EU level. The ESRB also works towards strengthening of system resilience to financial shocks, as a general consensus is emerging that financial stability was seen as the main prerequisite for ensuring employment and economic growth. The ESRB is responsible for monitoring and assessing systemic risk in normal times to prevent and mitigate any future disturbance in the financial system that could have serious negative consequences for both the financial system and the real economy, as well as to enhance the financial system's resilience to sudden shocks.

Recent discussions of the "regulatory gap" suggest 4 reasons of inability of current regulatory framework to sustain financial stability. Firstly, there is no institution responsible for the monitoring of systemic risk in the financial sector as a whole. Secondly, supervision of individual institutions is a huge and time consuming task for the regulators and requires highly efficient and professional auditing work. Thus, it is costly and usually inefficient for identifying vulnerabilities everywhere. (Cheang and Choy, 2011), Thirdly, cyclical character of the behavior of markets implies periodical occurrence of crisis episodes. (Angelini, Neri and Panetta, 2011). Fourthly, the global financial system have become so concentrated that single financial institutions can influence the entire financial infrastructure. So single financial institution or a small group of them may embody the whole financial system. Thus, the vulnerability on the micro level might be equivalent to the vulnerability on the macro level. And finally, but most importantly, the pro-cyclical character of the former regulatory framework has added to the scale and intensity of the crises, while risks to financial stability may also arise from behavior of the system as a whole. The pro-cyclical behavior of the existing regulatory system had negative effect both during the pre-crisis and post-crisis periods of global financial crisis between 2007 and 2009. Expansionary monetary and micro-prudential policy during the pre-crisis period intensified, if not fostered the accumulation of vulnerabilities in the financial sector. On the other side, when the crises hit markets, the immediate regulatory response was the contractionary action that limited the ability of the financial institutions free up resources for the recovery.

One major advance is the central role for the countercyclical characteristic of the regulation in the macro-prudential framework. Macro-prudential economic policy mainly deals with the financial system. It studies the process of mobilizing and allocating financial resources through financial markets. Thus, the relationship between financial institutions and real sector of the economy is in the center of macro-prudential research.

According to the Bank of England the main objective of macro-prudential economic policy is to ensure the resilience of the financial system as a whole in order to maintain a stable supply of financial intermediation services across the credit cycle. In general, macro-prudential policy is aimed at identifying, preventing or mitigating systemic risks and reducing the probability of occurrence of adverse shocks through financial institutions, markets, infrastructure and instruments that might threaten the stability of the financial system.

Within the scope of macro-prudential regulation the policy makers identify weaknesses in the financial system, by primarily measuring a range of indicators in order to obtain understanding of the degree of financial stability. Correspondingly, in the good times they detect the risks that could threaten financial stability in the future. In the bad times, when the financial distress has already happened, they develop policy implications to return stability to financial system and minimize adverse effects on the real economy.

Macro-prudential policy has three important dimensions – structural, time and regulatory.

The structural dimension is referred the systemic risks that arise in an institution, a group of institution or in the whole financial system because of interconnectedness or high level of concentration in the individual financial services. The time dimension detects the risks that may arise from the

phase of economic and financial cycles. For example, in the phase of economic expansion, the primary goal of MPP should stimulated institutions to build up capital buffers and reserves, sustain excess liquidity to strengthen the resilience of the system to both expected and unexpected shocks and limit overexpansion of the economic phase. On the contrary, during the phase of recession in the economy MPP should stimulate freeing up reserves and decreasing the level of contractions and regulatory underpinnings.

By establishing a resilient regulatory environment, MPP is aimed at reducing the possibility of transferring the operations to unregulated environment and performing regulatory arbitrage.

2.2. Financial, business and macro-prudential policy cycles.

Figure 1. A new conception of risk.

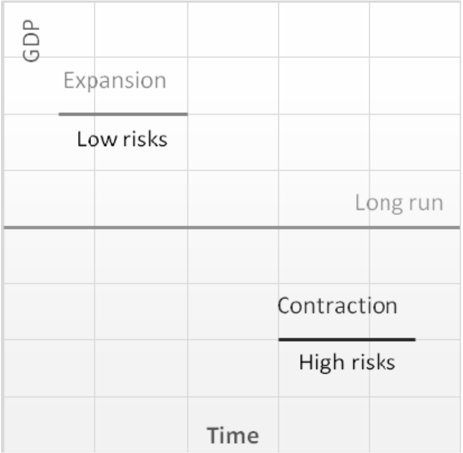

a. Prevailing pre-crisis

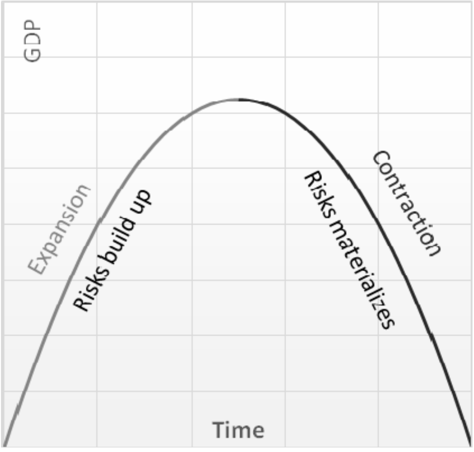

b. Macro-prudential

Source: (Borio, 2018)

Stages of macro-prudential policy cycle are described with the intention to fit into the development of business and financial cycles to minimize the build-up of vulnerabilities and avoid financial distress. Thus, the characteristic and differences of business and financial cycles have been formalized. A fundamental difference in the current macro-prudential approach from the prevailing pre-crisis approach is the conceptions of risk. It was generally accepted that risks are low in a boom and high in a bust as described in the Figure 1a. The it is illustrated in the Figure 1b macro-prudential approach turned this understanding on its head, staging that risks are building up in a boom and materializes in the bust. The dynamic approach of regulation rooted in the macro-prudential approach of regulation suggest contractionary policy actions in the period of risk build-up, while it suggests a stimulating policy on the stage of risk materialization.

Understanding the characteristics of the financial and business cycle is key to measure the build-up financial instability in the financial sector. First, financial cycles are much longer than business cycles. Thus, for the analyses of financial cycle a longer-term perspective is required. Second, peaks in financial cycles often resemble with systemic banking crises or serious financial distress. Financial booms with usually accompanied by rapid growth in credit and asset prices often coupled with accommodative monetary and financial conditions leave the financial system vulnerable in the face of even modest shocks, that araising in certain sectors, can be amplified into a systemic event. Third, financial cycles are synchronised across economies. Mobile external capital and liquidity conditions tend to amplify movements in credit aggregates within an economy, but monetary conditions also have a strong cross-border spillover effect. Fourth, financial cycles are more useful to detect risks of financial distress with a good lead time. It is possible to measure the build-up of systemic financial risks in real time with a reasonable level of accuracy (Gadanecz and Jayaram, 2015).

While the business cycle is measured based on the fluctuations in the real GDP, the financial cycle is measured by the frequency of credit-to-GDP ratio and prices for housing. Taking into account that financial cycles are much longer than business cycles and the peaks of the cycle usually coincide with serious financial distress, the financial cycles has implications for the design and limitations of macro-prudential frameworks.

During the 1st stage – risk identification and assessment the policy maker should detect in good time the build-up of the vulnerabilities associated with a certain type of financial instruments, market segment, institutions or infrastructure, and assess the likelihood of a systemic event and its consequences, this cycle should begin with systemic risk identification and assessment.

Figure 2. The financial cycle is longer than the business cycle (the US example)

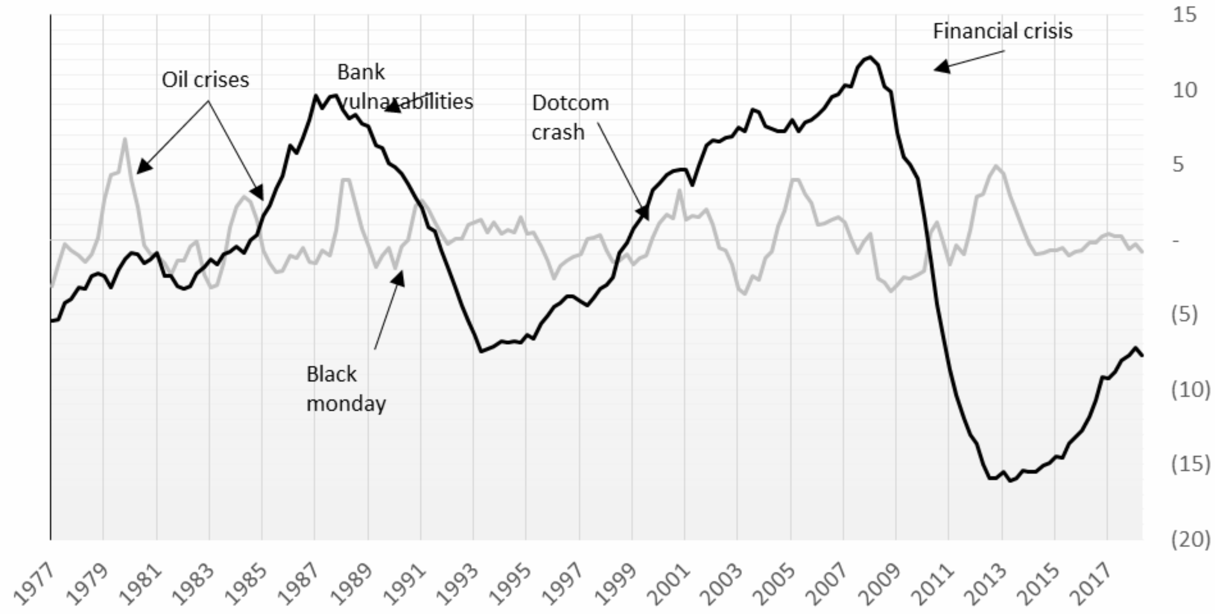

Financial cycle[1], Business cycle[2]

[1] The financial cycle as measured by Hodrick-Prescot filter capturing medium-term cycles in the credit-to-GDP ratio.

[2] The business cycle as measured by a Hodrick-Prescot filter capturing fluctuations in real GDP.

Source: Own calculations based on data from [2]FRED and [1]BIS.

Figure 3. Four stages of macro-prudential policy cycle

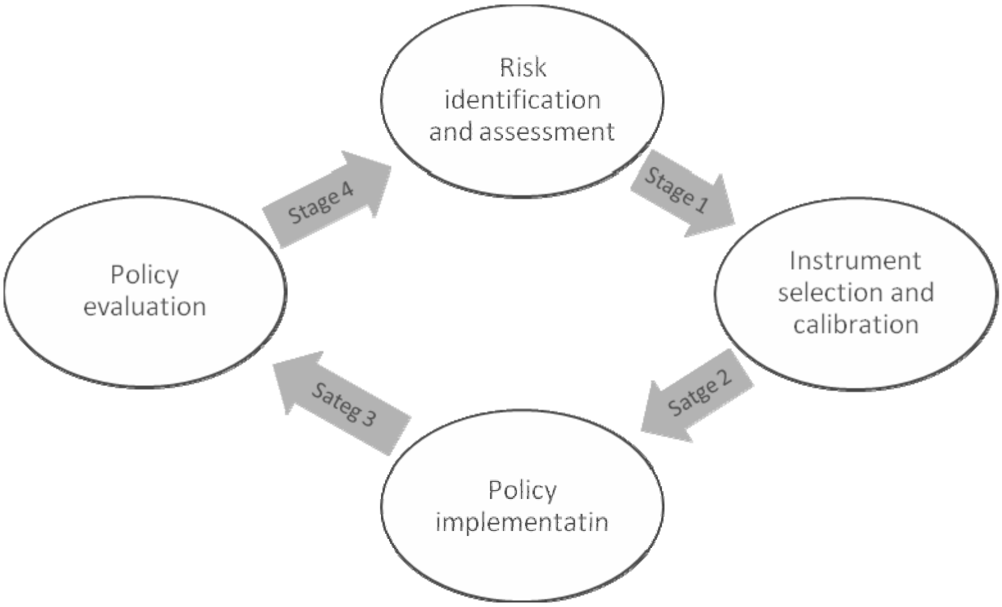

Source: European Systemic Risk Board (2014)

On the 2nd stage of instrument selection and calibration the analytical tools, such as particular stress tests and early warning models might be used.

Stage 3 is the actual implementation of policy in the case the risks have emerged to threaten the stable functioning of the whole financial system. IMF recommends to build up additional buffers to enhance the resilience of the system, correspondingly reducing pro-cyclical behavior financial (IMF, 2011).

In the final stage of the cycle, the effectiveness of individual measures and instruments and of overall MPP in the attainment of the set objectives is assessed.

3. Infrastructure, Mandate, Dimensions, Instruments and Tools

The formation and development of efficient macro-prudential regulation framework, adequate institutional foundations need to be formed. One advantage of macro-prudential regulation is the availability of a variety available tools for the use. Institutional arrangements and correspondingly the policy frameworks can be adjsuted to specific country needs and period of economic development, without a need for a ‘'one-size-firsall" aprach for all. However, the international expereience suggest that for the effective conduct of macro-prudential policies relevant authorities should be obliged with measurable and attainable responsibilities and mandated with clear sets of powers, to achieve both short-term and long term objectives. The policy makers around the world have sought to ensure they have the ability to act in the face of evolving systemic threats. They have all been working to promote effective cooperation in risk identification and mitigations, having a precondition that they preserve autonomy in policy decision making (Stefan Ingves, 2011; IMF, 2013; CGFS, 2012).

3.1. Institutional models for macro-prudential policymaking.

The international experience show that prior choices of regulatory architecture influence the also the current institutional framework. While there is no uniformly accepted way of organizing the macro-prudential regulation framework, there has been a more frequent assignment of macro-prudential regulation mandate to well-identified authority, a committee within this authority or an interagency unit. Central Banks have taken the most of the responsibility while an independent committee or the Ministry of Finance also took the whole or wide range of responsibilities. The typology of models is presented below:

Each of the presented models has its advantages and disadvantages, each of the model can be s any one model can be buttressed with additional mechanisms and safeguards. Nevertheless, it is quite clear that the central banks around the world are most frequently awarded the role of the main safeguard of financial stability.

- Model 1: So in the majority of the cases the *central bank*, in the face of its Board or Governor are the main institution responsible for making macro-prudential decisions. Czech Republic, Ireland, New Zealand, Armenia and Singapore are among countries with such a model. The central banks in these countries already concentrates the relevant supervisory and regulatory powers. In some countries, where supervisory and regulatory authorities are established not inside the central bank, coordination mechanism is established. For example, in Portugal and Estonia the central bank is chairing the external committe. In Switzerland and Norway, central banks are authorized to issue recommendations to other bodies, responsible for the macro-prudential regulation, or at least information sharing agreement exists between them.
- Model 2: A separate *committee within the central bank* takes the main macro-prudential mandate. This approach used in Malaysia and the UK has created dedicated objectives and separated decision-making structures for monetary policy and macro-prudential policy. Being under the common roof of the central bank can be useful in countering the potential risks of dual mandates for the central bank (IMF, 2013a), although such risks will still exist. This can foster an open discussion of trade-offs that brings to bear a range of perspectives and helps discipline the powers assigned to the central bank (IMF-FSB-BIS, 2016).
- Model 3: An interagency *committee* is assigned the main macro-prudential mandate. Here central bank as well as other macroeconomic policy makers such as ministry of finance can be involved in the decision making board. in France, Germany, Mexico, and the United States such committees foster information shareing within main macroregulators, and brings in a more efficient discussion over systemic risks. This model with a stronger role of the ministry of finance can be useful to create political legitimacy and enable decision makers to consider policy choices in other fields, e.g. when cooperation of the fiscal authority is needed to mitigate systemic risk.
- **Model 4:** While not included here as separate models, some other jurisdictions such as Sweden central banks play far lesser role in the macro-prudential policy making. In Canada the mandate the mandate is distributed across several authorities. In Australia and Japan prudential authorities has the main macro-prudential mandate and this enables them to entirely concentrate on the singled out issues of financial stability and use prudential tools to achieve macroeconomic stability objectives.

Macro-prudential Policy Institutional Frameworks — Table 1

Central Bank		
Model 1 (Board or Governor)	Central Banks mandated	*Albania, Argentina, Armenia, Belgium, Cyprus, Czech Republic, Georgia, Hungary, Indonesia, Ireland, Israel, Kazakhstan, Lebanon, Lithuania, Malaysia, New Zealand, Oman, Philippines, Portugal, Qatar, Romania Russia, Singapore, Slovakia and Switzerland.* Note1
	Additional council including other supervisors (e.g. financial market authorities or insurance supervisory authorities)	*Brazil, Estonia, Hong Kong (SAR), Italy, Netherlands, Portugal.*
Model 2 (Internal Committee)	Council is chaired by the central bank	*Algeria, Malaysia, Morocco, Saudi Arabia, South Africa, Thailand, and the UK.*
1In Norway and Switzerland, the central bank is mandated to issue recommendations on the countercyclical capital buffer (CCyB), with ultimate decisions on the buffer rate made by the Ministry of Finance and the Swiss Federal Council, respectively.		
Separate Committee		
Model 3	Council is chaired by the central bank	*Austria, Chile, France, Germany, Iceland, Korea, Mexico, Norway, Slovenia, Uruguay and the US .*
	Council is chaired by the government minister (usually the Minister of Finance)	*Denmark, India,Malta, Poland, Romania and Turkey.*
Other Models		
Model 4	Separate prudential authorities	*Japan and Australia*
	Distributed mandate	*Finland, Sweden and Canada*

The international practice shows a more inclination toward incorporating macro-prudential mandate into the resposibilities of central banks. However, a separate committe within the central bank would allow a better segregation of objectives and duties. While it is clearly evident that a coordination mechanism with the fiscal authorities, particuliarly, will be useful in sharing experience and finding the whole bunch off opportunities, provided by the macroprudential policy.

There are several practical ways of assigning the mandate for macro-prudential policy development and the power to use macro-prudential instruments into the legal system. Either a separte law on macro-prudential regulation and supervision is issued, or the existing (usually) law on financial/banking supervision is complemented with the new regulatory underpinnings.

On the practical side of the implementation, though usually depends on the interaction of the macroprudential policy with other economic policies.

3.2. Relationship between macro-prudential policy and other economic policies

Knowledge and experience about the (causal) effects of macro-prudential policies actions on the economy is limited. Macro-prudential policy making takes place under a high degree of uncertainty, both with regard to the triggers of policy actions and the effects of measures taken.

Besides macro-prudential policy, financial stability is also strongly affected by other economic policies, such as monetary and fiscal policies. Micro prudential economic policies also strongly influence the economic environment, nevertheless the positive effect of the whole system is under fierce debate. Each type of economic policy/regulation influences

both real and financial sectors and the financial system as a whole. Thus the inter-relation between the policies also determines the choice of macro-prudential policy tools and instruments. One of the main issues in the development and implementation economic policies is that the fact that sometimes the objectives of different economic policies diverge. Correspondingly, it is vital to establish an effective national and international institutional framework for the macro-prudential policy implementation and coordination of the policy with other economic policies. We would thus resolve successfully any possible conflicts that might arise (Nier et al., 2011). The text below provides an overview of the most important policies from the standpoint of macroeconomic policy.

3.3. Relationship between macro-prudential and monetary policy

Price stability of goods and services is the main objective of the monetary policy in most countries, as this is a precondition to prevent increase in unemployment, economic downturn, instability of interest rates and exchange rates, etc.

The objectives of monetary policy defined as above, by implementing monetary policy the corresponding institution that is usually a central bank is responsible for providing a stable macroeconomic environment, so as to ensure a stable economic growth. Meanwhile, the macro-prudential policy intends to contribute to the stability of the whole financial system to prevent and mitigate systemic risks, thus preventing downturn in the real economy.

The instabilities in the financial system usually result in macroeconomic costs, thus within the scope of national and international monetary policy the central banks and regulatory bodies besides the monetary policy tools and instruments use micro-prudential and macro-prudential analyses and instruments in practice, despite the absence of the formal basis. Besides the conventional and unconventional monetary policy the central banks and regulatory bodes have identified, monitored and analyzed systemic risks, tested the resistance of the system to stresses, assessed risks of different sectors of the economy.

Financial stability have usually been addressed by the central banks by providing financial infrastructure, supervising big financial institutions that are systematically important for the economy and serving as the lenders of last resort. The relationship between financial stability and the monetary policy has been oversimplified in the past. It has been assumed that if the government institutions incl. Central banks and other regulatory bodies ensure the existence of efficient and developed financial markets, stability of prices would be sufficient in achieving the stability in the whole financial sector. The crisis showed that such views were too narrow(Galati and Moessner, 2011). Today, a sound and functional financial system is seen as a prerequisite for an effective monetary policy, while an effective monetary policy is a prerequisite for maintaining financial stability successfully (Borio and Shim, 2008).

With the recent developments in the regulatory infrastructure, the central banks and supervising bodies in a number of countries have been mandated with the corresponding role and responsibility. Maintaining the price stability has traditionally been the ultimate goal the central banks have been pursuing. In recent years central banks have become also directly responsible for achieving and maintaining also financial stability and mandated by the law to implement macro-prudential policies. In some occasions the price stability has been considered as part of a more general financial stability, but in the majority of cases the financial stability has been considered a phenomenon different from the price stability. Thus, the mandate for the implementation of macro-prudential policies in some, especially in some advanced countries have been given to not the central banks, but other regulatory institutions.

According to the IMF's analysis, central banks are directly or indirectly involved in MPP implementation in 89% of European countries, while this share exceeds 93% in other parts of the world (Brockmeijer, 2014).

It can not be expected that monetary policy alone can achieve financial stability. Particularly, the monetary policy is not usually directed to obtain stable interest rates and liquidity in the system as a whole. Neither is the monetary policy armed with tools to mitigate the effects of certain types of financial distortions or stabilize the vulnerabilities in specified sectors of the economy (see Figure 4). In small, open economies, an increase in interest rates, which may be necessary to contain inflationary pressures, may attract capital inflows and spur the accumulation of systemic risks and external imbalances (Lim. et. al, 2013). Similarly, macro-prudential policies can have side effects on the aggregate macroeconomic parameters that are primarily in the scope of interests of monetary policy. For example, limiting general credit growth intending to mitigate the financial instability may be too harmful for the economic activity level.

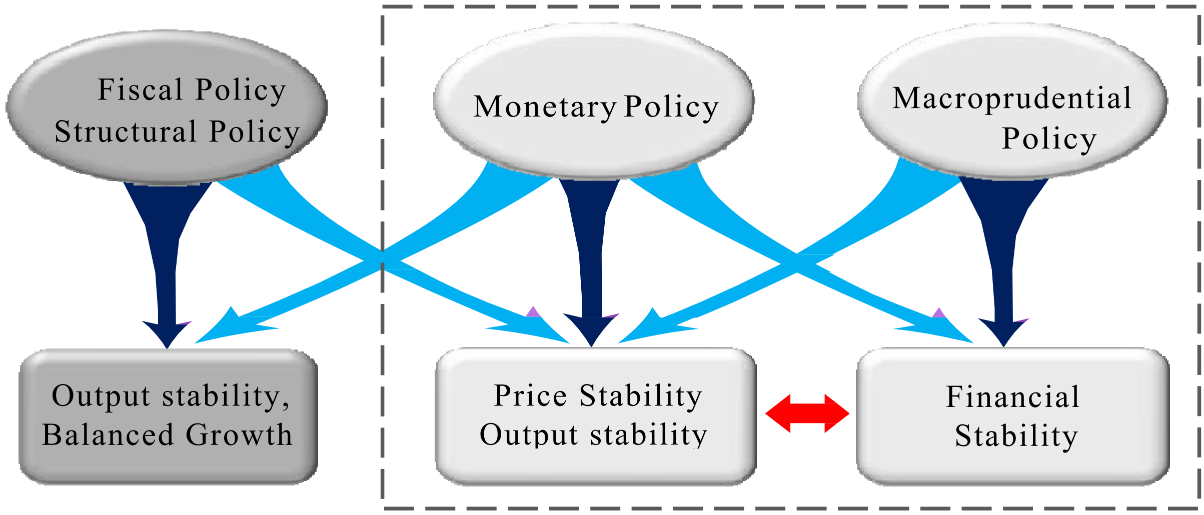

Figure 4. Interactions between economic policies

Monetary policy, however, does affect financial stability: by shaping ex-ante risk-taking incentives of individual agents, affecting leverage and short-term or foreign-currency borrowing or by affecting ex-post the tightness of borrowing constraints, possibly exacerbating asset price and related externalities and leverage cycles. Similarly, macro-prudential policies can affect overall output by constraining borrowing and hence expenditures in one or more sectors.

Most research papers to date have come to a consensus, that side effects exist, however they do not have major implications on both policies, when the policies operate efficiently. In particular, most Dynamic Stochastic General Equilibrium (DSGE) models suggest that monetary policy not to change markedly when macro-prudential policies are also used, even when different types of shocks are considered. But the picture may change when either monetary or macro-prudential policies work imperfectly. In the real economy policies do not operate perfectly, and, especially macro-prudential policy can be the most prone to political pressures and time inconsistency issues. Thus, conduct of both policies better be coordinated and adjusted to consider the weaknesses in the other.

When the effective monetary stance gives rise to macroeconomic imbalances or excessively strong overall risk-taking incentives, national macro-prudential policies may need to be used, especially when other policies are imperfectly coordinated internationally (e.g., as when foreign lenders are not constrained from lending to the country).

Conclusion

This research leaves the analyses of the macroprudential policy instruments and the efficiency of their use for further research making it clear that current monetary, microprudential and fiscal regulatory framework needs to be complemented firstly on the institutional level. By segregation of roles and objectives, clarifying the action plan, it points on the directions of establishing an effective institutional framework for the macro prudential policy implementation and coordination of the policy with other economic policies.

References

1. Angelini, P., S. Neri, and F. Panetta, "Monetary and macroprudential policies". Bank of Italy, Temi di Discussione 801, 2011. (на англ. яз.).

2. Bank of England, "The role of macroprudential policy ". Discussion Paper, November, 2009. (на англ. яз.).

3. BIS, "Models and tools for macroprudential analysis" Working Paper No. 21, May, 2012. (на англ. яз.).

4. Bordo, M., B. Eichengreen, D. Klingebiel, and S. M. M. Peria, 2001. "Is the Crisis Problem Growing More Severe?". Economic Policy 24, pp. 51–82. (на англ. яз.).

5. Borio, C., 2003. "Towards a macroprudential framework for financial supervision and regulation? ". BIS Working Papers, no 128, February. (на англ. яз.).

6. Borio, C. E. V. and I. Shim, 2008 "What Can (Macro-)Prudential Policy do to Support Monetary Policy?', Ssrn, (242). doi: 10.2139/ssrn.1120287. (на англ. яз.).

7. Borio, C., 2010. "Implementing a macroprudential framework: balancing boldness and realism". BIS, July.

8. Borio, C. "Macroprudential frameworks: experience, prospects and a way forward I – The intellectual shift", 2018, pp. 1–9. (на англ. яз.)

9. Cerutti, E., C. Stijn and M. Patrick, "Systemic Risk in Global Banking: What Available Data Can Tell Us and What More Data are Needed?". IMF Working Paper 11/222, 2011. (на англ. яз.)

10. CGFS, Committee on the Global Financial System CGFS Papers "Operationalising the selection and application of macroprudential instruments", 2012. (на англ. яз.)

11. Cheang, N., and I. Choy, "Aggregate Financial Stability Index for an Early Warning System". Monetary Authority of Macao. Macao Monetary Research Bulletin, No. 21, pp. 27–51, October, 2011. (на англ. яз.)

12. Crockett, A., "Reforming the Global Financial Architecture". Speech at the Asia Economic Policy Conference Asia and the Global Financial Crisis, 1994. (на англ. яз.)

13. Drehmann, M., C. Borio, and K. Tstasaronis, "Characterising the financial cycle: don't lose sight of the medium term!". BIS Working Papers, No 380, BIS, June, 2012. (на англ. яз.)

14. European Systemic Risk Board, "Flagship Report on Macro-Prudential Policy in the Banking Sector". March, 2014. (на англ. яз.)

15. Financial Stability Board, IMF, BIS, "Macroprudential policy tools and frameworks". Update to G20 Finance Ministers and Central Bank Governors, February, 2011. (на англ. яз.).

16. Gadanecz, B. and K. Jayaram, "Measures of financial stability: a review", IFC, December, 2015, pp. 14–15. (на англ. яз.).

17. Galati, G. and R. Moessner, "Macroprudential policy–a literature review", 2011, p. 337. (на англ. яз.).

18. Houben, A., J. Kakes and G. Schinasi, "Toward a Framework for Safeguarding Financial Stability", IMF Working Paper, 111(738), 2004 pp. 1–37. (на англ. яз.).

19. IMF, "Global Financial Stability Report: Responding to the Financial Crisis and Measuring Systemic Risk". Chapter 3 Detecting Systemic Risk. World Economic and Financial Surveys, April, 2009. (на англ. яз.).

20. International Monetary Fund, "The interaction of monetary and macroprudential policies", International Monetary Fund, Washington, 2013. (на англ. яз.).

21. IMF-FSB-BIS "Elements of Effective Macroprudential Policies", August, 2016, pp. 1–22. (на англ. яз.).

22. Irving Fisher Committee on Central Bank Statistics "Measuring financial innovation and its impact", Irving Fisher Committee Bulletin, 2009. (на англ. яз.).

23. Lim, C., I. Krznar, F. Lipinsky, A. Otani, and X. Wu, "The Macroprudential Framework: Policy Responsiveness and Institutional Arrangements". IMF Working Paper 13/166, July. 2013. (на англ. яз.).

24. Nier, E., J. Osiński, L. Jácome, and P. Madrid, "Institutional Models for Macroprudential Policy". IMF Staff Discussion Note 11/18 and Working Paper 11/250, 2011. (на англ. яз.).

25. Schou-Zibell, L., J. Albert, and L. Song, "A Macroprudential Framework for Monitoring and Examining Financial Soundness". ADB Working Paper Series on Regional Economic Integration, No. 43, March, 2010. (на англ. яз.).

26. Stefan Ingves, "Central bank governance and financial stability A report by a Study Group", May, 2011. (на англ. яз.).

Ձեռնարկատիրական գործունեության ենթակառուցվածքային ապահովվածության գնահատման հիմնական տեսամեթոդական մոտեցումները և ՀՀ դիրքը համաշխարհային զեկույցներում

Վարդանյան Ա. Է.
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Հայաստան, Երևան)
artsruni.vardanyan@gmail .com

Վճռորոշ բառեր՝ ապահովվածություն, ինդիկատոր, գործարար միջավայր, ինդեքս, միջազգային դիրք

Основные теорикометодические подходы оценки инфраструктурного обеспечения предпринимательской деятельности и позиция Армении в мировых отчетах

Варданян А.Э.
Армянский государственный экономический университет (Армения, Ереван)
artsruni.vardanyan@gmail .com

Резюме: Инфраструктурное обеспечение предпринимательской деятельности это процесс развития инфраструктурной системы через использование инструментов инфраструктуры субъектами предпринимательской инфраструктуры и путем организации видов инфраструктурной деятельности. В рамках нашего исследования мы использовали следующие показатели для измерения обеспечения инфраструктуры предпринимательской деятельности: доступ к финансовым ресурсам, законодательное регулирование, налоговая система, таможенная система, бизнес-инфраструктура, судебная система, уровень коррупции.
Ключевые слова: обеспечение, индикатор, бизнес-среда, индекс, международная позиция

The main theoretical and methodological approaches to assessing the infrastructural provision of entrepreneurial activities and Armenia's position in global reports

Vardanyan A.E.
Armenian State University of Economics (Armenia, Yerevan)
artsruni.vardanyan@gmail .com

Abstract: Infrastructural provision of entrepreneurial activities is the process of developing an infrastructure system through the use of infrastructure tools by subjects of business infrastructure and by organizing types of infrastructure activities. As part of our study, we used the following indicators to measure the provision of business infrastructure: access to financial resources, legislative regulation, tax system, customs system, business infrastructure, judicial system, level of corruption.
Ketwords: Provision, indicator, business environment, index, international position

Ձեռնարկատիրական գործունեության ենթակառուցվածքային ապահովվածություն և տարրերի ամբողջություն ասելով պետք է հասկանալ տնտեսության, սպասարկող արտադրությունների, ոլորտների համալիրը, որն ընդգրկում է ճանապարհների, ջրագծերի, նավահանգիստների, կամուրջների, օդանավակայանների, պահեստների կառուցումը, էներգետիկ տնտեսությունները, կապը, տրանսպորտը, կրթությունը, տեղեկատվական ապահովվածությունը, գիտությունը, առողջապահությունը, ֆինանսավարկային ապահովվածությունը, իրավական ապահովվածությունը և այլն:

Մեր կողմից բարձր գնահատելով այլ հեղինակների կողմից ձեռնարկատիրական ենթակառուցվածքների և դրանց տարրերի բնորոշման առանձնահատկությունները, ամփոփելով սեփական դիտարկումները հակված ենք պնդելու, որ պետության կողմից ենթակառուցվածքային ապահովվածության և դրա տարրերի համակարգի ստեղծման նպատակն է համարվում ձեռնարկատիրական գործունեության սուբյեկտների աջակցությունը, որը ենթադրում է տարբեր ձևերի ու տեսակների ծառայություններին հասանելիության կազմակերպում, նրանց կողմից ներկայացված բիզնես-ծրագրերի կազմակերպական ձևա-

կերպման աջակցություն, հետագա ֆինանսական աջակցության և գործունեության ուղեկցման ընտրություն, այն նպատակով, որպեսզի ապահովվի ֆինանսական ռեսուրսների ռացիոնալ տեղաբաշխումը և ներկայացված նախագծերի իրացումից առավելագույն արդյունքի ստացումը: Նշված ուղղությամբ տեղական ինքնակառավարման մարմինների կարևորագույն գործառույթը պետք է համարվի փոքր ձեռնարկատիրության աջակցման և զարգացման մարզային ծրագրերի մշակումն ու իրականացումը:

Այսպիսով, համակարգված և արդյունավետ գործող ենթակառուցվածքային միջավայրի տարրերը հանդիսանում են ձեռնարկատիրական գործունեության զարգացման, ինչպես նաև պետական և համայնքային մակարդակով դրա աջակցման արդյունքային միջոցառումների իրականացման գլխավոր դոմինանտներից մեկը: Ձեռնարկատիրական գործունեությունը հաջողությամբ զարգանում է, եթե երկրի մարզերում ստեղծվել և գործում է կայուն ու արդյունավետ ենթակառուցվածք:

Ձեռնարկատիրական գործունեության հաջողված զարգացման գլխավոր պայմաններից մեկը ձեռնարկատիրական գործունեության ենթակառուցվածքային ապահովվածությունն է կայուն զարգացող և կարգավորված աշխատող տարրերի առկայության պայմաններում: Հենվելով տարբեր ժամանակների տնտեսագետ մտածողների հետազոտությունների վրա, մեր կողմից առանձնացվել են ձեռնարկատիրական գործունեության համար կարևորություն ներկայացնող շուկայական ենթակառուցվածքի գործառույթները և ձեռնարկատիրական գործունեության ենթակառուցվածքային ապահովվածության հիմնական տարրերը (գծապատկեր 1.):

Անհրաժեշտ է նշել, որ տնտեսության մեջ պետության ուղղակի միջամտության ձևերից մեկը համարվում է պետական ձեռնարկատիրական ենթակառուցվածքային տարրերի համակարգը: Այն ձևավորում է ձեռնարկատիրական գործունեության հատուկ տեսակ, որն իրականացվում է պետական ոլորտի շրջանակներում և կապված է ապրանքների արտադրության ու իրացման /ծառայությունների մատուցման, աշխատանքների կատարման/ մեջ պետական ձեռնարկատիրության ուղղակի մասնակցության հետ: Դրա հետ միասին պետությունը հանդես է գալիս նաև որպես ինքնուրույն տնտեսավարող սուբյեկտ՝ իրագնելով որոշակի համապետական նպատակներ. արտադրության կառուցվածքային վերափոխություն, ոլորտային և տարածքային համամասնությունների հարթեցում, գիտատեխնիկական առաջընթացի խթանում, տնտեսության արդյունավետության բարձրացում[1]:

Պետական կարգավորումը հիմնականում իրականացվում է պետական հատվածի շրջանակներում, որը խառը տնտեսության պետական կառավարման մարմինների կողմից ամբողջությամբ վերահսկվող, պետական սեփականության ներքո գտնվող մասն է: Որպես ձեռնարկատիրական ենթակառուցվածքային տարրեր տնտեսության պետական հատվածի մեջ են մտնում կրթությունը, ազգային առողջապահական ծառայությունը, սոցիալական ծառայությունները, հանրային տրանսպորտը, ազգային և տեղական պետական կազմակերպությունները, պետական կորպորացիաները[2]:

Կարելի է արձանագրել այն փաստը, որ Հայաստանում պետական ձեռնարկատիրության ոլորտը բնութագրվում է թույլ զարգացած ենթակառուցվածքային մակարդակով և ոչ ընդգրկուն ու փոխկապակցված տարրերի համակարգով, ինչը պահանջում է ընդունել կազմակերպատնտեսական և քաղաքական առաջանցիկ համապատասխան որոշումներ: Մեր կարծիքով, նշվածի առաջին քայլերը թեև կատարվել են դեռևս մասնավորեցման սկրման սկզբում, սակայն հետագա քայլերն այս ուղղությամբ ամբողջական իրագործելի չեն դարձել: Այդ ուղղությամբ արդյունավետ լուծումներից կարելի է համարել պետական, մարզային և տեղական իշխանության մարմինների կողմից ձեռնարկատիրական գործունեության աջակցման համար տարբեր արդյունավետ միջոցների մշակումն ու ներդրումը, ինչպես նաև դրանց անմիջական մասնակցությունը ձեռնարկատիրական գործունեության ենթակառուցվածքների զարգացման գոր-

[1] Medaković V, Marić B, Gojković R (2016) Cluster as a model organization for small and medium-sized enterprises. 3rd International scientific conference” Conference on mechanical engineering technologies and applications” COMETa 2016. East Sarajevo, Jahorina 2016, pp 517–522

[2] Горяинова Л.В. Инфраструктура как объект государственно-частного партнерства. \ Экономика, статистика и информатика. Вестник УМО МЭСИ. –№6. – С.32.

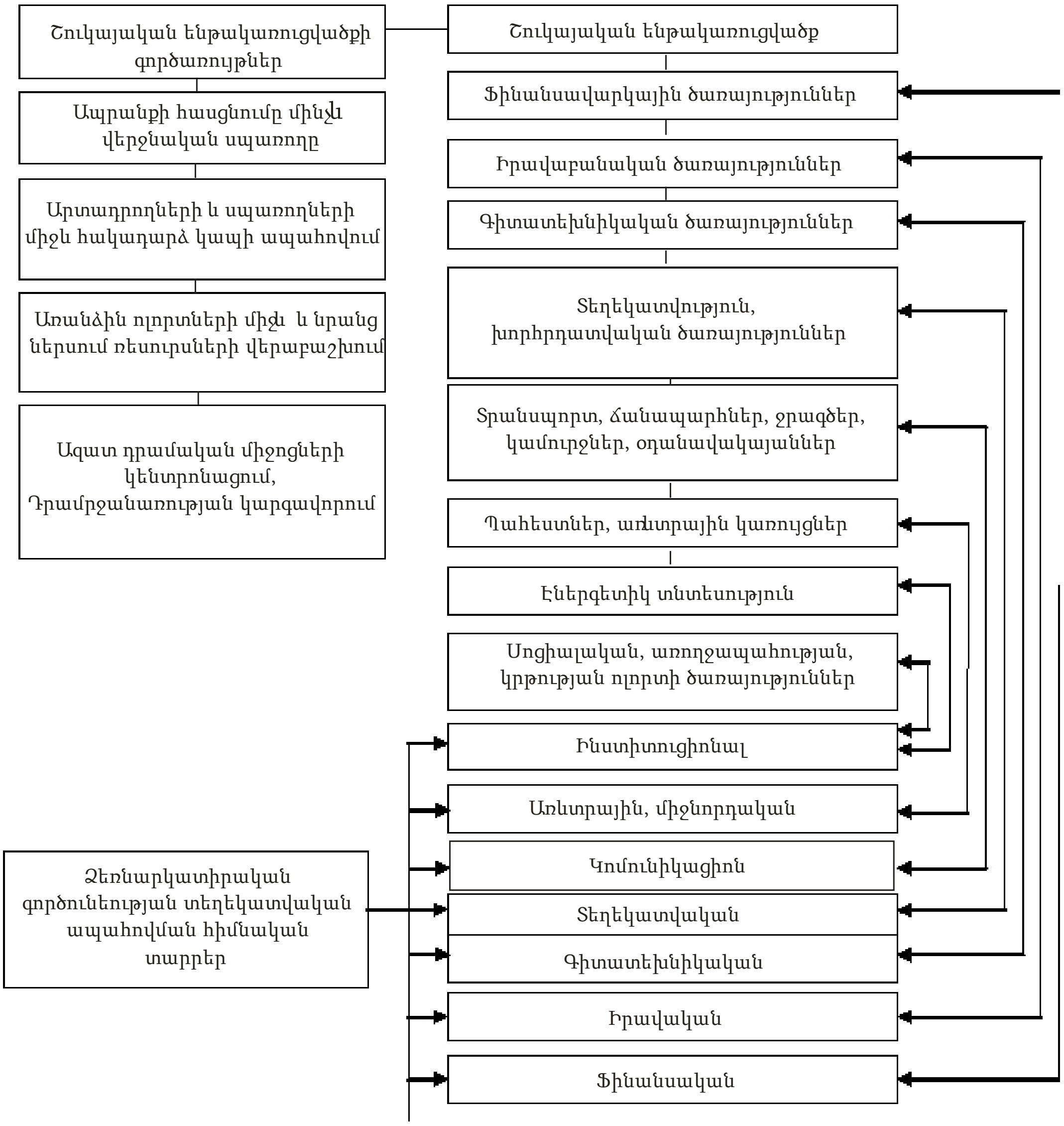

Գծապատկեր 1.
Ձեռնարկատիրական գործունեության ենթակառուցվածքային ապահովվածության տարրերը՝ շուկայական ենթակառուցվածքների գործառույթների համատեքստում:
(Գծապատկերը կառուցվել է հեղինակի կողմից)

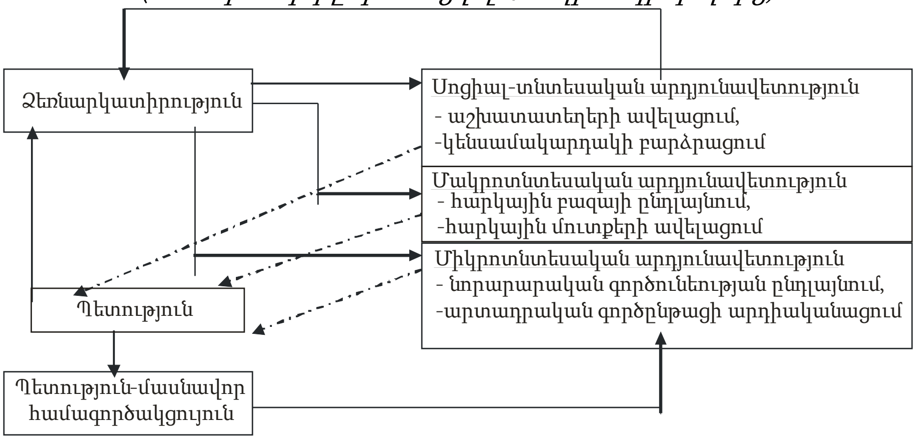

Գծապատկեր 2.Պետության ազդեցությունը ձեռնարկատիրական ենթակառուցվածքի տարրերի զարգացման վրա:
(Գծապատկերը կառուցվել է հեղինակի կողմից)

ծունեության ենթակառուցվածքների զարգացման գործում՝ հետադարձ կարգով ապահովելով արդյունավետ արդյունքների ստացումը (գծապատկեր 2):

Ձեռնարկատիրական գործունեությունն առավելապես պետք է կրի ոչ թե պետական բնույթ, այլ իր զարգացման համար պետք է որոշ ուղղություններով անհրաժեշտության դեպքում զգա պետական աջակցությունը: Այդ ենթատեքստով նպատակահարմար է, որպեսզի պետությունը ձեռնարկությունների գործունեության վերաբերյալ իրականացնի արդյունավետ մշտադիտարկում և բացահայտի պետության միջամտությունն ու աջակցությունը պահանջող գործունեության թույլ և վտանգավոր կողմերը:

Մեր ուսումնասիրության շրջանակներում որպես ձեռնարկատիրական գործունեության ենթակառուցվածքային ապահովվածության չափման ինդիկատորներ կօգտագործենք՝

- Ֆինանսական ռեսուրսների հասանելիությունը
- Օրենսդրական կարգավորում
- Հարկային համակարգ
- Մաքսային համակարգ
- Գործարար ենթակառուցվածքներ
- Դատաիրավական համակարգ
- Կոռուպցիայի մակարդակը

Նշենք նաև, որ մեր կողմից ներկայացված գործոնների զգալի մասը ներառված են Global Entrepreneurship Index-ում (այսուհետ՝ GEI), որտեղ Հայաստանի կարգավիճակի վերաբերյալ ուսումնասիրությունը կներկայացնենք աշխատանքի համապատասխան բաժնում:

Այս համատեքստում նշենք նաև, որ GEI-ը միակ համաշխարհային ինդեքսը չէ, որն անհրաժեշտ է ուսումնասիրել ձեռնարկատիրական գործունեության ենթակառուցվածքային ապահովվածության մակարդակի քննարկմանը զուգընթաց: Մեր աշխատանքում ուսումնասիրել ենք հետևյալ համաշխարհային ինդեքսները՝ GEI, «Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի» (The World Economic Forum, այսուհետ WEF) տնտեսական ազատության զեկույցներում ներառված 4 ինդեքսները՝ շուկա մուտքի ազատության ինդեքսը, ներմուծման պետական կարգավորման գործիքները կամ մաքսային վարչարարության ինդեքսը, գործարար կլիմայի ինդեքսը, տրանսպորտա-հաղորդակցման ենթակառուցվածքների ինդեքսը, WEF-ի մրցունակության զեկույցում ներառված ենթակառուցվածքային ինդեքսները,, երկրների գլոբալ մրցունակության ինդեքսը կամ գլոբալ մրցունակության համաթիվը (GCI կամ ԳՄՀ), բիզնեսի մրցունակության ինդեքսը (BCI), ինչպես նաև ուսումնասիրվել է Համաշխարհային բանկի Doing Business զեկույցի համաթիվը:

Ներկայումս ինչպես ՀՀ-ում, այնպես էլ բազմաթիվ այլ զարգացող երկրներում արդիական խնդիր է միջազգային շուկայում բարենպաստ դիրք զրավելու և միջազգային մրցունակությունը բարձրացնելու նպատակով տարաբնույթ մարքեթինգային և աճի ռազմավարությունների մշակման և արդյունավետ կիրարկման հարցը: Տվյալ դեպքում հիմնական խնդիրը միջազգային շուկայում ներկայացված լինելու կամ ներկայացվածության աստիճանը բարձրացնելու մարտավարության մշակման մեջ է, ինչը զարգացող երկրների կազմակերպություններին կօգնի դուրս գալ միջազգային շուկայում զարգացած երկրների կազմակերպությունների «մշտական ստվերից» և նրանց գործունեությունը սպասարկող կոոպերատորներից:

Միջազգային պրակտիկայում ներդրողներին գրավելու հիմնական պայմաններն են երկրների բացության գործակիցը, գործարար կլիման, տեխնոլոգիական մրցունակությունը և դեֆոլտային էմիտենտի վարկանիշը: Ելնելով այն իրողությունից, որ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամն էապես փոփոխել է «աշխարհի դիմագիծն» ու առանձին երկրների հնարավորությունները վերոնշյալ ցուցանիշների առումով, ինչպես նաև այն կանխատեսումները, որ երկրները հնարավորություն չունեն արագորեն հաղթահարելու ստեղծված իրավիճակը, փորձենք ներկայացնել բացառապես հետճգնաժամային վարկանիշներում Հայաստանի զբաղեցրած դիրքերը: Միջազգային ասպարեզում նշյալ ցուցանիշների գծով ամենահեղինակավոր վարկանիշները հրապարակվում են այսպես կոչված G20-ի հանդիպումների ընթացքում կազմակերպվող «Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի» շրջանակում[1]:

---

[1] Ներառում է ավելի քան 12000 փորձագետների ինչպես G 20-ի անդամ երկըրներից, այնպես էլ վերլուծության ենթարկված և վարկանիշներում ընդգրկված երկրներից:

Աղյուսակ 1. WEF-ի մրցունակության զեկույցում ներառված ենթակառուցվածքային ինդեքսները և Հայաստանի դիրքը, 2008-2018թթ.

Հ/Հ	Տարեթիվը	Ինդեքսը	Հայաստանի դիրքը
1.	2017-2018	Ընդհանուր ենթակառուցվածքի որակը	57
2.	2017-2018	Ճանապարհների որակը	85
3.	2017-2018	Երկաթուղային ենթակառուցվածքի որակը	64
4.	2017-2018	Տրանսպորտային ենթակառուցվածքի որակը	88
5.	2017-2018	Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման որակը	77
6.	2017-2018	Էլեկտրաէներգիայի և հեռախոսակապ ենթակառուցվածք	73
7.	2017-2018	Ընդհանուր ենթակառուցվածք	80
8.	2016-2017	Ընդհանուր ենթակառուցվածքի որակը	58
9.	2016-2017	Ճանապարհների որակը	81
10	2016-2017	Երկաթուղային ենթակառուցվածքի որակը	66
11	2016-2017	Տրանսպորտային ենթակառուցվածքի որակը	94
12	2016-2017	Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման որակը	72
13	2016-2017	Էլեկտրաէներգիայի և հեռախոսակապ ենթակառուցվածք	67
14	2016-2017	Ընդհանուր ենթակառուցվածք	82
15	2015-2016	Ընդհանուր ենթակառուցվածքի որակը	58
16	2015-2016	Ճանապարհների որակը	75
17	2015-2016	Երկաթուղային ենթակառուցվածքի որակը	71
18	2015-2016	Տրանսպորտային ենթակառուցվածքի որակը	99
19	2015-2016	Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման որակը	69
20	2015-2016	Էլեկտրաէներգիայի և հեռախոսակապ ենթակառուցվածք	67
21	2015-2016	Ընդհանուր ենթակառուցվածք	82
22	2014-2015	Ընդհանուր ենթակառուցվածքի որակը	61
23	2014-2015	Ճանապարհների որակը	80
24	2014-2015	Երկաթուղային ենթակառուցվածքի որակը	68
25	2014-2015	Տրանսպորտային ենթակառուցվածքի որակը	97
26	2014-2015	Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման որակը	62
27	2014-2015	Էլեկտրաէներգիայի և հեռախոսակապ ենթակառուցվածք	68
28	2014-2015	Ընդհանուր ենթակառուցվածք	78
29	2013-2014	Ընդհանուր ենթակառուցվածքի որակը	67
30	2013-2014	Ճանապարհների որակը	82
31	2013-2014	Երկաթուղային ենթակառուցվածքի որակը	69
32	2013-2014	Տրանսպորտային ենթակառուցվածքի որակը	90
33	2013-2014	Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման որակը	60
34	2013-2014	Էլեկտրաէներգիայի և հեռախոսակապ ենթակառուցվածք	70
35	2013-2014	Ընդհանուր ենթակառուցվածք	80
36	2012-2013	Ընդհանուր ենթակառուցվածքի որակը	71
37	2012-2013	Ճանապարհների որակը	80
38	2012-2013	Երկաթուղային ենթակառուցվածքի որակը	63
39	2012-2013	Տրանսպորտային ենթակառուցվածքի որակը	89

40	2012-2013	Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման որակը	69
41	2012-2013	Էլեկտրաէներգիայի և հեռախոսակապ ենթակառուցվածք	75
42	2012-2013	Ընդհանուր ենթակառուցվածք	80
43	2011-2012	Ընդհանուր ենթակառուցվածքի որակը	77
44	2011-2012	Ճանապարհների որակը	92
45	2011-2012	Տրանսպորտային ենթակառուցվածքի որակը	102
46	2011-2012	Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման որակը	71
47	2011-2012	Էլեկտրաէներգիայի և հեռախոսակապ ենթակառուցվածք	63
48	2011-2012	Ընդհանուր ենթակառուցվածք	77
49	2010-2011	Ընդհանուր ենթակառուցվածքի որակը	76
50	2010-2011	Ճանապարհների որակը	87
51	2010-2011	Երկաթուղային ենթակառուցվածքի որակը	79
52	2010-2011	Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման որակը	78
53	2010-2011	Էլեկտրաէներգիայի և հեռախոսակապ ենթակառուցվածք	81
54	2010-2011	Ընդհանուր ենթակառուցվածք	90
55	2009-2010	Ընդհանուր ենթակառուցվածքի որակը	78
56	2009-2010	Ճանապարհների որակը	72
57	2009-2010	Երկաթուղային ենթակառուցվածքի որակը	82
58	2009-2010	Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման որակը	82
59	2009-2010	Ընդհանուր ենթակառուցվածք	81
60	2008-2009	Ընդհանուր ենթակառուցվածքի որակը	91
61	2008-2009	Ճանապարհների որակը	79
62	2008-2009	Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման որակը	89
63	2008-2009	Ընդհանուր ենթակառուցվածք	90
64	2007-2008	Ընդհանուր ենթակառուցվածքի որակը	84
65	2007-2008	Ճանապարհների որակը	75
66	2007-2008	Էլեկտրաէներգիայի մատակարարման որակը	90
67	2007-2008	Ընդհանուր ենթակառուցվածք	87

Աղյուսակ 2. Հայաստանի ԳՄՀ-ն, 2008-2018թթ.

ԳՄՀ / Տարեթիվը	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Տեղ	96	97	98	92	82	79	85	85	79	73
Միավոր	3.73	3.71	3.76	3.89	4.02	4.10	4.01	4.01	4.07	4.19

Աղյուսակը կազմված է հեղինակի կողմից ըստ ԳՄՀ հաշվետվությունների:

«Համաշխարհային տնտեսական ֆորումի» տնտեսական ազատության ինդեքսների վարկանիշը ներառում է հետևյալ չորս հիմնական բաղադրիչները.

- շուկա մուտքի ազատության ինդեքսը,
- ներմուծման պետական կարգավորման գործիքները կամ մաքսային վարչարարության ինդեքսը,
- գործարար կլիման,
- տրանսպորտա-հաղորդակցման ենթակառուցվածքները[1]:

Մրցունակության առումով երկրների իմիջի առավել բազմակողմ վարկանիշ է WEF-ի «Գլոբալ մրցունակության վարկանիշը», որը

[1] Մանասյան Ա.Վ. ՀՀ գործարար միջավայրի ռազմավարության նոր մոդել, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդես, 2010թ., էջ 150:

կազմված է երկու խոշոր բաղադրիչ ինդեքս-ներից՝

• երկրների գլոբալ մրցունակության ինդեքսից կամ գլոբալ մրցունակության համաթիվ (GCI կամ ԳՄՀ),

• բիզնեսի մրցունակության ինդեքսից (BCI):

Իր հերթին երկրների գլոբալ մրցունակության ինդեքսը կազմված է 12 այլ առանձին բաղադրիչներից՝ երկրի ինստիտուտների որակը, ենթակառուցվածքները, մակրոտնտեսական կայունությունը, առողջապահությունը և նախնական կրթության որակը, բարձրագույն կրթությունը և մասնագիտական պատրաստվածության որակը, ապրանքների և ծառայությունների շուկայի արդյունավետությունը, աշխատանքի շուկայի արդյունավետությունը, ֆինանսական շուկայի զարգացման մակարդակը, տեխնոլոգիական զարգացվածության մակարդակը, ներքին շուկայի չափերը, կազմակերպությունների մրցունակությունը և երկրի նորարարական ներուժը:

Առանձնակի կարևորություն ունի նաև Doing business-ը, որտեղ զեկույցները պատրաստվում են հետևյալ 10 ենթացուցիչների հիման վրա.

1. գործարարության ձեռնարկում/ձեռնարկության հիմնում
2. շինարարության թույլտվություն
3. էլեկտրաէներգիայի հասանելիություն
4. սեփականության գրանցում
5. վարկավորում
6. ներդրողների պաշտպանվածություն
7. հարկերի վճարում
8. միջազգային առևտուր
9. պայմանագրերի իրագործում
10. ձեռնարկության լուծարում/սնանկացում

Զեկույցի մեթոդաբանությունը հիմնվում է հետևյալ տրամաբանության վրա. որքան ցածր են տվյալ պետության ընդհանուր դիրքային, ինչպես նաև ենթացուցիչների արդյունքները, այդքան բարձր են գործարարության ցուցանիշները: Doing Business զեկույցում վարկանշային դիրքի փոփոխությունն արձանագրում է, թե անցած մեկ տարվա ընթացքում տվյալ երկիրը ինչ առաջընթաց է գրանցել բարեփոխումների մասով և որքանով է բարելավվել գործարար միջավայրը:

Ձեռնարկատիրական գործունեության ենթակառուցվածքային ապահովվածության գնահատման հիմնական տեսամեթոդական մոտեցումներից անցում կատարենք համաշխարհային զեկույցներում ՀՀ դիրքի ուսումնասիրությանը:

WEF-ի մրցունակության զեկույցում 2008-2018թթ-ի գնահատման սանդղակներում ներառված ենթակառուցվածքային ինդեքսները ներկայացված են երկրորդ սյունով (2nd Pillar): Այն բովանդակում է՝

1. ընդհանուր ենթակառուցվածքի որակը (Quality of overall infrastructure),
2. ճանապարհների որակը (Quality of roads),
3. երկաթուղային ենթակառուցվածքի որակը (Quality of railroad infrastructure),
4. տրանսպորտային ենթակառուցվածքի որակը (Quality of air transport infrastructure),
5. էլեկտրաէներգիայի մատակարարման որակը (Quality of electricity supply),
6. էլեկտրաէներգիայի և հեռախոսակապ ենթակառուցվածք (Electricity and telephony infrastructure),
7. ընդհանուր ենթակառուցվածք (2nd pillar: Infrastructure):

Աղյուսակ 1-ի ուսումնասիրությամբ պարզ է դառնում, որ ընդհանուր առմամբ Հայաստանի դիրքը միջազգային այդ ինդեքսներում տատանվում է [57;102] միջակայքերում: Վատագույն դիրքում Հայաստանը եղել է 2011-2012թթ-ին տրանսպորտային ենթակառուցվածքի ասպեկտում: Միջազգային հարթակներում ցածր են գնահատվել ՀՀ ճանապարհի

Աղյուսակ 3. Հայաստանի դիրքը Համաշխարհային բանկի Doing Business զեկույցում, 2008-2018թթ.

DB / Տարեթիվը	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Տեղ	59	52	49	42	38	32	43	45	35	47

Աղյուսակը կազմված է հեղինակի կողմից ըստ ԳՄՀ հաշվետվությունների:

ների անցանելիությունը և ընդհանուր վիճակը, ինչն էլ, բնականաբար, բացասական է ազդել ցուցանիշի ձևավորման վրա:

Այժմ անդրադառնանք համաշխարհային զեկույցներին, որոնք տեղեկատվություն են տրամադրում Հայաստանի համաշխարհային դիրքի վերաբերյալ ըստ տարբեր մրցունակության ցուցանիշների:

Դիտարկելով GCI ցուցանիշները սկսած 2008թ-ից՝ արձանագրեցինք, որ GCI 2012-2013 զեկույցում Հայաստանը զբաղեցրել է 82-րդ տեղը 144 պետությունների միջև՝ բարելավելով իր դիրքը ի համեմատ 2009թ-ի (97-րդ տեղ) և GCI 2011-2012 զեկույցով գրաված 92-րդ տեղի (142-ից) համեմատ: Իսկ «Հարկման չափը և ազդեցությունը» ցուցանիշով Հայաստանն արձանագրել է ավելի մեծ աճ՝ զբաղեցնելով 45-րդ տեղը, նախորդ տարվա 65-րդ տեղի համեմատ: «Մաքսային ընթացակարգերի բեռը» ցուցանիշի մասով նույնպես արձանագրվել է էական աճ՝ զբաղեցնելով 127-րդ տեղը, նախորդ՝ 132-րդ տեղի համեմատ: Հատկանշական է, որ, համաձայն GCI 2012-2013 զեկույցի, Հայաստանն իր զարգացման մակարդակով վերջնականապես անցել է անցումային փուլը և առաջին անգամ ընդգրկվել ռացիոնալ զարգացող պետությունների շարքում: Արդեն 2016-2017թ-ին հրապարակված զեկույցում Հայաստանը զբաղեցրել է 79-րդ տեղը[1], իսկ 2017-2018թ-ի զեկույցվող Հայաստանը զբաղեցրել է 73-րդ տեղը[2]: Համաշխարհային մրցունակության հաշվետվության մեջ Հայաստանն ընդհանուր առմամբ բավականին դրական է գնահատված, իսկ կոռուպցիան և հարկային օրենսդրությունը նշված են որպես բիզնեսի վարման համար հիմնական խոչընդոտներ:

Ներկայացնենք համապատասխան տարիներին Հայաստանի դիրքը ուսումնասիրվող զեկույցում:

2012թ-ին հրապարակված զեկույցում Հայաստանը բարելավել է իր վարկանիշը 6 կետով՝ զբաղեցնելով 55-րդ տեղը[3] (2011թ.՝ 61)[4]: Զեկույցի տվյալներով՝ 2010 թվականի հունիսից մինչև 2011 թվականի մայիսին ընկած ժամանակահատվածում Հայաստանն իրականացրել է կանոնակարգման և ինստիտուցիոնալ դաշտի հինգ բարեփոխում՝ ամենաշատը տարածաշրջանում և աշխարհում: Ըստ Համաշխարհային բանկի գնահատականների՝ Հայաստանն էականորեն բարելավել է իր դիրքը հետևյալ հինգ ոլորտում՝ ընկերության հիմնում, շինարարական թույլտվությունների ստացում, վարկերի ստացում, հարկերի վճարում, ձեռնարկության փակում (լուծարում):

Համաշխարհային բանկի Doing Business 2013 զեկույցում Հայաստանը զբաղեցրել է 32-րդ հորիզոնականը գտնվելը աննախադեպ առաջընթաց է[5]: ԱՊՀ երկրների շարքում իր դիրքի բարելավման արդյունքներով Հայաստանը լավագույնն է: Ուսումնասիրվող տարվա համար Հայաստանն ամենամեծ առաջընթացը գրանցել է «Ներդրողների պաշտպանություն» ցուցանիշում՝ 73 կետով առաջ գնալով եւ զբաղեցնելով 25-րդ տեղը: Բարելավվել է նաեւ «Հարկերի հավաքագրման» ցուցանիշը 44 կետով՝ հասնելով 108-րդ հորիզոնականին: «Շինարարության թույլտվության» առումով Հայաստանի դիրքերը բարելավվել են 3 կետով՝ զբաղեցնելով 46-րդ հորիզոնականը: «Էլեկտրականության հասանելիության» ցուցիչով Հայաստանը ևս բարելավում է արձանագրել 42 կետով՝ զբաղեցնելով 101-րդ տեղը:

2015թ-ին «Գործարարությամբ զբաղվելը – 2015» զեկույցում Հայաստանը գործարարությամբ զբաղվելու դյուրինությամբ 189 երկրների շարքում զբաղեցրել է 45-րդ տեղը՝ անցած տարվա համեմատ դիրքը բարելավելով 4 հորիզոնականով (2014թ-ի ցուցանիշը 49[6])[7]. Գործարարությամբ զբաղվելու դյուրինության ընդհանուր ցուցիչի հաշվարկման ժամանակ հաշվի են առնվել 10 ենթացուցիչներ: Դրանցից 5-ի մասով Հայաստանը առաջընթաց է արձանագրել, 3-ով՝ հետընթաց, իսկ 2 ցուցիչով դիրքերը մնացել են անփոփոխ:

2016թ-ի Զեկույցի համաձայն, Հայաստանը 2016թ-ին վերջին տարիների ընթացքում իր համար ամենաբարձր՝ 35-րդ տեղը[8]: Զեկույցի համաձայն՝ Հայաստանն աշխարհում 26 երկրներից մեկն է, որն իրականացրել է երեք կամ ավելի բարեփոխում, այդպես է վարվել աշխարհի տնտեսությունների միայն 14 տոկոսը:

[1]The Global Competitiveness Report 2016–2017 էջ 62
[2] The Global Competitiveness Report 2017-2018. Էջ 63
[3] Doing Business Report, 2012, էջ 14
[4] Doing Business Report, 2011, էջ 12
[5] Doing Business Report, 2013, էջ 11
[6] Doing Business Report, 2014, էջ 11
[7] Doing Business Report, 2015, էջ 16
[8] Doing Business Report, 2016, էջ 13

Մասնավորապես ասվում է, որ Հայաստանում ավելի հեշտ են տրվում շինարարության թույլտվությունները, ինչը ենթադրում է, որ ցածր ռիսկային նախագծերն այլևս չպետք է հաստատվեն անկախ փորձագետների կողմից: Բացի այդ, համաձայն դատական համակարգի նոր օրենքի, վիճարկվող գործերը դատավորներին հասնում են պատահականության սկզբունքով ու ամբողջովին ավտոմատացված համակարգի միջոցով: Սա նշանակում է, որ կրճատվում է կոռուպցիայի ռիսկը՝ նախապես ընտրված դատավորի կողմից գործը վարելու հետ կապված: Եվ, ի վերջո, երրորդ գործոնը, որը Հայաստանի համար զեկույցում ապահովել է դրական տեղաշարժ, Եվրասիական տնտեսական միությանն անդամակցության հետևանքով Ռուսաստանի հետ առևտրի փաստաթղթաշրջանառության ու սահմանային ընթացակարգերի համար նախատեսված ժամանակի ու ծախսերի կրճատումն է:

«Գործարարություն 2018. բարեփոխումների իրականացում աշխատատեղերի ստեղծման համար» զեկույցում Հայաստանը զիջել է դիրքը 9 հորիզոնականով՝ զբաղեցնելով 47-րդ տեղը՝ նախորդ տարվա 38-րդի համեմատ[9]: Նախկինում հրապարակված Doing Business վարկանիշում Հայաստանի դիրքի փոփոխության հիմնական պատճառներն են՝ այլ տնտեսությունների գործարարության կարգավորման միջավայրերի նշանակալի բարելավումները, մեթոդաբանական շտկումները և տվյալների վերանայումները: «Գործարարություն 2019» (Doing Business) զեկույցում Հայաստանը զբաղեցրել է 41-րդ տեղը՝ նախորդ տարվա 47-րդի համեմատ: Նախկինում հրապարակված վարկանիշում առաջընթացի հիմնական պատճառները տարբեր բարեփոխումներում արտացոլված՝ գործարարության կարգավորման միջավայրի բարելավումներն են[10]:

Այսպիսով, ամփոփելով նշենք, որ, մեր կարծիքով, ձեռնարկատիրական գործունեության ենթակառուցվածքային ապահովվածությունը ձեռնարկատիրության ենթակառուցվածքի սուբյեկտների կողմից ենթակառուցվածքային գործիքների կիրառմամբ և ենթակառուցվածքային գործունեության տեսակների կազմակերպմամբ ենթակառուցվածքային համակարգի զարգացման գործընթաց է:

[9] Doing Business Report, 2018, էջ 11
[10] Doing Business Report. 2019, էջ 12

Գրականության ցանկ

1. Մանասյան Ա.Վ. ՀՀ գործարար միջավայրի ռազմավարության նոր մոդել, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» հանդես, 2010թ. [Manasyan A.V. New model of Business Environment Strategy, “Bulletin of Social Sciences”, 2010] [in armenian]
2. Горяинова Л.В. Инфраструктура как объект государственно-частного партнерства. \ Экономика, статистика и информатика. Вестник УМО МЭСИ. – №6. – С.32. [Goryainova L.V. Infrastructure as an object of public-private partnership. \ Economy, statistics and computer science. Bulletin of UMO MESI. –№6. - p.32.] [in russian]
3. Medaković V, Marić B, Gojković R (2016) Cluster as a model organization for small and medium-sized enterprises. 3rd International scientific conference” Conference on mechanical engineering technologies and applications” COMETa 2016. East Sarajevo, Jahorina 2016, pp 517–522
4. World Economic Forum reports
5. The Global Competitiveness Reports 2008-2018
6. Doing Business Reports 2008-2019

ՀՀ արտադրական ենթակառուցվածքների ապահովվածության արդի վիճակի և արդյունավետության վերլուծությունը և գնահատումը

Վարդանյան Ա. Է.
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Հայաստան, Երևան)
artsruni.vardanyan@gmail .com

Վճռորոշ բառեր՝ արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, շինարարություն, տրանսպորտ, ապահովվածություն, սերտության հատկանիշ, արդյունավետություն

Анализ и оценка современного состояния обеспечения и эффективности промышленной инфраструктуры в Армении

Варданян А.Э.
Армянский государственный экономический университет (Армения, Ереван)
artsruni.vardanyan@gmail .com

Резюме: За последние несколько лет в Армении была отмечена значительная тенденция роста в изучаемой нами инфраструктуре. Тенденция к снижению наблюдалась только в 2008-2009 годах, что было связано с негативным воздействием глобального кризиса. Проведя регрессионный анализ, мы обнаружили, что 1% изменение по отдельным секторам оказывают существенное влияние на общую инфраструктуру. В этих случаях связь между ними была либо значительной (3-ой уровень), либо сильной (4-й уровень).
Ключевые слова: промышленность, сельское хозяйство, строительство, транспорт, обеспечение, близость, эффективность

Analysis and Assessment of the Current State of Provision and Efficiency of Industrial Infrastructure in Armenia

Vardanyan A.E.
Armenian State University of Economics (Armenia, Yerevan)
artsruni.vardanyan@gmail .com

Abstract: For the past few years, Armenia has been undergoing a significant upward trend in infrastructure. The tendency to fall has been observed only in 2008-2009, when it was associated with a negative challenge of the Global Crisis. After conducting a regression analysis, we found that a 1% change in individual sectors had a significant impact on the overall infrastructure. In these cases, the connection between them was either significant (3rd level) or strong (4th level).
Keywords: Industry, agriculture, construction, transport, provision, proximity, efficiency

Հիմք ընդունելով ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի կողմից ներկայացված տեղեկատվությունը արտադրական ենթակառուցվածքից ընտրել ենք արդյունաբերության, շինարարության, գյուղատնտեսության և տրանսպորտի ոլորտները:

Արդյունաբերությունը եղել և մնում է ՀՀ տնտեսության ելակետային ճյուղերից մեկը: ՀՀ արդյունաբերությունը ներառում է հետևյալ ճյուղերը[1].

- Հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում
- Մշակող արդյունաբերություն
- Էլեկտրականություն, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում
- Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում

Հատկանշական է, որ ճգնաժամից հետո արդյունաբերության ոլորտը շատ արագ է վերականգնվել և այժմ նախաճգնաժամային մակարդակը գերազանցում է շուրջ 40%-ով: Անն էապես պայմանավորված է ճգնաժամից հետո համաշխարհային պահանջարկի վերականգնմամբ, ինչպես նաև ՀՀ արտահանման

[1] Տնտեսական գործունեության տեսակների Հայաստանի դասակարգիչ՝ ՏԳՏՀԴ խմբ. 2

Աղյուսակ 1. Հայաստանի տնտեսական արդյունքի կառուցվածքն ըստ տնտեսության հիմնական ճյուղերի, 2008-2017թթ. (մլրդ. դրամ)

Տնտեսության հիմնական ճյուղեր	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Արդյունաբերություն	739	669	824	998	1121	1242	1291	1342	1432	1660
Գյուղատնտեսություն	628	552	636	795	841	919	982	945	878	906
Շինարարություն	858	579	588	504	479	453	463	481	410	415
Ծառայություններ	698	698	771	840	941	988	1090	1147	1268	1453
Առևտուր	1676	1573	1810	2049	2195	2328	2406	2277	2234	2602

Աղբյուրը՝ http://armstat.am/am/?nid=12&id=02001 (Ժամանակագրական շարքեր՝ Արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը, Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ծավալը, Շինարարության ծավալը, Ծառայությունների ծավալը, Առևտրի շրջանառությունը)

ուղղված արդյունաբերական նոր քաղաքականությամբ: Արդյունաբերության աճը մասնավորապես պայմանավորված է եղել հանքագործության և մշակող արդյունաբերությամբ: Իսկ էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը 2013-15թթ. նվազել է միջինը 1.9%-ով, որը պայմանավորված էր 2014թ. էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծավալների խոշոր անկմամբ, ինչն այդ տարի էլեկտրաէներգիայի զուտ արտահանման նվազման արդյունք է: 2016թ. հունվար-ապրիլին արձանագրվել է արդյունաբերական արտադրանքի թողարկման ծավալի 10% իրական աճ, որին հիմնականում նպաստել են հանքագործական արդյունաբերության 21.5% և էլեկտրաէներգիայի արտադրության 17.3% աճերը[1]: Մշակող արդյունաբերությունն էլ աճել է 3.8%-ով, որը հիմնականում պայմանավորված էր ծխախոտի արտադրության 59.7%, խմիչքի արտադրության 21% և ոսկերչական արտադրատեսակների արտադրության 2.3 անգամ աճով[2]:

Դիտարկենք 2008-2017 թվականի և 2018թ-ի հունվար-հունիս ամիսների ցուցանիշները:

Ինչպես երևում է թիվ 2 աղյուսակից, արդյունաբերության մեջ առաջնային տեղ է զբաղեցնում մշակող արդյունաբերությունը, այնուհետև երկրորդ տեղում հանքագործությունն է: Սակայն եթե ուսումնասիրենք մաքսային վիճակագրություն՝ ներմուծվող պատրաստի արտադրանքի մասով, ապա կհամոզվենք, որ մշակող արդյունաբերությանը բաժին ընկնող այլ երկրներից ներմուծվող արտադրատեսակները նույնպես լայն սպառում ունեն ներքին շուկայում և արդյունաբերության վերոնշված ճյուղը բավականին լուրջ հեռանկարներ ունի:

Գծապատկեր 1-ում տեսնում ենք, որ արդյունաբերական կազմակերպությունների հիմնական ցուցանիշներն ըստ աշխատողների թվաքանակով որոշվող չափերի և տնտեսական գործունեության հնգանիշ դասակարգման հիմքով վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ուսումնասիրվող տարիների ընթացքում արդյունաբերական ենթակառուցվածքը և դրա առանձին ճյուղերն աչքի են ընկել ոչ կտրուկ փոփոխություններով: Ուսումնասիրվող տարիների սկզբում արդյունաբերական ենթակառուցվածքը դրսևորել է աճի միտում, ապա՝ 2013թ-ին հասնելով իր զարգացման գագաթնակետին՝ 2014թ-ին աճի մակարդակն էականորեն նվազել է, որից հետո կրկին արձանագրվել է արդյունաբերական ենթակառուցվածքի կտրուկ զարգացում:

ՀՀ արդյունաբերության առանցքային ճյուղում 2008-2018թթ-ին շարունակել է մնալ մշակող արդյունաբերությունը, որի մասնաբաժինը արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի մեջ 2017 թվականին կազմել է 63,7%: Համեմատության համար, հանքարդյունաբերության մասնաբաժինը, (որը հանդիսանում է երկրորդը իր արտադրանքի ծավալով), նույն թվականին կազմել է 18,2%:

Արդյունաբերական կազմակերպությունների ընդհանուր քանակը 2008-2017 թվականների ընթացքում աճել է 48,8%-ով, ինչը ցույց է տալիս, որ ոլորտը դեռ աճում է: Մասնավորապես հատկանշական է էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարար-

---

[2] Նույն տեղում

Աղյուսակ 2. Արդյունաբերական կազմակերպությունների հիմնական ցուցանիշներն ըստ աշխատողների թվաքանակով որոշվող չափերի և տնտեսական գործունեության հնգանիշ դասակարգման, 2008-2017թթ. (մլրդ. դրամ)

Ցուցանիշը	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018թ. Հունվար-հունիս
Հանքագործական արդյունաբերություն	105,4	92,9	146,3	164,1	196,3	212,3	193,2	290,4	256,5	293,9	140,4
Մշակող արդյունաբերություն	543,7	462,8	545,2	616,9	702,0	756,4	849,3	801,9	888,3	1025,8	502,5
Էլեկտրականություն, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում	127,3	131,4	125,7	152,9	211,7	217,2	223,8	238,9	265,6	267,3	134,0
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում	9,7	10,1	18,0	18,9	17,0	18,3	18,6	20,5	22,4	24,2	11,9
Ամբողջ արդյունաբերությունը	786,1	686,9	835,2	952,8	1127,2	1204,2	1284,9	1351,8	1432,7	1611,2	788,8

Աղբյուրը՝ Արդյունաբերական կազմակերպությունների հիմնական ցուցանիշներն ըստ աշխատողների թվաքանակով որոշվող չափերի և տնտեսական գործունեության երկնիշ դասակարգման վերաբերյալ վիճակագրական տեղեկագրեր, 2009-2018թթ.

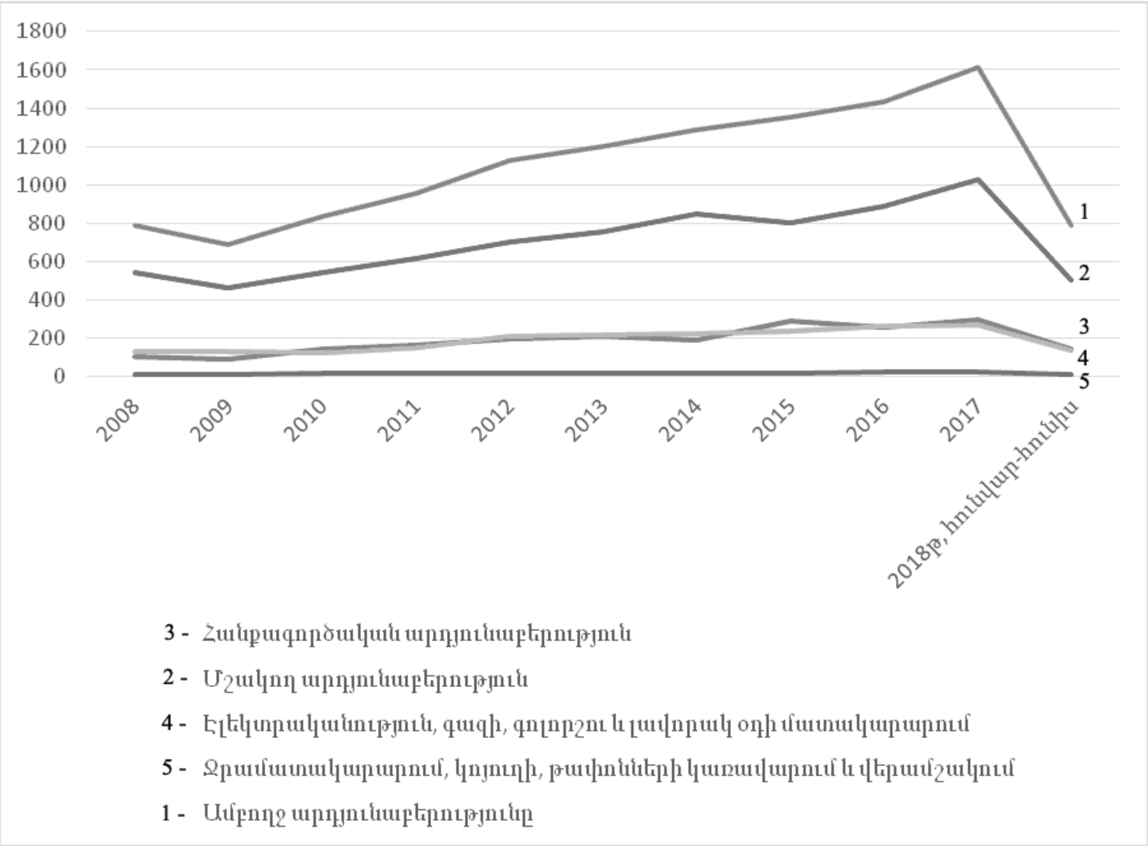

Գծապատկեր 1. Արդյունաբերական կազմակերպությունների հիմնական ցուցանիշներն ըստ աշխատողների թվաքանակով որոշվող չափերի և տնտեսական գործունեության հնգանիշ դասակարգման, 2008-2018թթ., հիստոգրամմա

(Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ հիմք ընդունելով աղյուսակ 2-ի տվյալները:)

ման կազմակերպությունների քանակի աճը, որը կազմել է 47,6%:

Յուրաքանչյուր ենթակառուցվածքի գնահատման դեպքում կարիք ենք համարում նաև կատարել ռեգրեսիոն վերլուծություն՝ պարզելու համար, թե ինչպիսի փոփոխություն է կրում ամբողջ ճյուղը մեկ ճյուղի դինամիկ փոփոխության դեպքում: Վերջնական նպատակն է պարզել ճյուղի ենթաճյուղի 1% աճի ազդեցությունն ընդհանուր ճյուղի վրա: Ըստ սերտության աստիճանի տարբերվում են կապի սերտության գնահատման քանակական հատկանիշները:

Այժմ ուսումնասիրենք, թե ինչպիսի կապ է գործում ուսումնասիրված ոլորտների միջև 2008-2018թթ-ի ընթացքում:

SUMMARY OUTPUT պատուհան

Որտեղ՝ Multiple (բազմակի) R=0,952514,

R Square (քառակուսային) =0,907283,

Adjusted R Square (ճշգրտված R Square) = -1,22222,

Standard Error (ստանդարտ Սխալ)= 22117749,

Observations (դիտարկումներ)=1:

D սյան արժեքները.

$$\frac{\text{գործակից}}{\text{ստանդարտ սխալ}} \quad (1)$$

E սյան արժեքները.

TDIST(t-stat.;n-m;2)

ANOVA պատուհանում գործակիցները հետևյալն են՝

df-ը ազատության աստիճանների թիվը = 11,

Residual (մնացորդ)= 9,

df –ի ընդհանուր արժեքը (Total)= 20,

SS (քառակուսիների գումարը) պարամետրը խմբերի միջև, ընդհանուր միջինից խմբային միջինների շեղումների քառակուսիների գումարն է.

SS-դիտարկվող արժեքների (residual) սեփական խմբային միջինից շեղումների քառակուսիների մնացորդային գումարն է,

SS պարամետրի ընդհանուր արժեքը (Total)- դիտարկվող աժեքների ընդհանուր միջինից շեղումների քառակուսիների ընդհանուր գումարն է,

MS-ը դիսպերսիայի անփոփոխ գնահատականը հավասար է 3,92E+15,

F- հայտանիշի դիտարկվող արժեքը հավասար է 88,06984,

Y (Intersept) - ի ստանդարտ սխալը մեծ է Y-ի գործակցի բացարձակ արժեքից, ինչն էլ վկայում է այն մասին, որ ռեգրեսիոն հավասարման ազատ անդամը վիճակագրական տեսանկյունից կշիռ չունի:

P-value – որոշվում է = $FDIST\,(F; df_f; df_0)$ բանաձևով:

Lower 95%=Coefficients+Statdart Error. t_{crit}

Upper 95%=Coefficients-Statdart Error. t_{crit}

t_{crit}*=TINV(0.005,n-m)*

Կոռելյացիոն կախվածության ուսումնասիրման արդյունքում պարզել ենք դետերմինացիայի գործակցի արժեքը՝ R^2, որը հավասար է 0.90-ի, սա ունի տնտեսագիտական մեկնաբանություն. ողջ արդյունաբերության 90% աճը բացատրվում է հանքագործական արդյունաբերության 1%-ի փոփոխությամբ: Հիմք ընդունելով կապի սերտության գնահատման քանակական հատկանիշները՝ նշենք, որ այս ցուցանիշը համապատասխանում է սերտության 4-րդ մակարդակին՝ ձգտում է մեկի, հետևաբար ուսումնասիրվող գործակիցների միջև կապը ուժեղ է:

Արտադրական ենթակառուցվածքներից հաջորդը գյուղատնտեսական ենթակառուցվածքն է: ՀՀ վիճակագրական կոմիտեն գյուղատնտեսության վիճակագրության ուսումնասիրության նպատակով առանձնացնում է երեք ուղղություն՝ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքն ըստ տնտեսությունների, անասնաբուծական հիմնական մթերքի արտադրությունը, բուսաբուծության արտադրանքի հիմնական տեսակների արտադրությունը:

Բերված աղյուսակի տվյալները վկայում են, որ բուսաբուծության և անասնաբուծության համամասնությունը հաճախ է խախտվում, որի հիմնական պատճառը, մեր կարծիքով, համարվում է գյուղատնտեսության համար բարենպաստ և անբարենպաստ տարիների առկայությունը: Անբարենպաստ եղանակային պայմաններն ավելի խիստ են արտահայտվում բուսաբուծության ոլորտի, քան անասնաբուծության վրա: Այսպես, 2008-2017 թվականներին անասնաբուծության ամենացածր և բարձր արդյունքների շեղումը կազմել է 1.76 (391.8:222,2), իսկ բուսաբուծության ոլորտում՝ 1.19 (486.7: 405.9):

Աղյուսակ 3. Կապի սերտության գնահատման քանակական հատկանիշները

<table>
<tr><th rowspan="2">Կոռելյացիայի գործակցի մեծություն</th><th colspan="2">Կապի բնույթ</th></tr>
<tr><th>Պետրոսյան Ա.(1975)</th><th>Շմոյլովա Ռ. և ուրիշներ (1999)</th></tr>
<tr><td>Մինչև | ± 0.3|</td><td>թույլ</td><td>Գործնականում բացակայում է</td></tr>
<tr><td>| ± 0.3| - | ± 0.5|</td><td>միջին</td><td>թույլ</td></tr>
<tr><td>| ± 0.5| - | ± 0.7|</td><td>նկատելի</td><td>նկատելի</td></tr>
<tr><td>| ± 0.7| - | ± 1|</td><td>ուժեղ</td><td>ուժեղ</td></tr>
</table>

Աղյուսակ 4. Հանքագործական արդյունաբերության ենթաճյուղի ազդեցությունը ամբողջ արդյունաբերության վրա

SUMMARY OUTPUT

Regression Statistics	
Multiple R	0,952514
R Square	0,907283
Adjusted R Square	-1,22222
Standard Error	22117749
Observations	1

Variance Analysis

	df	SS	MS	F
Regression	11	4,31E+16	3,92E+15	88,06984
Residue	9	4,4E+15	4,89E+14	
Total	20	4,75E+16		

	Coefficients	Standard Error	t-statistics	P-Value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95%	Upper 95%
Y-intersection							0	0
Variable X 1							2,9E-281	2,9E-281
Variable X 2							0	0
Variable X 3							-9E-308	2,4E-307
Variable X 4							4,3E-267	4,3E-267
Variable X 5							-4E+146	3,7E+146
Variable X 6							-8E-111	8,5E-111
Variable X 7							1,6E+146	1,6E+146
Variable X 8							-9E-292	8,6E-292
Variable X 9							0	0
Variable X 10	-4,5E+07	25903704	-1,7277	0,11811	-1E+08	13844401	-1E+08	13844401
Variable X 11	0,214222	0,022827	9,384554	6,06E-06	0,162583	0,26586	0,162583	0,26586

OUTPUT RESIDUE

Observation	Predicted y	Residue	Standart Residues
1	-1,6E+16	1,6E+16	4,472136

OUTPUT OF PROBABILITY

50	1,05E+08
Percentil	Y

Աղյուսակը ներմուծվել է Excel ծրագրից՝ համապատասխան հաշվարկների կատարման արդյունքում:

Աղյուսակ 5. Գյուղատնտեսության վիճակագրության ուսումնասիրությունն ըստ ՀՀ ՎԿ ուղղությունների, 2008-2017թթ. (մլրդ. դրամ)

Ցուցանիշը	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքն ըստ տնտեսությունների	628.1	552.1	636.7	795.0	841.5	919.1	983.0	945.4	878.5	908.1
Անասնաբուծական հիմնական մթերքի արտադրությունը	222.2	205.4	244.0	329.9	325.5	346.3	387.8	395.4	391.8	439.3
Բուսաբուծության արտադրանքի հիմնական տեսակների արտադրությունը	405.9	346.7	392.7	465.1	516.0	572.8	595.2	550.0	486.7	468.8

Աղբյուրը՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքեր, 2009-2018թթ.

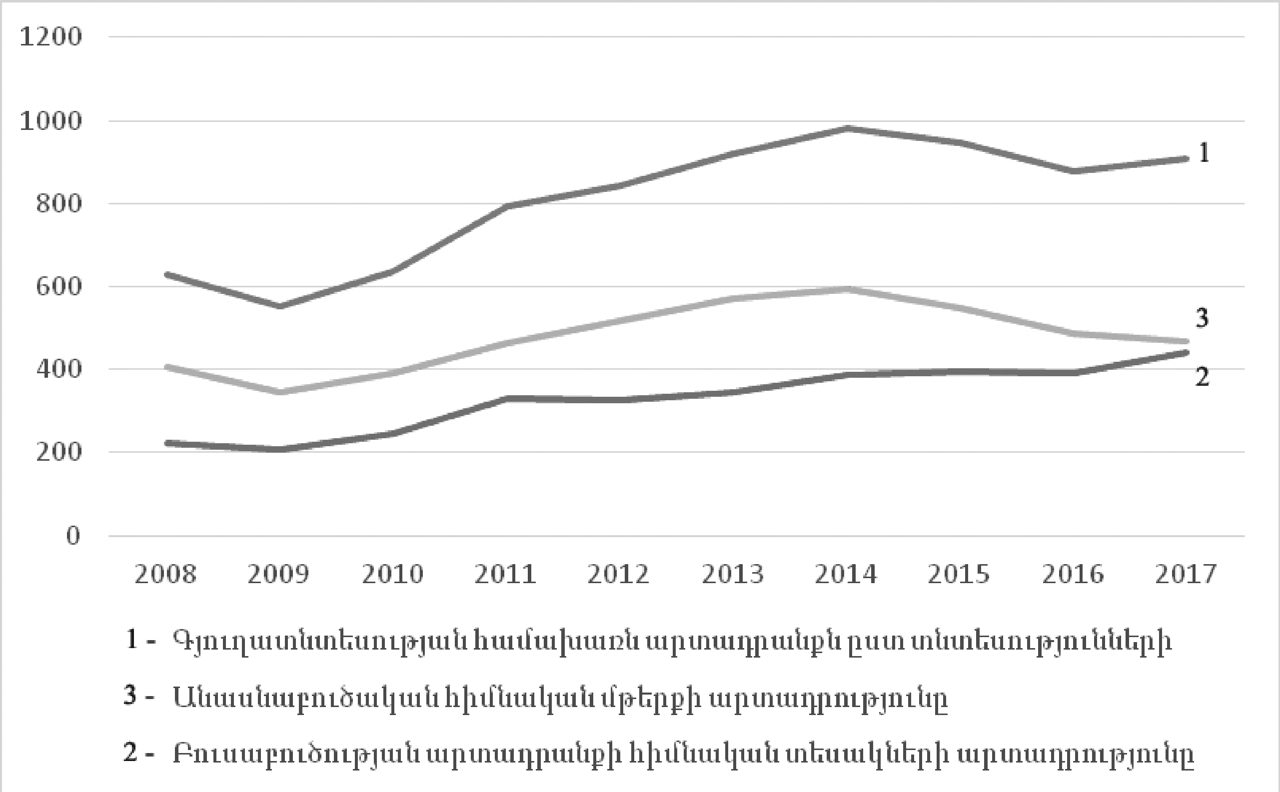

Գծապատկեր 2. Գյուղատնտեսության վիճակագրության ուսումնասիրությունն ըստ ՀՀ ՎԿ ուղղությունների, 2008-2018թթ.,հիստոգրամմա
(Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ հիմք ընդունելով աղյուսակ 5-ի տվյալները)

Կոռելյացիոն կախվածության ուսումնասիրման արդյունքում պարզել ենք դետերմինացիայի գործակցի արժեքը՝ R^2, որը հավասար է 0.87-ի, սա նշանակում է, որ ողջ գյուղատնտեսական արտադրանքի 87% աճը բացատրվում է անասնաբուծության գծով 1% փոփոխությամբ: Հիմք ընդունելով կապի սերտության գնահատման քանակական հատկանիշները՝ նշենք, որ այս ցուցանիշը համապատասխանում է սերտության 4-րդ մակարդակին՝ ձգտում է մեկի, հետևաբար ուսումնասիրվող գործակիցների միջև կապը ուժեղ է:

Արտադրական ենթակառուցվածքների հաջորդ ոլորտը շինարարական ենթակառուցվածքն է: Անկախացումից հետո ՀՀ-ում շինարարությունը սկսել է զարգանալ 2003-2004 թվականից, որի համար բարենպաստ հող էր նախապատրաստել մինչ այդ տնտեսության մյուս ճյուղերի վերականգնումը: Ոլորտի զարգացման համար լուրջ խթան են ծառայել կառուցապատման խոշոր ծրագրերը և հատկապես Երևանի Հյուսիսային պողոտայի նախագիծը, որն ավարտվել է 2010 թվականին:

Մեծ ազդեցություն, ընդ որում բացասական, ՀՀ շինարարության ճյուղի վրա ունեցավ

Աղյուսակ 6. Անասնաբուծական հիմնական մթերքի արտադրության ազդեցությունը գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի վրա

SUMMARY OUTPUT	
Regression Statistics	
Multiple R	0,933859
R Square	0,872092
Adjusted R Square	-1,25
Standard Error	30,50366
Observations	1

Variance Analysis

	df	*SS*	*MS*	*F*
Regression	10	50752,52	5075,252	54,54482
Residue	8	7443,788	930,4735	
Total	18	58196,3		

	Coefficients	*Standard Error*	*t-statistics*	*P-Value*	*Lower 95%*	*Upper 95%*	*Lower 95%*	*Upper 95%*
Y-intersection							4,3E-246	4,3E-246
Variable X 1							-1E-245	1E-245
Variable X 2							65535	65535
Variable X 3							169,1187	-169,119
Variable X 4							-1,14651	1,146511
Variable X 5							-2E-271	2,1E-271
Variable X 6							-2E-271	2,5E-271
Variable X 7							4,3E-246	4,3E-246
Variable X 8							0	0
Variable X 9	-73,3384	55,29261	-1,32637	0,221331	-200,843	54,16657	-200,843	54,16657
Variable X 10	0,497185	0,06732	7,385447	7,73E-05	0,341946	0,652424	0,341946	0,652424

OUTPUT RESIDUE

Observation	*Predicted y*	*Residue*	*Standart Residues*
1	-63976,3	64198,5	2E+166

OUTPUT OF PROBABILITY

50	*222,2*
Percentil	Y

Աղյուսակը ներմուծվել է Excel ծրագրից՝ համապատասխան հաշվարկների կատարման արդյունքում:

Աղյուսակ 7. Շինարարության վիճակագրության ուսումնասիրությունն ըստ ՀՀ ՎԿ տվյալների, 2008-2018թթ. (մլրդ. դրամ)

Ցուցանիշը	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Հիմնական միջոցների գործարկումը	666,8	365,8	368,8	328,6	566,9	300,6	351,6	238,9	222,6	211,4
Շինարարության ծավալը	858,7	579,7	588,9	504,8	479,4	453,5	463,9	481,5	410,6	429,9
Բնակելի շենքե-րի ընդհանուր մակերեսի գործարկումը, հազ.$մ^2$	521.1	435.0	520.3	571.2	425.2	320.2	284.1	279.4	201.5	210.2

Աղբյուրը՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքեր, 2009-2018թթ.

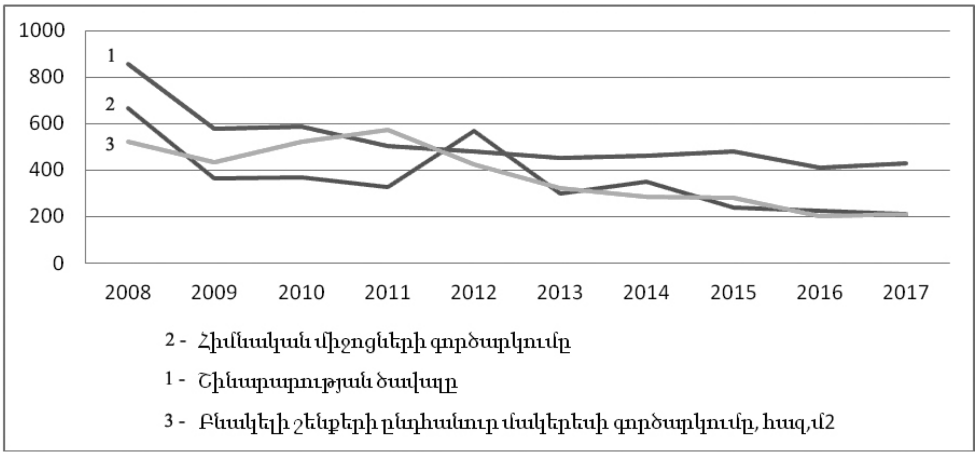

Գծապատկեր 3. Շինարարության վիճակագրության ուսումնասիրությունն ըստ ՀՀ ՎԿ տվյալների, 2008-2017թթ.հիստոգրամմա
(Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ հիմք ընդունելով աղյուսակ 7-ի տվյալները)

Աղյուսակ 8. Հիմնական միջոցների գործարկման ազդեցությունը շինարարության ընդհանուր ծավալի վրա

SUMMARY OUTPUT

Regression Statistics	
Multiple R	0,77127
R Square	0,594858
Adjusted R Square	-1,25
Standard Error	99944,84
Observations	1

Variance Analysis

	df	*SS*	*MS*	*F*
Regression	10	1,17E+11	1,17E+10	11,74615
Residue	8	7,99E+10	9,99E+09	
Total	18	1,97E+11		

	Coefficients	*Standard Error*	*t-statistics*	*P-Value*	*Lower 95%*	*Upper 95%*	*Lower 95%*	*Upper 95%*
Y-intersection							0	0
Variable X 1							4,3E-246	4,3E-246
Variable X 2							0	0
Variable X 3							8,3E-267	8,3E-267
Variable X 4							0	0
Variable X 5							0	0
Variable X 6							-6E-260	6,2E-260
Variable X 7							222483,9	-222484
Variable X 8							-2,01434	2,014336
Variable X 9	-96480,3	137510,3	-0,70162	0,502812	-413580	220619,1	-413580	220619,1
Variable X 10	0,873518	0,254873	3,427266	0,008991	0,285779	1,461256	0,285779	1,461256

OUTPUT RESIDUE

Observation	*Predicted y*	*Residue*	*Standart Residues*
1	1,37E+17	-1,4E+17	-4,24264

OUTPUT OF PROBABILITY

50	*666750,3*
Percentil	Y

Աղյուսակը ներմուծվել է Excel ծրագրից՝ համապատասխան հաշվարկների կատարման արդյունքում:

Աղյուսակ 9. Տրանսպորտի վիճակագրության ուսումնասիրությունն ըստ ՀՀ ՎԿ տվյալների, 2008-2018թթ.

Ցուցանիշը	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Փոխադրվել են բեռներ, 1000տ	9389.3	9806.7	10556.2	9720.8	12094.1	12315.5	10157.6	11052.6	20483.8	28133.1
Բեռնաշրջանառությունը, մլն տոննա-կմ	3015.0	2597.6	3091.5	3581.7	4155.8	4247.5	4232.7	3746.0	3881.2	4256.3
Փոխադրվել են ուղևորներ, մլն.ուղևորներ	247.5	249.3	251.6	249.8	248.5	241.3	225.8	208.9	206.3	200.5
Ուղևորաշրջանառությունը, մլն ուղևոր-կմ	3982.9	3792.2	3937.8	3631.3	3471.1	2858.4	3008.5	2525.0	2597.7	2665.5

Աղբյուրը՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքեր, 2009-2018թթ.

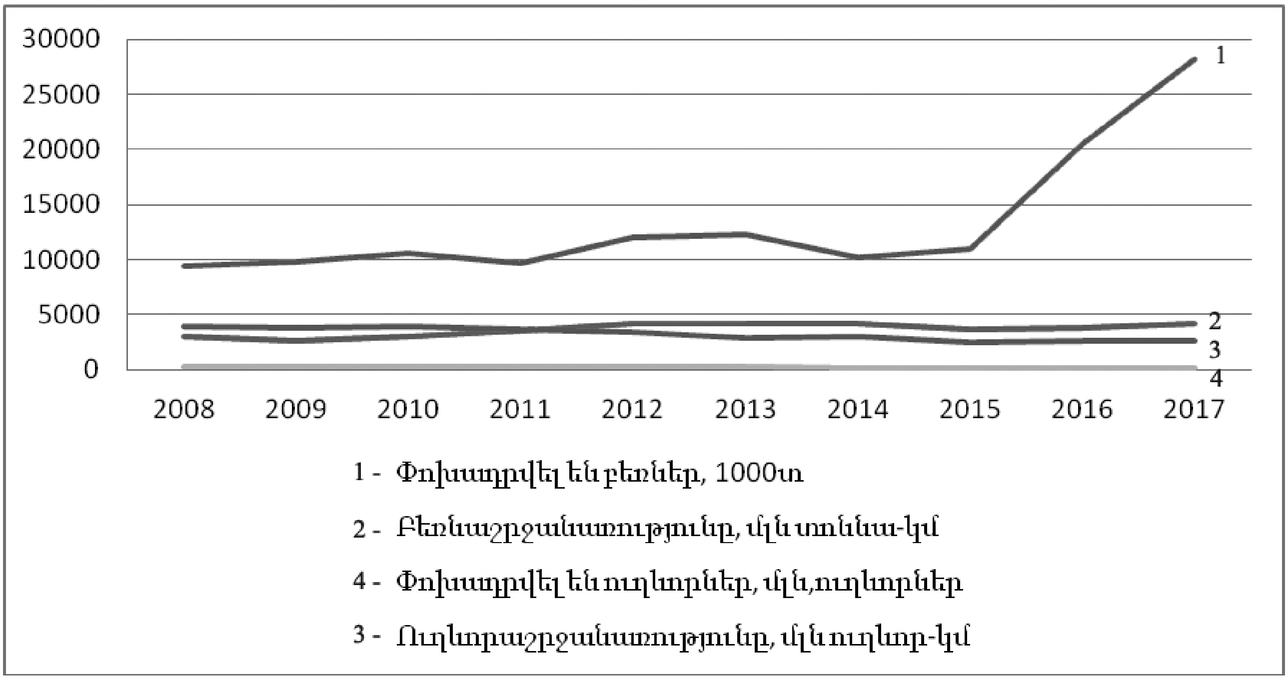

Գծապատկեր 4. Տրանսպորտի վիճակագրության ուսումնասիրությունն ըստ ՀՀ ՎԿ տվյալների, 2008-2017թթ..հիստոգրամմա
(Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ հիմք ընդունելով աղյուսակ 9-ի տվյալները)

2008թ-ի ճգնաժամը: Մինչև 2008թ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը Հայաստանում շինարարության ոլորտն ամենաշահութաբեր ու երկնիշ աճ գրանցող ոլորտն էր: Անցնող տարիներին այս ոլորտում դրական միտում նկատվեց 2014-ի հունվարին: Սակայն նույն այդ տարին էլ անկումով փակվեց:

ՀՀ ՎԿ տվյալների համաձայն, 2015թ-ին շինարարության ոլորտում մոտ 9 տոկոս անկում է գրանցվել: Նույն տվյալների համաձայն, Հայաստանում շինարարության ամենամեծ մասնաբաժինն ապահովում է անշարժ գույքի շուկան:

Կոռելյացիոն կախվածության ուսումնասիրման արդյունքում պարզել ենք դետերմինացիայի գործակցի արժեքը՝ R^2, որը հավասար է 0.59-ի, սա ունի տնտեսագիտական մեկնաբանություն. շինարարության 59% աճը բացատրվում է հիմնական միջոցների գործարկման աճի 1%-ի փոփոխությամբ: Հիմք ընդունելով կապի սերտության գնահատման քանակական հատկանիշները՝ նշենք, որ այս ցուցանիշը համապատասխանում է սերտության 3-րդ մակարդակին, հետևաբար ուսումնասիրվող գործակիցների միջև կապը նկատելի է:

Աղյուսակ 10. Բեռնաշրջանառության և ուղևորաշրջանառության փոխադարձ ազդեցությունը

SUMMARY OUTPUT

Regression Statistics	
Multiple R	0,736393
R Square	0,542274
Adjusted R Square	-1,25
Standard Error	427,9364
Observations	1

Variance Analysis

	df	*SS*	*MS*	*F*
Regression	10	1735649	173564,9	9,47771
Residue	8	1465037	183129,6	
Total	18	3200685		

	Coefficients	*Standard Error*	*t-statistics*	*P-Value*	*Lower 95%*	*Upper 95%*	*Lower 95%*	*Upper 95%*
Y-intersection							0	0
Variable X 1							1E-271	1E-271
Variable X 2							1E-271	1E-271
Variable X 3							0	0
Variable X 4							-4E+146	3,8E+146
Variable X 5							-0	0
Variable X 6							8,2E-272	8,2E-272
Variable X 7							2E-272	2E-272
Variable X 8							-4E+146	3,8E+146
Variable X 9	6149,151	813,2065	7,561611	6,54E-05	4273,894	8024,409	4273,894	8024,409
Variable X 10	-0,76027	0,246953	-3,07859	0,015149	-1,32974	-0,19079	-1,32974	-0,19079

OUTPUT RESIDUE

Observation	*Predicted y*	*Residue*	*Standart Residues*
1	19174765	-1,9E+07	-4,24264

OUTPUT OF PROBABILITY

50	*3015*
Percentil	Y

Աղյուսակ 11. Արտադրական ենթակառուցվածքի արդյունավետությունը

Ելակետային տվյալներ	Փաստացի	Բազային	Նորմա	Արդյունավետության գործակից
Արդյունաբերությունը	1611.2	1432.7	1096.5	53,1
Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքն ըստ տնտեսությունների	908.1	878.5	808.7	42,4
Անասնաբուծական հիմնական մթերքի արտադրությունը	439.3	391.8	328.7	75,3
Բուսաբուծության արտադրանքի հիմնական տեսակների արտադրությունը	468.8	486.7	479.9	263,2
Շինարարության ծավալը	429,9	410,6	525,1	16,9
Բեռնաշրջանառությունը, մլն տոննա-կմ	4256.3	3881.2	3680.5	186,9
Ուղևորաշրջանառությունը, մլն ուղևոր-կմ	2665.5	2597.7	3247.0	10,4

Շուկայական հարաբերությունների անցման ժամանակակից փուլում արտադրական ենթակառուցվածքների, այդ թվում տրանսպորտի արագ զարգացման անհրաժեշտությունն է առաջանում, որը կապահովի նյութական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործում և մարդկանց հուսալի տեղափոխում:

Տրանսպորտը տնտեսական գործունեության բաղկացուցիչ մաս է, որը կապված է մարդկանց և ապրանքների տեղափոխության միջոցով բնակչության պահանջմունքների բավարարման մակարդակի բարձրացման հետ: Տրանսպորտը միջոց է, որի շնորհիվ բնական, արհեստական և աշխատանքային ռեսուրսները տեղափոխվում են այն տեղերից, որտեղ դրանց օգտագործումը քիչ շահավետ է, այլ վայրեր, որտեղ դրանք առավել շահավետ են օգտագործվում[1]:

Ուսումնասիրվող բոլոր տարիների համար, բացառությամբ 2011 և 2014թթ-ի, տրանսպորտային ենթակառուցվածքի հիմնական ցուցանիշները դրսևորել են աճի միտում: 2017թ-ին աճը շարունակվել է: 2017 թվականին Հայաստանում բեռնափոխադրումների ընդհանուր ծավալը՝ ըստ տրանսպորտի առանձին տեսակների, կազմել է 28133.1 հազար տոննա, ինչը 2016 թվականի համեմատ աճել է 36.9%-ով:

Բեռնափոխադրումների նախատեսվող ցուցանիշը 2017թ-ին կատարվել է 105,9%-ով, իսկ բեռնաշրջանառությունը՝ 106,5%-ով:

Երկաթուղով արտահանումն աճել է 9,9%-ով և 4,4 հազ. տն-ով գերազանցել է 2016-ի ցուցանիշը: Փոխադրումները տեղական հաղորդակցությունում նախորդ տարվա հունվարի հետ համեմատ ավելացել են 30%-ով:

Կոռելյացիոն կախվածության ուսումնասիրման արդյունքում պարզել ենք դետերմինացիայի գործակցի արժեքը՝ R^2, որը հավասար է 0.54-ի, սա ունի տնտեսագիտական մեկնաբանություն. բեռնաշրջանառության 54% աճը բացատրվում է ուղևորափոխադրումների աճի 1% փոփոխությամբ: Հիմք ընդունելով կապի սերտության գնահատման քանակական հատկանիշները՝ նշենք, որ այս ցուցանիշը համապատասխանում է սերտության 3-րդ մակարդակին, հետևաբար ուսումնասիրվող գործակիցների միջև կապը նկատելի է:

Կատարված ուսումնասիրությունները պայմանավորեցին նաև ՀՀ արտադրական ենթակառուցվածքների արդյունավետության գնահատման և վերլուծության անհրաժեշտություն: Ուսումնասիրվող համատեքստում արդյունավետության գնահատման համար օգտագործել ենք KPI արդյունավետության առանցքային ցուցանիշը, այն բավականին հզոր գործիք է, որը թույլ է տալիս գնահատել և վերլուծել որև է գործողության արդյունավետությունը: KPI արդյունավետությունը հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով՝

Ինդեքս KPI = ((Փաստացի – Բազային) / (Նորմա – Բազային)) * 100% (2)

Այժմ որոշենք արտադրական ենթակառուցվածքի արդյունավետությունը:

Արտադրական ենթակառուցվածքի արդյունավետության գնահատման արդյունքում պարզեցինք, որ ենթակառուցվածքում ներառված առանձին տարրերն ընդհանուր առմամբ արդյունավետ են գործառնել: Մյուսների նկատմամբ նվազ արդյունավետություն են ունեցել տրանսպորտի և շինարարության ենթակառուցվածքները, ինչը, ինչպես պարզ դարձավ արդեն իսկ կատարված ուսումնասիրությամբ, հետևանք է այն բանի, որ այդ ենթակառուցվածքները ՀՀ տնտեսության համար նվազ աճ են ապահովում:

Գրականության ցանկ

Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքեր, 2009-2018թթ. [Statistical Yearbooks of Armenia, 2009-2018] [in armenian]

[1] Балашов А.К. Российские железные дороги. СПб, Питер, 2008., с.84.

Investment Protection Standards of Energy Charter Treaty and Armenia

Abgaryan S.
KoGuan Law School Shanghai Jiao Tong University, Shanghai 200030 (China, Shanghai)
saren.abgaryan@yahoo.com; sarabg1@sjtu.edu.cn.

Keywords: Energy Charter Treaty, Investment Chapter, Armenia, investment promotion and protection, international law, energy security.

Էներգետիկ խարտիայի պայմանագրի ներդրումների պաշտպանության նորմերը և Հայաստանը

Աբգարյան Ս.
Շանհայի Ջիաո Տոնգ Համալսարան, Շանհայ 200030 (Չինաստան, Շանհայ)
saren.abgaryan@yahoo.com; sarabg1@sjtu.edu.cn.

Ամփոփում: Էներգետիկ խարտիայի պայմանագիրը հանդիսանում է կարևոր բազմակողմ միջազգային պայմանագիր որը կամուրջ է հանդիսանում էներգետիկ ռեսուրսներով հարուստ Արևելյան Եվրոպայի երկրների և Արևմտյան Եվրոպայի գործընկերների միջև: Էներգետիկ խարտիայի պայմանագիրը հնարավորություն է տալիս ստեղծել կայուն միջավայր Եվրասիայի մայրցամաքում էներգետիկ ոլորտում առևտուր և ներդրումներ իրականացնելու համար: Հոդվածը ընդգծվում է Հայաստանի համար պայմանագրի պատմական նշանակությունը՝ էներգետիկ անվտանգության ստեղծման առումով: Հոդվածը նաև մանրամասնում և ներկայացնում է պայմանագրով նախատեսված օտարերկրյա ներդրումների պաշտպանության չափանիշները:
Վճռորոշ բառեր՝ Էներգետիկ խարտիայի պայմանագիր, Հայաստան, ներդրումների պաշտպանություն, միջազգային իրավունք, էներգետիկ անվտանգություն:

Стандарты инвестиционной защиты Договора об энергетической хартии и Армения

Абгарян С.
Юридический факультет Когуань Шанхайский университет Цзяо Тонг, Шанхай 200030 (Китай, Шанхай), (saren.abgaryan@yahoo.com; sarabg1@sjtu.edu.cn).

Резюме: Договор к Энергетической хартии (ДЭХ) является одним из самых значительных многосторонних договоров, который объединяет страны Западной Европы с богатыми энергией восточными евразийскими коллегами. Договор по Энергетической Хартии позволяет создать стабильную основу для торговли и трансграничных инвестиций в энергетический сектор через Евразию. В статье подчеркивается историческое значение ДЭХ для Армении с точки зрения создания энергетической безопасности. Статья далее расширяется в Инвестиционную главу ДЭХ, предусматривающую изучение стандартов защиты иностранных инвестиций, зашифрованных в договоре.
Ключевые слова: Договор к Энергетической Хартии, глава по инвестициям, Армения, поощрение и защита инвестиций, международное право, энергетическая безопасность.

The need of initiating Energy Charter Treaty (ECT) has become apparent after the end of Cold War, which offered the opportunity to develop and strengthen economic ties between energy-rich East Eurasian countries and West European countries on mutually beneficial terms[1]. Particularly, the Eastern energy reach countries lacked vast amounts of foreign investment for ensuring their economic development, and Western countries wanted to diversify their energy dependence from the Middle East by cooperating particularly with Post-Soviet

[1] Iacob, Iuliana-Gabriela, and Ramona-Elisabeta Cirlig. "The Energy Charter Treaty and settlement of disputes-current challenges." *Juridical Tribune Journal Tribuna Juridica* 6, no. 1 (2016): 71-3.

Union coutries[2]. Thus, the existing political and economic environment was suitable for introducing a unified legal framework for energy investments and trade.

On 17 December 1991, the ECT was signed in the Hague, it came into full force in 1998, and currently, it has 53 signatory parties[3] and 42 observers[4]. Armenia signed the Energy Charter Treaty in 1994[5]. ECT is a legally binding multilateral, intergovernmental instrument with a subject scope limited to the energy sector[6]. The definitive scope of "activities in the energy sector"[7] is broad under the treaty and includes:

> "economic activity concerning the exploration, extraction, refining, production, storage, land transport, transmission, distribution, trade, marketing, or sale of Energy Materials and Products …, or concerning the distribution of heat to multiple premises."[8]

For achieving to sustainable development and further economic growth, having a high level of energy efficiency, increased collaboration in the field of energy and strong energy markets are considered crucial component[9]. Energy security, in general, is considered as one of the cornerstones of country security, necessary for the normal functioning of modern society thus making ECT one of the most significant intergovernmental cooperation to date[10]. The need for Armenia to join ECT after the initiation of the treaty is very clear, since obtaining independence Armenia has undergone a severe energy crisis and achieving relative stability in this sector has been considered a priority for its national economy and security. Armenia was surrounded by two neighbours that it has closed borders with, Turkey and oil-rich Azerbaijan, and reliance to purely domestic energy production has proven to be unsustainable due to the fact that the country lacks oil and gas resources[11].

Currently, Armenia is able to meet its electricity production demand domestically and is even able to export electricity to neighbouring countries. Armenia imports oil and oil-products from Georgia, Iran, Russia primarily and natural gas from Russia. Energy efficiency, however, remains a top priority for the country considering the growing electricity consumption and the fact that a World Bank Study in 2008 found that by investing in and improving energy efficiency of Armenia could save up about 3 percent of its 2009 GDP[12]. Thus,

[2] Konoplyanik, Andrei, and Thomas Walde. "Energy Charter Treaty and its role in international energy." *J. Energy Nat. Resources L.* 24 (2006): 523.

[3] As of the date of April 2018 the signatory parties of ECT are: Afghanistan, Albania, Armenia, Australia, Austria, Azerbaijan, Belarus, Belgium, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Cyprus, Czech Republic, Denmark, Estonia, European Union, EURATOM, Finland, France, Georgia, Germany, Greece, Hungary, Iceland, Ireland, Japan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Latvia, Liechtenstein, Lithuania, Luxemburg, Malta, Moldova, Mongolia, Montenegro, Netherlands, Norway, Poland, Portugal, Romania, Slovakia, Slovenia, Spain, Sweden, Switzerland, Tajikistan, The FYR Macedonia, Turkey, Turkmenistan, Ukraine, United Kingdom, Uzbekistan. It shall be noted that Australia, Belarus and Norway have signed the treaty, however they have not yet rectified it (data retrieved from Energy Charter Treaty Map https://energycharter.org/fileadmin/ImagesMedia/Country_Flags/20180427-Energy_Charter_Map_April.pdf).

[4] As of the date of April 2018 the observing parties of ECT are: Bangladesh, Benin, Burkina Faso, Burundi, Cambodia, Canada, Chad, Chile, China, Colombia, EAC, ECCAS, ECOWAS, G5 Sahel, Gambia, Guatemala, Indonesia, Iran, Iraq, Italy, Jordan, Kenya, Mali, Mauritania, Morocco, Niger, Nigeria, Pakistan, Palestine, Panama, Russian Federation, Rwanda, Senegal, Serbia, South Korea, Swaziland, Syria, Tanzania, UAE, Uganda, USA, Yemen.

[5] Key ECT Instruments and the signing dated of Armenia: 1991 European Energy Charter (signed on 17 December 1991), 1994 Energy Charter Treaty (signed on 17 December 1994, ratified on 18 December 1997, deposited on 19 January 1998, entered into force on 19 April 1998), 1994 Protocol on Energy Efficiency and Related Environmental Aspects (signed on 17 December 1994, ratified on 18 December 1997, deposited on 19 January 1998, entered into force on 19 April 1998), 1998 Amendment to the Trade related provisions of the Energy Charter Treaty (ratified on 1 December 2003, deposited on 7 April 2006, entered into force on 21 January 2010); 2015 International Energy Charter (signed on 20 May 2015) (https://energycharter.org/who-we-are/members-observers/countries/armenia/).

[6] Konoplyanik, Andrei, and Thomas Walde. "Energy Charter Treaty and its role in international energy." *J. Energy Nat. Resources L.* 24 (2006): 523.

[7] Energy Charter Treaty (1994), Art. IV(2). (the article further provides an illustrative list of activities in Economic Activity in the Energy Sector).

[8] Energy Charter Treaty, Art. 1 (5).

[9] Iacob, Iuliana-Gabriela, and Ramona-Elisabeta Cirlig. "The Energy Charter Treaty and settlement of disputes-current challenges." *Juridical Tribune Journal= Tribuna Juridica* 6, no. 1 (2016): 71.

[10] Bielecki, Janusz. "Energy security: is the wolf at the door?" *The quarterly review of economics and finance* 42, no. 2 (2002): 235-240. Energy security is defined as "reliable and adequate supply of energy at reasonable prices"

[11] U.S. Department of Commerce's International Trade Administration, "Armenia-Energy Sector", 2017.

[12] The World Bank, "Implementation Completion and Results Report (Tf-12163) on a Grant From the Global Environment

participation in the ECT was a well-established initiative and has helped Armenia to navigate the world of energy trade and investments based on the established legal framework.

The ECT has thus set a clear purpose that stipulates:

> "This Treaty establishes a legal framework in order to promote long-term cooperation in the energy field, based on complementarities and mutual benefits, in accordance with the objectives and principles of the Charter".[13]

Energy Charter Treaty, in terms of investment protection, is the biggest multilateral treaty with the largest country and geographical area coverage. The large coverage of member states made the ECT the most referred investment treaty in investor-state dispute settlement cases, where according to UNCTAD statistics there are 113 cases (decided, pending or discontinued) brought by investors against the host states decided[14]. The scale of ECT based investor-state cases is unprecedented, and it is significant for the investor-state jurisprudence and development of international investment law in general.

ECT has several instruments in energy sector dealing with investments and their protection, dispute settlement, transit, energy efficiency and related environmental aspects, and trade-related provisions[15], however, the most important two pillars of the treaty are the investment and trade in the energy sector. For the purposes of this work, we will focus on the investment promotion, protection and dispute settlement provisions of the ECT. These concepts and their importance have been emphasized in the preamble of the Charter, by the stipulation that "the basic concept of the European Energy Charter initiative which is to catalyse economic growth by means of measures to liberalize investment and trade in energy"[16].

In terms of investment flow from Western European developed states to the newly independent post-Soviet Union countries introduces political risks for the investors, considering the existing instability in those transitioning economies. For ensuring supply of energy to states with poor natural resources, there was a need to implement large-scale, capital-intensive and long-term investments that needed a robust protection environment[17], a problem that could not be sustainably solved through bilateral investment treaties, as one project could potentially involve several countries at the same time. The part III of ECT deals with promotion, protection and treatment of investments, which according to Thomas Wälde was modelled based on Chapter XI of NAFTA as well as the BITs of the United States and the United Kingdom[18]. The ECT part III provides investors treatment standards that can be commonly found in BITs, particularly, fair and equitable treatment, constant protection and security, national treatment, most favoured nation treatment, umbrella clause, expropriation clause, transfers related to investments. The part V of ECT deals with dispute settlement provisions between an investor and contracting party and between contracting parties[19]. The dispute settlement clause provides the investors with the exclusive opportunity, in cases of violations of their rights, to bring the claim in front of international arbitration and have an enforceable decision against the host state, which is a part to the ECT[20].

Facility Trust Fund in The Amount of Us$1.82 Million To The Republic Of Armenia For An Energy Efficiency Project", Report No: Icr00003835, November 18, 2016.

[13] Energy Charter Treaty (1994), Art. 2. (http://www.ena.lt/pdfai/Treaty.pdf).

[14] The data is retrieved from UNCTAD, Investment Policy Hub Database, (http://investmentpolicyhub.unctad.org/ISDS/FilterByApplicableIia).

[15] The particular instruments dealing with different aspects can be found Energy Charter Secretariat, "The Energy Charter Treaty and Related Documents: A Legal Framework for International Energy Cooperation" (2004), (http://www.ena.lt/pdfai/Treaty.pdf).

[16] Energy Charter Treaty, Preamble, Dec. 17, 1994,

[17] Konoplyanik, Andrei, and Thomas Walde. "Energy Charter Treaty and its role in international energy." *J. Energy Nat. Resources L.* 24 (2006): 530.

[18] Ibid, 531.

[19] For the purposes of our study we will focus on investor-state dispute settlement mechanisms.

[20] For the purpose of this work the discussion on procedural and substantive treatment standards under ECT will be kept brief, for a more extensive review of those treatment standards see Hobér, Kaj. "The Energy Charter Treaty-An Overview." *J. World Investment & Trade* 8 (2007): 323-55; Tucker, Andrew EL. "The Energy Charter Treaty and Compulsory International State/investor Arbitration." *LJIL* 11 (1998): 513-26; Andrews-Speed, C. P., and T. W. Waelde. "Will the Energy Charter Treaty help international energy investors?" *Transnational Corporations* 5 (1996): 31-60; Iacob, Iuliana-Gabriela, and Ramona-Elisabeta Cirlig. "The Energy Charter Treaty and settlement of disputes-current challenges." *Juridical Tribune Journal= Tribuna Juridica* 6, no. 1 (2016): 71-83; Walde, Thomas W. "Energy Charter Treaty-based Investment Arbitration: Controversial Issues." *J. World Investment & Trade* 5 (2004): 373-412; Reed, Lucy, and Lucy Martinez. "The Energy Charter Treaty: An Overview." *ILSA J. Int'l & Comp. L.* 14 (2007): 405-39; Happ, Richard. "Dispute Settlement under the Energy Charter Treaty." *German YB Int'l L.* 45 (2002): 331-62; Gadiyev, Kamal. "Arbitration of Energy-Related Disputes under the Energy Charter Treaty." *Global Jurist* 8, no. 2 (2008).

Investor State Dispute Settlement Clause of ECT

The language of investor-state dispute settlement clause[21] provides four main roads of solving the disputes: amicable settlement, domestic court and administrative tribunals, previously agreed dispute settlement procedure or international arbitration. Particularly, the Article 26 provides the parties three months to reach to an amicable settlement, and if it has not been achieved between the investor and the state, the investor can proceed with submitting the claim to national courts, administrative tribunals, or through pre-agreed dispute settlement mechanism or to international arbitration. For 24 countries as listed in the ECT, the treaty provides a *fork-in-road provision* with the implication that choice of its dispute settlement mechanism is final, and the investor cannot change it after submitting the case to the relevant body or tribunal[22]. Specific mention of the list of the countries for *fork-in-road provision,* thus, implies that the remainder of the countries would agree on the dispute to be submitted to both domestic courts and international arbitration. This reasoning was upheld in *Petrobart Limited v. The Kyrgyz Republic* case, where the tribunal stated that "countries that are not listed in Annex ID have extended their unconditional consent to arbitrate a dispute under the Treaty, even if such a dispute had already been submitted to domestic courts or to previously agreed dispute settlement procedures"[23].

If domestic courts or previously agreed dispute settlement bodies have been given the exclusive jurisdiction over the case according to former agreement, then the ECT based jurisprudence indicates that international arbitration might not be an option for the investor[24].

The investors, however, can directly submit to international arbitration or conciliation of the dispute[25], by submitting it to ICSID (when the home and host state of investment are signatories to ICSID) or ICSID Additional Facility for the Administration of Proceedings by the Secretariat of the Centre (when either host or home state are not signatories to ICSID Convention), UNCITRAL or according to arbitral proceeding under the Arbitration Institute of the Stockholm Chamber of Commerce[26]. For this, the signatory states have given an unconditional consent to submit to any of the tribunals[27]. The arbitral award is final and binding upon the parties to the dispute[28]. The tribunals decide the cases based on the ECT and applicable rules and principles of international law. Previous ECT awards do not continue precedence for future awards but are used for reference[29]. For the investor to be able to commence dispute settlement proceedings the investment and the dispute itself shall fall under the *ratione personae*, *ratione materiae* and *ratione temporis* requirements of the ECT. Particularly, the investor needs to be protected by ECT and the respondent state bound by obligations of ECT[30], the dispute must relate to an investment in the energy sector and to an alleged breach of ECT Part III, and the investment shall have been made after the ECT was in force[31].

Substantive Protection Standards under the Investment Chapter of ECT

Article 10 (1) Fair and Equitable Treatment and Minimum standard of treatment

The Article 10 (1) of ECT sets out several treatment standards that the host state shall follow, such as the requirement to "create stable, equitable, favourable and transparent conditions for Investors", accord "fair and equitable treatment". It also obliges to provide "constant protection and security", and in any way impair by "unreasonable or discriminatory measures" in the post-establishment stage of investment such as "management, maintenance, use, enjoyment or disposal"[32]. The article assumes that the protection standards above is higher than the standards of protection under international law, and

---

[21] Energy Charter Treaty, Part V, Art. 26, Dec. 17, 1994.

[22] Energy Charter Treaty (1994) 6. Annex ID, List of Contracting Parties not Allowing an Investor to Resubmit the Same Dispute to International Arbitration at a Later Stage Under Art. 26.

[23] Petrobart Limited v. The Kyrgyz Republic, SCC Case No. 126/2003, Arbitral Award, 55 (29 March 2005),

[24] See Happ, Richard. "Dispute Settlement under the Energy Charter Treaty." *German YB Int'l L.* 45 (2002): 359; *Compania deAguas delAconquija and Compagnie Generale des Eaux v. Argentine Republic*, Case. No. ARB/07/3, Award of 21 November 2000.

[25] Hungary, Canada (not a signatory), Australia (ratification pending, Norway (ratification pending) also exclude the jurisdiction of international arbitration to the disputes arising out of umbrella clause. Energy Charter Treaty (1994), 7. Annex IA, List of Contracting Parties not Allowing an Investor or Contracting Party to Submit a Dispute Concerning the Last Sentence of Art. 10(1) to International Arbitration (in accordance with Art. 26(3)(C) and 27(2)).

[26] Energy Charter Treaty, Part V, Art. 26 (4), Dec. 17, 1994.

[27] Ibid, Part V, Art. 26 (3), Dec. 17, 1994.

[28] Ibid, Part V, Art. 26 (8), Dec. 17, 1994.

[29] Reed, Lucy, and Lucy Martinez. "The Energy Charter Treaty: An Overview." *ILSA J. Int'l & Comp. L.* 14 (2007): 428.

[30] The claim need to meet the scope of investor and investment as defined under ECT, Part I, Definitions and Purpose, Art. 1 (6) & (7).

[31] Reed, Lucy, and Lucy Martinez. "The Energy Charter Treaty: An Overview." *ILSA J. Int'l & Comp. L.* 14 (2007): 415-28.

[32] Energy Charter Treaty, Part V, Art. 10 (1), Dec. 17, 1994.

in no case, it can be less than that of international law. The tribunal in *Petrobart Ltd. v. The Kyrgyz Republic* case interpreted that the article obliges the host state to have judicial proceedings in conformity with the rule of law in a democratic society and show respect to the investor that has made an investment under the Treaty[33]. *Nykomb v. Latvia* tribunal found a breach of the obligation to not impair investor rights through "unreasonable or discriminatory measure" under the circumstances when the investor has been obliged by host state to pay higher tariffs than it was prescribed by the law when the investor made its investment and other companies continued to pay a lower tariff compared to the claimant[34].

Article 10 (1) Umbrella Clause

The last sentence of Article 10(1) contains an umbrella clause which stipulates that "each Contracting Party shall observe any obligations it has entered into with an Investor or an Investment of an Investor of any other Contracting Party"[35]. The clause has the obligatory/ hard commitment for states that they "shall observe" their commitments (including contractual) outside of the ECT[36]. Additionally, "any obligations" wording can be considered as broad wording that can be interpreted extensively.

There is one more nuance in the ECT connected with the umbrella clause. In disputes settlement clause while the signatory parties give an unconditional consent to international arbitration, a group of countries listed in Annex IA exclude this jurisdiction for umbrella clause[37].

Article 10 (7) National Treatment and Most-Favoured-Nation

ECT obliges the contracting states to provide post-establishment NT and MFN treatment (whichever is more favourable) in relation to investors and investments of other contracting states as well as activities associated with them in "management, maintenance, use, enjoyment or disposal"[38]. The treaty does not provide the same treatment standards for the pre-establishment stage of investments, which allows the host countries discretion to potentially favour or disfavour domestic enterprises or certain foreign enterprises in pre-establishmenrt stage of investment. Currently, there is no ECT based case law concerning NT and MFN clauses, thus, the future case law will allow a better understanding of the interpretation of these clauses.

Article 13 Expropriation

ECT Part III provides the investors with the assurance that their property will not be "nationalized, expropriated or subjected to a measure or measures having an effect equivalent to nationalization or expropriation". This definition evidently includes both direct and indirect (creeping) expropriation. The state can only expropriate the property "for a purpose which is in the public interest; not discriminatory; carried out under due process of law; accompanied by the payment of prompt, adequate and effective compensation." The compensation shall be the fair market value of the investment and be paid in freely convertible currency. In BIT context, the "fair market value" stipulation has been found to be favourable for investors and the conditions of expropriation fully reflect the international law standards. Further discussion on expropriation clause in the context of international investment agreements can be found in section.

Conclusion

To conclude, Energy Charter Treaty, in terms of investment protection is the biggest multilateral treaty with the largest geographical area coverage. The scope of the treaty is limited to activities in the energy sector, and thus only investments in this sector can be protected by the treaty. Consequently, ECT provides fair and equitable treatment and a minimum standard of treatment, umbrella clause, repatriation of profits, national treatment and most-favoured-nation, protection against unlawful expropriation and investor-state dispute settlement clause which enables the investors to bring claims against the host states in front of international arbitration. It was historically very important for Armenia being a signatory party to the Energy Charter Treaty, due to Armenia's lack of rich energy

---

[33] *Petrobart Ltd. v. The Kyrgyz Republic*, Arb. Inst. of the SCC, Case No. 126/2003 74 (2005), paras. 75-8.

[34] *Nykomb Synergetics Tech. Holding AB v. The Republic of Latvia*, Arb. Inst. of the SCC, Case No. 118/2001 34 (2003), paras. 28-34. See also, Reed, Lucy, and Lucy Martinez. "The Energy Charter Treaty: An Overview." *ILSA J. Int'l & Comp. L.* 14 (2007): 411-12.

[35] Energy Charter Treaty, Part III, Art. 10 (1), Dec. 17, 1994. See also some further discussion on Karimov, Elnur. "Umbrella Clauses within Energy Charter Treaty." *Baku St. UL Rev.* 4 (2018): 80-94.

[36] Last sentence of the Art. 10 (1) is an umbrella clause. We refer to it as the "last sentence" due to similar reference in ECT.

[37] Energy Charter Treaty (1994), 7. Annex IA, List of Contracting Parties not Allowing an Investor or Contracting Party to Submit a Dispute Concerning the Last Sentence of Art. 10(1) to International Arbitration (In Accordance with Art. 26(3)(C) and 27(2)).

[38] Ibid, Part V, Art. 10 (7), Dec. 17, 1994.

resources and the relative reliance on energy resources imported from Russia and Iran. ECT created a stable legal framework for the Russian investments in the energy sector of Armenia, which further facilitated the energy security and availability in Armenia.

Used Sources

1. Andrews-Speed, C. P., and T. W. Waelde. "Will the Energy Charter Treaty help international energy investors?" *Transnational Corporations* 5 (1996): 31-60;
2. Bielecki, Janusz. "Energy security: is the wolf at the door?" *The quarterly review of economics and finance* 42, no. 2 (2002): 235-240. Energy security is defined as "reliable and adequate supply of energy at reasonable prices"
3. Energy Charter Treaty (1994).
4. Gadiyev, Kamal. "Arbitration of Energy-Related Disputes under the Energy Charter Treaty." *Global Jurist* 8, no. 2 (2008).
5. Happ, Richard. "Dispute Settlement under the Energy Charter Treaty." *German YB Int'l L.* 45 (2002): 331-62;
6. *Compania deAguas delAconquija and Compagnie Generale des Eaux v. Argentine Republic*, Case. No. ARB/07/3, Award of 21 November 2000.
7. Hobér, Kaj. "The Energy Charter Treaty-An Overview." *J. World Investment & Trade* 8 (2007): 323-55;
8. Iacob, Iuliana-Gabriela, and Ramona-Elisabeta Cirlig. "The Energy Charter Treaty and settlement of disputes-current challenges." *Juridical Tribune Journal Tribuna Juridica* 6, no. 1 (2016): 71-3.
9. Karimov, Elnur. "Umbrella Clauses within Energy Charter Treaty." *Baku St. UL Rev.* 4 (2018): 80-94.
10. Konoplyanik, Andrei, and Thomas Walde. "Energy Charter Treaty and its role in international energy." *J. Energy Nat. Resources L.* 24 (2006): 523.
11. *Nykomb Synergetics Tech. Holding AB v. The Republic of Latvia*, Arb. Inst. of the SCC, Case No. 118/2001 34 (2003), paras. 28-34. See also, Reed, Lucy, and Lucy Martinez. "The Energy Charter Treaty: An Overview." *ILSA J. Int'l & Comp. L.* 14 (2007): 411-12.
12. *Petrobart Ltd. v. The Kyrgyz Republic*, Arb. Inst. of the SCC, Case No. 126/2003 74 (2005), paras. 75-8.
13. Reed, Lucy, and Lucy Martinez. "The Energy Charter Treaty: An Overview." *ILSA J. Int'l & Comp. L.* 14 (2007): 405-39;
14. Reed, Lucy, and Lucy Martinez. "The Energy Charter Treaty: An Overview." *ILSA J. Int'l & Comp. L.* 14 (2007): 415-28.
15. The World Bank, "Implementation Completion and Results Report (Tf-12163) on a Grant From the Global Environment Facility Trust Fund in The Amount of Us$1.82 Million To The Republic Of Armenia For An Energy Efficiency Project", Report No: Icr00003835, November 18, 2016.
16. Tucker, Andrew EL. "The Energy Charter Treaty and Compulsory International State/investor Arbitration." *LJIL* 11 (1998): 513-26;
17. U.S. Department of Commerce's International Trade Administration, "Armenia-Energy Sector", 2017.
18. Walde, Thomas W. "Energy Charter Treaty-based Investment Arbitration: Controversial Issues." *J. World Investment & Trade* 5 (2004): 373-412.

Становление и развитие концепции международного водотока (судоходные и несудоходные использования)

Мейроян Э. С.
Российско-Армянский (Славянский) Университет (Армения, Ереван)
edgar.meyroyan@yahoo.com

Ключевые слова: международный водоток, судоходство, несудоходные виды использования, Конвенция о Праве Несудоходных Видов Использования Международных Водотоков 1997 года

Միջազգային ջրահոսքի հասկացության ձևավորումը և զարգացումը (նավարկային և ոչ նավարկային օգտագործումներ)

Մեյրոյան Է. Ս.
Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) Համալսարան (Հայաստան, Երևան)
edgar.meyroyan@yahoo.com

Ամփոփում: Սույն հոդվածը վերլուծում է միջազգային ջրահոսքերի միջազգային իրավական կարգավորման հիմնահարցերը, ներառյալ նման ջրահոսքերի նավարկային և ոչ նավարկային բնույթի օգտագործումները, ինչպես նաև նշյալ հասկացության պատմական զարգացումը։ Հոդվածի հեղինակը, մասնավորապես, վերլուծում է պատմական մոտեցումները և հնագույն քաղաքակրթություններում գոյություն ունեցած իրավական գործիքները, այնուհետև դիտարկում է նավարկության կարևորությունը միջազգային ջրահոսքերի իրավունքում և վերջինիս փոխհարաբերակցությունը ջրահոսքերի ոչ նավարկային բնույթի օգտագործումների հետ, որոնք ժամանակի ընթացքում ձեռք են բերել մեծ նշանակություն
Հիմնաբառեր՝ միջազգային ջրահոսք, նավարկություն, օգտագործման ոչ նավարկային տեսակներ, միջազգային ջրահոսքերի ոչ նավարկային տեսակների օգտագործման իրավունքի մասին 1997 թ. կոնվենցիան

The Formation and Development of the Concept of the International Watercourse (Navigational and Non-Navigational Uses)

Meyroyan E. S.
Russian-Armenian (Slavonic) University (Armenia, Yerevan)
edgar.meyroyan@yahoo.com

Abstract: This article provides an analysis of the international legal framework of international watercourses, including navigational and non-navigational uses of such watercourses, along with the historical development of the said concept. In particular, the author of the article analyzes the historical approaches and legal instruments that existed in ancient civilizations, and then considers the importance of navigation in the law of international watercourses, and the latter's relationship with non-navigational uses of watercourses, which over time have gained massive importance.
The author discusses the above issues predominantly through the analyses of respective instruments, judicial cases, as well as teachings of publicists.
Keywords: international watercourse, navigation, non-navigational uses, Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses of 1997.

Концепция водотока находит свое определение в Конвенции о Праве Несудоходных Видов Использования Международных Водотоков 1997 года, где "водоток" представляется как "систем[а] поверхностных и грунтовых вод, составляющих в силу своей физической взаимосвязи единое целое и обычно имеющих общее окончание".[1] В этом случае, "международный водоток" по смыслу Конвенции "означает водоток, части которого находятся в различных государствах".[2] При этом, водоток, который используется для целей судоходства, часто именуется водным путем (waterway).

Еще с незапамятных времен, люди использовали водотоки как для судоходных, так и для несудоходных целей. Один из самых ранних нам известных соглашений, заключенным между политическими единицами, касающееся общей пресной воды, регулировало, *inter alia*, вопрос относительно распределения воды для ороше-

[1] Конвенция о Праве Несудоходных Видов Использования Международных Водотоков от 21 мая 1997 года, статья 2 (a).

[2] Там же, статья 2(b).

ния: это был договор, подписанный между месопотамскими городами-государствами Умма и Лагаш около 3100 г. до н.э. с целью прекратить военные действия за воду между двумя территориями.[3]

Со времен Римской империи существовали правила судоходства, которые рассматривали реки империи как rei publicae jure gentium (в том смысле, что у народа есть право на общее благо), тем самым предоставляя всем свободу судоходства.[4] В этом отношении, примечательна самая ранняя запись в сборнике Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (ФАО) – из более чем 2000 международно-правовых инструментов, касающихся воды – которая представляет собой грант свободы судоходства по реке Рейн монастырю от Карла Великого в 805 году нашей эры.

На самом деле, во многом из-за своего возрастающей экономической значимости и, возможно, также из-за того, что суда могли физически вторгаться на территорию других государств, судоходство было в центре внимания до конца девятнадцатого века (иначе говоря, стороны, заключая между собой соглашения, касающиеся международных водотоков, акцентировались именно на судоходные виды использования водотоков), в то время как несудоходные виды использования как правило не влекут за собой такого очевидного вмешательства. Наиболее значительными из этих соглашений были многосторонние мирные договоры, начиная с Вестфальского мира в 1648 году, и продолжая вплоть до Венского Конгресса 1815 года, а также Мирный Договор между союзными и ассоциированными державами и Германией.

По сравнению с правом судоходства на международных водных путях правовая база, регулирующая несудоходные виды использования международных водотоков, развивалась довольно медленно. Несмотря на то, что к концу девятнадцатого века, особенно в Европе, право судоходства было достаточно хорошо урегулировано, правила, существовавшие для несудоходных видов использования, основывались главным образом на двусторонних соглашениях. Однако, со временем, поскольку спрос на воду увеличился в девятнадцатом веке из-за роста промышленной революции и с развитием в конце девятнадцатого века технологии для производства гидроэлектроэнергии, потребность в правилах, регулирующих несудоходные виды использования международных водотоков, стала очевидной и возрастающей.

[3] McCaffrey, *The Law of International Watercourses* (OSAIL, Oxford, 2007), стр. 59.

[4] Там же.

Одним из двух совещаний по международным водотокам, созванным Лигой Наций в начале 1920-х годов, была Вторая Конференция по коммуникации и транзиту, состоявшаяся в Женеве в 1923 году. Лига учредила Следственную Комиссию для подготовки проекта соглашения. В докладе Комиссии за 1920 год о международном режиме судоходных водных путей говорится, что "Сто лет назад водные пути использовались главным образом для целей судоходства; сегодня это уже не всегда так".[5] Государства, участвующие в конференции, состоявшейся в Женеве в 1923 году, приняли Конвенцию о Гидроэнергии Водных Потоков, Имеющих Значение для Нескольких Государств. Однако лишь в 1997 году было заключено универсальное соглашение, регулирующее вопрос международных водотоков всеобъемлющим образом: Конвенция о Праве Несудоходных Видов Использования Международных Водотоков. Данная конвенция последовала за принятием регионального инструмента в 1992 году, в рамках Европейской Экономической Комиссии, а именно, Конвенции по Охране и Использованию Трансграничных Водотоков и Международных Озер. Другие многосторонние соглашения, касающиеся несудоходных видов использования определенных водотоков, таких как река Дунай, Меконг и река Рейн были также заключены во второй половине двадцатого века. Все эти соглашения способствовали разработке правовой основы, регулирующей несудоходные виды использования международных водотоков.

Помимо сказанного, важно проанализировать взаимоотношение и конфликтные вопросы между судоходным и несудоходными видами использования международных водотоков.

При попытке примирить конфликты между судоходным и несудоходными видами использования международных водотоков, неизбежно возникает вопрос, есть ли какой-то неотъемлемый приоритет или предпочтение между ними. Как было видно вначале статьи, за очень небольшим исключением, судоходство исторически имело приоритет перед другими видами использования водотоков. Иллюстрацией того, что судоходство имеет приоритет над несудоходными видами использования, является Барселонская Конвенция 1921 года и Статут о Режиме Судоходных Путей Международного Значения, статья 10(1) которого предусматривает следующее:

[5] League of Nations, "Report on the Draft Convention on the International Regime of Navigable Waterways: Presented to the General Communications and Transit Conference by the Commission of Enquiry", 415.

1. Каждое прибрежное государство обязано, с одной стороны, воздерживаться от всех мер, которые могут нанести ущерб судоходности водного пути, или уменьшить возможности для судоходства, и с другой стороны, как можно быстрее предпринять все необходимые шаги для устранения любых препятствий и опасностей, которые могут возникнуть для судоходства.[6]

Следует, однако, отметить, что 6-ой параграф той же статьи допускает важное исключение из сказанного принципа, а именно:

> "В исключительном случае одно из прибрежных государств судоходного водного пути международного значения, не упомянутое в статье II-ой, может закрыть водный путь для судоходства, если судоходство на нем имеет очень малое значение и, если соответствующее государство может оправдать свои действия на основании экономического интереса, который явно имеет большее значение, чем судоходство".[7]

Поскольку со временем другие виды использования начали конкурировать с судоходством в плане экономической и социальной важности, государства фактически стали признавать, что общее присвоение абсолютного приоритета любому использованию будет препятствовать достижению оптимального использования водотока. В качестве примера, приведем некоторые примечательные двусторонние договоры по поводу сказанного. Например, в Договоре 1909 года о Пограничных Водах между США и Канадой установлен так называемый "порядок приоритета", в соответствии с которым судоходство классифицируется ниже "использований для бытовых и санитарных целей", но выше "использований для целей энергии и орошения".[8] А в Договоре 1944 года между США и Мексикой о реках Колорадо, Тихуана и Рио-Гранде перечислен следующий "порядок предпочтений" в качестве руководства для Международной Пограничной и Водной Комиссии:

1. Бытовое и муниципальное использование;
2. Сельское хозяйство и животноводство;
3. Электроэнергия;
4. Другие промышленные использования;
5. Судоходство;
6. Рыбалка и Охота;
7. Любое другое полезное использование, которое может быть определено Комиссией.[9]

Надо, однако, отметить, что данный список не отражает абсолютный порядок приоритета, так как Комиссия имеет право усмотрения.

Однако, даже там, где судоходство остается важным компонентом, современные соглашения, как правило не предоставляют ему приоритет над другими видами использования. Например, Соглашение о Сотрудничестве в целях Устойчивого Развития Бассейна Реки Меконг от 5 апреля 1995 года предусматривает, что "Судоходному использованию не гарантируется какой-либо приоритет над другими видами использования, но он будет включен в любой основной проект".[10] Данное положение ясно отражает намерение сторон, чтобы усилия по разработке Меконга были направлены на обеспечение совместимости судоходных и несудоходных видов использования, а не на приоритет того или другого.

Статья VI Хельсинских Правил далее поддерживает вышеотмеченную позицию, закрепляя, что "Использование вод тем или иным способом не предполагает каких-либо преимуществ этого способа использования перед другими способами".[11] Ассоциация Международного Права предложила следующее объяснение данного правила в своей комментарии к Статье VI:

> "За последние двадцать пять лет … технологическая революция и демографический взрыв, которые привели к быстрому росту несудоходных видов использования, привели к потере прежнего превосходства, связанного с судоходным использованием. Сегодня ни судоходство, ни какое-либо другое использование не пользуются таким предпочтением".[12]

Данный вопрос был также рассмотрен Комиссией Международного Права в статье 10 ("взаимосвязь между различными видами использования") своего проекта статьей, который впоследствии стал основой соответствующего положения Конвенции 1997 года. Статья, в частности, отмечает следующее:

---

[6] Барселонская Конвенция 1921 года и Статут о Режиме Судоходных Путей Международного Значения, статья 10(1).

[7] Там же, статья 10(6).

[8] Treaty between Great Britain and the United States relating to Boundary Waters and Questions Arising between the United States and Canada, 1909, статья 8, 102 BFSP стр. 137.

[9] Treaty between the United States and Mexico relating to the Utilization of the Waters of the Colorado and Tijuana Rivers, and of the Rio Grande (Rio Bravo) from Fort Quitman, Texas, to the Gulf of Mexico, 1944, статья 3, 3 UNTS стр. 314.

[10] Agreement on the Cooperation for the Sustainable Development of the Mekong River Basin, 1995, статья 9, 34 ILM стр. 864.

[11] Хельсинские Правила Использования Вод Международных Рек от 20 августа 1966 года, статья VI.

[12] Там же, комментарии к статье VI (доступно по этой ссылке: https://www.internationalwaterlaw.org/documents/intldocs/ILA/Helsinki_Rules-original_with_comments.pdf).

1. В отсутствие иного соглашения или обычая никакой вид использования международного водотока не пользуется неотъемлемым приоритетом перед другими видами использования.

2. В случае возникновения противоречия между видами использования международного водотока оно должно разрешатся с учетом статей 5-7 с уделением особого внимания требованиям удовлетворения насущных человеческих нужд.[13]

Таким образом, согласно этому положению, конфликты между использованием международного водотока должны разрешаться в соответствии с основополагающим принципом справедливого использования (статьи 5 и 6) и обязательством не причинять значительный ущерб другим государствам, разделяющим водоток (статья 7). Новаторский аспект этой статьи заключается в ее открытом признании того факта, что, хотя ни одно использование не должно иметь неотъемлемого приоритета, *насущные человеческие нужды* не должны подвергаться опасности в процессе согласования конфликтующих видов использования.

По смыслу Конвенции, в каждом отдельном случае все соответствующие факторы будут рассматриваться для определения того, должно ли конкретное использование (например, бытовое потребление) иметь приоритет над другим использованием (например, судоходство или промышленное использование). В дополнение сказанному, важно отметить, что если расширение и развитие несудоходных видов использования действительно превзошли судоходство, как первостепенного использования, то это не обязательно означает, что несудоходные виды использования теперь имеют автоматический приоритет над судоходными. Вместо этого, как было указано Комиссией и в Конвенции 1997 года, любой конфликт между судоходным и несудоходным использованием следует разрешать таким же образом, как и сам конфликт между различными несудоходными видами использования. Сказанное возможно при совместном рассмотрении всех соответствующих факторов с целью прибытия к справедливому распределению использований рассматриваемой международной системы водотока. Примечательно отметить, что для эффективного и оптимального разрешения этот процесс должен применятся не только к вопросу о необходимости поддержания уровня воды, достаточного для судоходства, но и к другим потенциальным воздействиям судоходного использования, таким, как загрязнение водотока.

Когда речь идет о несудоходных видах использований международных водотоков, следует также пролить свет на три *основополагающих* принципа, которые играют существенную роль в этом отношении. Этими принципами являются справедливое и разумное использование, предотвращение значительного ущерба и предварительное уведомление, касающееся планируемых мер. Из этих трех, пожалуй, самым фундаментальным является справедливое использование. В деле *Gabčíkovo-Nagymaros,* Международный Суд сослался на этот принцип, когда упомянул об “основном праве государства на справедливое и разумное распределение ресурсов международного водотока”.[14] Суд далее укрепил этот принцип, когда установил, что “современное развитие международного права усилило” принцип общности интересов, сформулированный в решении *River Oder* в отношении несудоходных видов использования международных водотоков, о чем и свидетельствует дальнейшее принятие Конвенции 1997 года. Обязательство справедливого и разумного использования требует, чтобы государство использовало водоток справедливым и разумным способом по отношению к его прибрежным государствам. Принцип, тем самым, подразумевает справедливую уравновешенность (fair balance) использований между различными государствами, разделяющими водоток. И как указано в статьях 5 и 6 Конвенции 1997 года, определение того, что является справедливым и разумным в данной фактической ситуации, требует учета всех соответствующих факторов и обстоятельств, включая те, которые связаны с природными и социальными условиями, а также использованиями водотока.

Второе основное обязательство, изложенное в 7-ой статье Конвенции 1997 года заключается в предотвращении причинения значительного ущерба другим прибрежным государствам посредством деятельности, связанной с международным водотоком. Данный принцип представляется как обязательство должной осмотрительности (obligation of due diligence). Как отмечается в статье 7(2) Конвенции, “в том случае, когда другому государству водотока все же наносится значительный ущерб, государство, которое своим использованием наносит такой ущерб, … принимает все необходимые меры, … в консультации с потерпевшим государством, для ликвидации или уменьшения такого ущерба и, при необходимости, для обсуждения вопроса о ком-

[13] Выше, п. 1, статья 10(1) и (2).

[14] *Gabčíkovo-Nagymaros case [Hungary/Slovakia]*, 1997 ICJ Rep. 7, пара. 78.

пенсации".[15] Как видно, довольно сложная формулировка статьи 7(2) иллюстрирует сложную взаимосвязь между обязательствами по справедливому использованию и предотвращению значительного ущерба. В целом, во время переговоров по Конвенции 1997 года государства, расположенные выше по течению, которые часто являются гористыми и развивают свои водные ресурсы позже, чем государства, находящиеся ниже по течению, предпочли отдать первенство справедливому использованию, а не предотвращению вреда, в то время как государства, находящиеся ниже по течению, предпочли обратное. В результате аргумент основывается на том, что государства должны стремится избежать вреда таким образом, чтобы это соответствовало принципу справедливого использования.

Наконец, третьим основным обязательством в праве несудоходных видов использования международных водотоков является своевременное уведомление о планируемых мерах, которые могут оказать существенное неблагоприятное воздействие на другие прибрежные государства. Основная цель данного принципа – избежать ситуаций, которые могут привести к несправедливому или вредному использованию.

Таким образом, исторически несудоходные виды использования международных водотоков не были настолько обширными, чтобы смогли существенным образом посягать на интересы других прибрежных государств. По этой причине, а также из-за исторической важности судоходства как способа передвижения, права и обязанности прибрежных государств рассматривались именно в контексте судоходства. Однако, как показывает историческое развитие права международных водотоков, на сегодняшний день судоходство утратило былое превосходство, так как со временем, несудоходные виды использования водотоков стали приобретать все большее значение. Сказанное, однако, как увидели, не означает, что последние тем самым приобретают автоматическое превосходство, и что в любой ситуации необходимо учитывать множество факторов, чтобы понять взаимоотношение этих двух видов использований. И как верно отмечает по этому поводу специальный докладчик Комиссии Международного Права, те, которые, с практической точки зрения, несут ответственность за общее управление водными ресурсами не могут игнорировать взаимодействие между двумя видами использования международных водотоков.

[15] Выше, п. 1, статья 7(2).

Использованные источники

1. Конвенция о Праве Несудоходных Видов Использования Международных Водотоков от 21 мая 1997 года.
2. McCaffrey, *The Law of International Watercourses* (OSAIL, Oxford, 2007).
3. League of Nations, "Report on the Draft Convention on the International Regime of Navigable Waterways: Presented to the General Communications and Transit Conference by the Commission of Enquiry".
4. Барселонская Конвенция 1921 года и Статут о Режиме Судоходных Путей Международного Значения.
5. Treaty between Great Britain and the United States relating to Boundary Waters and Questions Arising between the United States and Canada, 1909, 102 BFSP.
6. Treaty between the United States and Mexico relating to the Utilization of the Waters of the Colorado and Tijuana Rivers, and of the Rio Grande (Rio Bravo) from Fort Quitman, Texas, to the Gulf of Mexico, 1944, 3 UNTS.
7. Agreement on the Cooperation for the Sustainable Development of the Mekong River Basin, 1995, 34 ILM.
8. Хельсинские Правила Использования Вод Международных Рек от 20 августа 1966 года.
9. *Gabčíkovo-Nagymaros case [Hungary/Slovakia]*, 1997 ICJ Rep.

Քաղաքացիների դատական պաշտպանությունն ապահովող պետական և հասարակական ինստիտուտները

Ավագյան Գ.Պ.
ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա (Հայաստան, Երևան)
geoavagyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ օրենք, դատարան, առաջին ատյանի դատարան, վերաքննիչ դատարան, վճռաբեկ դատարան, վարչական դատարան, սահմանադրական դատարան, կառավարություն, Ազգային ժողով, դատախազություն, մարդու իրավունքների պաշտպան, հասարակական կազմակերպություն

Государственные и общественные институты, обеспечивающие защиту прав граждан

Авагян Г.П.
Академия государственного управления РА (Армения, Ереван)
geoavagyan@gmail.com

Резюме: Эта статья посвящена освещению государственных и общественных институтов, защищающих права и свободы граждан. Автор подчеркнул конкретные функции государственных учреждений, занимающихся защитой прав граждан, в частности, роль судов в этом контексте. Изучено как национальное, так и международное право, проведен сравнительный анализ национальной и зарубежной юридической литературы.
Ключевые слова: закон, суд, суд первой инстанции, апелляционный суд, кассационный суд, административный суд, Конституционный суд, Правительство, Национальное собрание, прокуратура, Защитник прав человека, общественная организация

The state and public institutes providing protection of the rights of citizens

Avagyan G.P.
Public Administration Academy of RA
geoavagyan@gmail.com

Abstract: This article is devoted to illumination of the state and public institutes protecting the rights and freedoms of citizens. The author emphasized concrete functions of the public institutions which are engaged in protection of the rights of citizens, in particular, a role of vessels in this context. Both the national, and international law is studied, the comparative analysis of national and foreign legal literature is carried out.
Keywords: law, court, court of the first instance, court of appeal, court of cassation, administrative court, Constitutional court, Government, National assembly, prosecutor, Ombudsman, public organization

Իրավունքների, ազատությունների ու օրինական շահերի դատական պաշտպանությունը համարվում է ժամանակակից իրավագիտության համապարփակ հասկացություն ոչ միայն քաղաքացիների, այլև իրավահարաբերությունների այլ մասնակիցների համար: Իրավունքների, ազատությունների ու օրինական շահերի դատական պաշտպանությունը համարվում է անհատի անձնական (քաղաքացիական) իրավունքների և ազատությունների ամբողջության ոչ միայն անբաժանելի մասը, այլև իրավունքների և այլ ձևերի իրականացման երաշխիքը, որը թույլատրված է քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, սոցիալական և այլ ոլորտներում:

Վ. Ա. Լազարևը նշում է, որ գիտության մեջ դատական պաշտպանությունը դիտարկվում է մի քանի տեսանկյունով. և' որպես սահմանադրական իրավունքի ինստիտուտ, և' որպես անհատի իրավունքների և ազատությունների պետական պաշտպանության տեսակ, և' որպես հասարակական հարաբերություն, և' որպես պետական գործառույթ: Ավելին, երբեմն դատական պաշտպանությունը նույնացվում է արդարադատության հետ կամ դիտվում է որպես նրա ի հայտ գալու երաշխիք[1], ըստ որում

[1] Տե՛ս Жилин Г.А. О праве на судебную защиту при определении гражданских прав и обязанностей. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Краснодар, 2006, էջ 45:

քրեադատավարական գիտության մեջ դատական պաշտպանությունը համարվում է դատավարական միջոցների համակցություն, որը տրամադրված է կասկածյալին, մեղադրյալին և տուժողին իրենց իրավունքներն ու օրինական շահերը պաշտպանելու համար:

Ներկայացված դիրքորոշումները չեն հակասում միմյանց և ընդգծում են պետական իշխանության, իրավական ազդեցության և հասարակական հարաբերությունների գործունեության կառուցակարգում դատական պաշտպանության առանձնահատուկ դերը:

Դատական իշխանության ազդեցության օրինաչափ ուժեղացումը իրավական պետության մեջ, նրա տարանջատումն իրավապահ մարմիններից և որպես պետական իշխանության ինքնուրույն ճյուղի առանձնացումն անխուսափելիորեն հանգեցնում է ինքնուրույն պետական գործառույթում քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների դատական պաշտպանության աճին:

Իրավունքների դատական պաշտպանության սահմանադրորեն հռչակված երաշխիքը վկայում է միայն համապատասխան ներպետական գործունեության առաջնահերթության մասին, որը ապահովված է համարժեք իշխանական կառուցակարգով, ինչից էլ ելնելով պետք է խոսել պետությունից այդ գործառույթի առանձնացման մասին:

Այսպիսով՝ իրավունքների, ազատությունների և օրինական շահերի դատական պաշտպանությունը մի կողմից համարվում է նշված ձևերի իրականացման սահմանադրական երաշխիքը, մյուս կողմից՝ հենց պետության քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից է, ինչի հետ կապված էլ տվյալ գործունեության ուսումնասիրության հարցը դառնում է շատ կարևոր:

Պետք է համաձայնել այն մասնագետների հետ, ովքեր պնդում են, որ դատական պաշտպանությունը պետք է դիտարկել որպես պետության իրավապահ գործառույթների բաղկացուցիչ մասը: Դիտարկվող գործառույթի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ այն ունի վառ արտահայտված առանձնահատկություններ՝ համեմատած պետության նման այլ գործառույթների հետ, ինչպիսինն է մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը: Ավելին, ի տարբերություն այլ իրավասություններով օժտված սուբյեկտների, դատական պաշտպանության իրավունքը համարվում է մարդու և քաղաքացու բոլոր այլ իրավունքների ու ազատությունների երաշխիքը, և դրա իրականացումը մեծապես կախված է պատշաճ իրավական կառուցակարգերի գոյությունից:

Հարկ է նշել, որ դատական պաշտպանության իրավունքն իր արտացոլումն է ստացել ոչ միայն ՀՀ Սահմանադրության, այլև շատ ժողովրդավարական պետությունների, ԱՊՀ անդամ պետությունների հիմնական օրենքներում: Դատական պաշտպանության իրավունքի իրացման հնարավորությունը ժամանակակից ժողովրդավարական պետություններում ճանաչվում է որպես անհատի իրավական կարգավիճակի հիմնական ինստիտուցիոնալ երաշխիք:

Հետազոտելով տարբեր պետությունների սահմանադրություններում դատական պաշտպանության ինստիտուտի ամրապնդման ծագումնաբանությունը, նկատում ենք, որ եվրոպական երկրների մեծամասնության սահմանադրություններում ամրագրված է դատական պաշտպանության իրավունքը, որպես անմիջականորեն գործող իրավունք: Ակնհայտ է, որ քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների դատական պաշտպանությունը, ինչպես և դրանց դատական պաշտպանության իրավունքը, պետական-իրավական կառույցների գործունեության բավական հստակ առաջնահերթություն է: Օրինակ՝ ՌԴ Սահմանադրության 2-րդ հոդվածն ամրագրում է, որ մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների ճանաչումը, պահպանումը և պաշտպանությունը համարվում է պետության պարտականությունը: Զարգացնելով այդ սահմանադրական դրույթը, սահմանվում է նաև դատական պաշտպանության երաշխիքը: Օրինական շահերի՝ որպես յուրաքանչյուրի ձգտումների համապատասխան իրավական կարգադրության մասին, ոչինչ չի ասվում, չնայած այն հանգամանքի, որ «օրինական շահեր» եզրույթը ՌԴ Սահմանադրության համար խորթ չէ:

Այս առնչությամբ կարելի է առանձնացնել՝ ի՞նչ հարցերով և ինչ պահանջներով կարելի է դիմել դատարան, ի՞նչ է իր մեջ ներառում դատական պաշտպանության իրավունքը և ի՞նչն է ենթակա դատական պաշտպանութ-

յան: Կարելի է հասկանալ, որ այդ իրավունքը որպես ցանկացած անձանց, պետական և այլ մարմինների հանդեպ ցանկացած պահանջների հետ կապված դատարան դիմելու թույլատրելիություն, որն իր մեջ ներառում է նաև այն հարցերի շրջանակը, որոնք չեն կարող քննության առարկա լինել:

Ամփոփելով վերոգրյալը, կարող ենք արձանագրել, որ խախտված կամ վիճարկվող օրինական շահերը դատական կարգով պաշտպանելու հնարավորություն ունեն իրավահարաբերությունների ցանկացած մասնակիցներ: Իրավունքը պաշտպանելու համար դատարան դիմելու ցանկացած օրինական շահը երաշխավորվում է յուրաքանչյուրին և բոլորին:

Հայաստանի Հանրապետության դատական օրենսգրքի 2-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետությունում գործում են Վճռաբեկ դատարանը, վերաքննիչ դատարանները, առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանները, ինչպես նաև մասնագիտացված դատարանները: Առաջին ատյանի դատարաններն են՝ 1) ընդհանուր իրավասության դատարանները, 2) մասնագիտացված դատարանները: Մասնագիտացված դատարաններն են՝ 1) վարչական դատարանը, 2) սնանկության դատարանը: Վերաքննիչ դատարաններն են՝ 1) քրեական վերաքննիչ դատարանը, 2) քաղաքացիական վերաքննիչ դատարանը, 3) վարչական վերաքննիչ դատարանը:

Մարդու իրավունքների դատական պաշտպանության սկզբնական օղակը, ըստ էության, ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարաններն են: Համաձայն Հայաստանի Հանրապետության դատական օրենսգրքի՝ ընդհանուր իրավասության դատարանին ենթակա են բոլոր գործերը, բացառությամբ վարչական դատարանի ենթակայությանը վերապահված գործերի:

Ընդհանուր իրավասության դատարանը քրեական դատավարության օրենսդրությամբ սահմանված կարգով վերահսկողություն է իրականացնում քրեական վարույթի մինչդատական փուլի նկատմամբ: Վերոգրյալից հետևում է, որ մարդու իրավունքների ենթադրյալ ցանկացած խախտման դեպքում յուրաքանչյուր ոք ունի իր իրավունքների դատական պաշտպանության երաշխիք: Օրենսդրությամբ հստակ սահմանված են առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանում գործերի քննության սկզբունքները, առանձնահատկությունները, ժամկետները, ինչպես նաև այդ մարմինների կայացրած ակտերի օրինական ուժի մեջ մտնելու կարգն ու պայմանները:

Եվրոպական Կոնվենցիայի 13-րդ հոդվածին համապատասխան՝ ՀՀ Սահմանադրության 61-րդ հոդվածի 1-ին մասում նշվում է «իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցներ» ձևակերպումը, որը ենթադրում է ազգային մակարդակում բավականաչափ ծանրակշիռ և հաստատուն երաշխիքների գոյություն, որոնք իրական հնարավորություն են ստեղծում բողոքարկելու հանրային իշխանությունների ենթադրյալ անիրավաչափ գործողություններն ու որոշումները և երաշխավորում են անհրաժեշտության դեպքում դատական ատյաններին դիմելու իրավունքը: Այս դրույթից բխում է նաև պետական այլ մարմինների առջև իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցների իրավունքի մասին, եթե նույնիսկ խախտումը կատարել են ի պաշտոնե գործող անձինք: Սրան համապատասխան պետական-իրավական կառուցակարգի բոլոր մարմինները կոչված են ոչ միայն կանխելու մարդու և քաղաքացու իրավունքների պաշտպանության բնագավառում թույլ տրվող խախտումները, այլև խախտումների դեպքում վերականգնել այդ իրավունքներն ու ազատությունները[2]: Ըստ որում, «պետական այլ մարմիններ» կապակցությունը լայն առումով ներառում է ազգային իշխանության ոչ միայն օրենսդիր, գործադիր (վարչական) կամ դատական մարմիններին, այլև տեղական ինքնակառավարման մարմիններին, հասարակական միավորումներին, իրավունքների պաշտպանության միջպետական մարմիններին և այլն:

Դատարան դիմելու մատչելիության իրավունքի խախտման հետ կապված կարևորագույն հարցերից մեկն այն է, որ պետությունն իրավունք չունի սահմանափակելու կամ վերացնելու դատական հսկողությունը գործունեության առանձին բնագավառներում կամ

---

[2] Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրության մեկնաբանություններ, ընդհանուր խմբագրությամբ Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի, Երևան, 2010թ, «Իրավունք», էջ 211:

առանձին կատեգորիայի անձանց վերաբերյալ: Դատարան դիմելու մատչելիության իրավունքի խախտման դեպքում խաղաքարտի վրա է դրվում ժողովրդավարական պետությունում դատական համակարգի նկատմամբ հասարակության վստահությունը:

Հետևաբար, դատարանները պարտավոր են Սահմանդրությամբ իրենց իրավասությանը վերապահված հարցերի վերաբերյալ բոլոր դիմումներն ընդունել վարույթ և քննել դրանք՝ ապահովելով ՀՀ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 1-ին և 3-րդ մասերի, 5-րդ հոդվածի 1-ին մասի և 61-րդ հոդվածի 1-ին մասի անմիջական գործողությունը: Բացի այդ, դատարաններն արդարադատություն իրականացնելիս պետք է ելնեն այն սկզբունքից, որ միջազգային պայմանագրերում ամրագրված միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքներն ու նորմերը և ՀՀ միջազգային պայմանագրերը ՀՀ իրավական համակարգի բաղկացուցիչ մասն են: ՀՀ Սահմանադրության 5-րդ հոդվածի 3-րդ մասում ամրագրված է, որ վավերացրած միջազգային պայմանագրերի և օրենքների միջև հակասության դեպքում կիրառվում են միջազգային պայմանագրի նորմերը:

ՀՀ Սահմանադրության 61-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքը Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 2-րդ մասի տրամաբանական հետևանքն է, որը պետության վրա պարտավորություն է դնում ապահովելու մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը՝ միջազգային իրավունքի սկզբունքներին ու նորմերին համապատասխան: Այդ իրավունքների և ազատությունների հաստատման համար իրավական պաշտպանության միջոցներ տրամադրելը կարելի է դիտել իբրև այդ պարտավորության մի մաս: Միևնույն ժամանակ ՀՀ Սահմանադրության 61-րդ հոդվածի 1-ին մասի բովանդակությունը որոշող մյուս կարևոր սկզբունքն այն է, որ այս կամ այն դատական ատյանի մատչելիությունը պետք է լինի ոչ միայն ձևական, այլև իրական:

Վարչական դատարանը մասնագիտացված դատարան է և ըստ էության քննում է միայն Հայաստանի Հանրապետության վարչական դատավարության օրենսգրքով նախատեսված գործեր, որի երրորդ հոդվածով հստակ ամրագրվում է, որ 1. վարչական դատարան դիմելու իրավունք ունեն յուրաքանչյուր ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձ, եթե համարում է, որ պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմնի կամ դրա պաշտոնատար անձի վարչական ակտով, գործողությամբ կամ անգործությամբ՝

1) խախտվել են կամ անմիջականորեն կարող են խախտվել նրա՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ, միջազգային պայմանագրերով, օրենքներով կամ այլ իրավական ակտերով ամրագրված իրավունքները և ազատությունները, այդ թվում, եթե՝ ա) խոչընդոտներ են հարուցվել այդ իրավունքների և ազատությունների իրականացման համար, բ) չեն ապահովվել անհրաժեշտ պայմաններ այդ իրավունքների իրականացման համար, սակայն դրանք պետք է ապահովվեին Սահմանադրության, միջազգային պայմանագրի, օրենքի կամ այլ իրավական ակտի ուժով.

2) նրա վրա ոչ իրավաչափորեն դրվել է որևէ պարտականություն.

3) նա վարչական կարգով ոչ իրավաչափորեն ենթարկվել է վարչական պատասխանատվության:

2. Վարչական դատարան կարող են դիմել նաև վարչական մարմինները կամ պաշտոնատար անձինք՝ 1) ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձինք վարչական պատասխանատվության ենթարկելու պահանջով, եթե օրենքով նախատեսված է, որ վարչական պատասխանատվության կարող է ենթարկել միայն դատարանը, 2) ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձանց որոշակի իրավունքներից զրկելու կամ նրանց վրա որոշակի պարտականություններ դնելու պահանջով, եթե օրենքով դա վերապահված է դատարանին, 3) ընդդեմ մեկ այլ վարչական մարմնի՝ իրավասության վերաբերյալ վեճով, եթե այդ վեճը ենթակա չէ լուծման վերադասության կարգով, 4) ընդդեմ մեկ այլ վարչական մարմնի՝ սույն օրենսգրքի 29.2-րդ գլխով նախատեսված դեպքերում:

ՀՀ Վարչական դատավարության օրենսգիրքը հստակ սահմանում է նաև հասարակական կազմակերպությունների, ինչպես նաև վարչական մարմինների և պաշտոնատար անձանց կողմից վարչական դատարան դիմե-

լու կարգն ու պայմանները[3]: Ըստ այդմ, վարչական դատարան կարող են դիմել պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինները կամ պաշտոնատար անձինք՝ ընդդեմ վարչական մարմնի, եթե համարում են, որ այդ մարմնի վարչական ակտով, գործողությամբ կամ անգործությամբ խախտվել կամ անմիջականորեն կարող են խախտվել պետության կամ համայնքի այն իրավունքները, որոնց պաշտպանության լիազորությունը դրված է իրենց վրա, եթե այդ վեճը ենթակա չէ լուծման վերադասության կարգով: Նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաչափությունը վիճարկելու վերաբերյալ գործերով վարչական դատարան կարող է դիմել նաև Մարդու իրավունքների պաշտպանը, ինչպես նաև Երևանի ավագանու խմբակցությունը:

Վերաքննիչ դատարանն իր իրավասության սահմանում վերանայում է ընդհանուր իրավասության դատարանների՝ գործն ըստ էության լուծող դատական ակտերը: Վարչական վերաքննիչ դատարանն իր իրավասության սահմաններում վերանայում է վարչական դատարանի կայացրած դատական ակտերը: Վերաքննիչ դատարանը դատական ակտը վերանայում է միայն վերաքննիչ բողոքի հիմքերի և հիմնավորումների սահմաններում:

Գործերի վերաքննության իրավունքը քաղաքացիների իրավունքների դատական պաշտպանության կարևորագույն կառուցակարգերից է: Վերաքննիչ ատյանի դատարանների՝ դատական համակարգում ունեցած դերով են պայմանավորված դատական բողոքարկման հարաբերությունների կարգավորման բնագավառում կատարված օրենսդրական փոփոխությունները, որոնց արդյունքում օրենսդիրը վերաքննիչ դատարանին օժտել է վերաքննիչ բողոքն ամբողջությամբ կամ մասամբ բավարարելու, ինչպես նաև այն մերժելու իրավասությամբ, ինչը հնարավորություն է տալիս քաղաքացիներին ապահովագրվել հնարավոր դատական սխալներից: Բանն այն է, որ նույնիսկ այն դեպքում, երբ առաջին ատյանի դատարանում թույլ է տրվել առերևույթ դատական սխալ՝ նյութական կամ դատավարական, ապա անձը հնարավորություն ունի վերադասության կարգով ևս մեկ անգամ դատարանի ուշադրությունը հրավիրել իր իրավունքների ենթադրյալ խախտման փաստի վրա:

ՀՀ սահմանադրական դատարանը արտահայտել է իրավական դիրքորոշում առ այն, որ իրավունքը ենթադրում է նաև կոնկրետ երաշխիքներ՝ իրավունքի վերականգնում արդարադատության միջոցով, որը համապատասխանում է արդարության պահանջին: Դատական ակտը վերանայելու հնարավորության բացակայությունը, հակառակը, սահմանափակում է այդ իրավունքը: Ըստ որում, իրավունքների ու ազատությունների դատական պաշտպանության իրականացման շրջանակներում հնարավոր է ցանկացած պետական մարմնի, ներառյալ դատարանների որոշումների ու գործողությունների դատական բողոքարկում:

Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն դատական ատյանը, բացի սահմանադրական արդարադատության հարցերից, վճռաբեկ դատարանն է, որը կոչված է ապահովելու օրենքի միատեսակ կիրառությունը: Իր այդ առաքելությունն իրականացնելիս վճռաբեկ դատարանը պետք է ձգտի նպաստել իրավունքի զարգացմանը: Վճռաբեկ դատարանն օրենքով նախատեսված դեպքերում և կարգով վճռաբեկ բողոքի հիման վրա վերանայում է վերաքննիչ դատարանի կողմից առաջին ատյանի դատարանի դատական ակտերի վերանայման արդյունքում կայացված դատական ակտերը, ինչպես նաև վերաքննիչ դատարանի՝ օրենքով նախատեսված դեպքերում բողոքարկման ենթակա միջանկյալ դատական ակտերը: Վճռաբեկ դատարանը դատական ակտը վերանայում է միայն վճռաբեկ բողոքի հիմքերի և հիմնավորումների սահմաններում: Վճռաբեկ դատարանի լիազորությունները սահմանվում են Սահմանադրությամբ և օրենքով:

Համաձայն Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարության օրենսգրքի 414[2]-րդ հոդվածի՝ 1. Վճռաբեկ բողոքն ընդունվում է քննության, եթե վճռաբեկ դատարանը հանգում է այն հետևության, որ՝ 1) բողոքում բարձրացված հարցի վերաբերյալ վճռաբեկ դատարանի որոշումը կարող է էական նշանակություն ունենալ օրենքի և այլ նորմատիվ իրավական ակտերի միատեսակ կիրառության համար, 2) առերևույթ առկա է մարդու

[3] ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգիրքն ուժի մեջ է մտել 05.12.2013թ (ՀՀՊՏ, N64 (588), 19.12.2007):

իրավունքների և ազատությունների հիմնարար խախտում:

2. Սույն հոդվածի իմաստով՝ բողոքում բարձրացված հարցի վերաբերյալ վճռաբեկ դատարանի որոշումը կարող է էական նշանակություն ունենալ օրենքի և այլ նորմատիվ իրավական ակտերի միատեսակ կիրառության համար, եթե՝ 1) տարբեր գործերով ստորադաս դատարանների՝ առնվազն երկու դատական ակտով միևնույն նորմը կիրառվել է իրար հակասող մեկնաբանությամբ, 2) բողոքարկվող դատական ակտում որևէ նորմի մեկնաբանությունը հակասում է վճռաբեկ դատարանի որոշման մեջ տվյալ նորմին տրված մեկնաբանությանը, 3) դատարանի կիրառած նյութական կամ դատավարական իրավունքի նորմի կապակցությամբ առկա է իրավունքի զարգացման խնդիր:

3. Սույն հոդվածի իմաստով՝ առերևույթ առկա է մարդու իրավունքների և ազատությունների հիմնարար խախտում, եթե՝ 1) բողոքարկվող դատական ակտը կայացնելիս դատարանը թույլ է տվել դատական սխալ, որը խաթարել է արդարադատության բուն էությունը, 2) առկա է նոր կամ նոր երևան եկած հանգամանք:

Հարկ է ընդգծել, որ դատական սխալը յուրաքանչյուր դատավարության համար սահմանվում է համապատասխան դատավարական օրենսգրքով:

Վճռաբեկ բողոքը վարույթ ընդունելը մերժելու մասին որոշումը պետք է լինի պատճառաբանված: Վճռաբեկ բողոքը վարույթ ընդունելը մերժելու մասին որոշման մեջ վճռաբեկ դատարանը պետք է հիմնավորի վճռաբեկ բողոքում վկայակոչված վճռաբեկ բողոքը վարույթ ընդունելու՝ օրենքով նախատեսված յուրաքանչյուր հիմքի բացակայությունը:

Վճռաբեկ բողոքը վարույթ ընդունվելու դեպքում վճռաբեկ դատարանի վերջնական դատական ակտի պատճառաբանական մասը պետք է պարունակի տվյալ գործով օրենքով նախատեսված հիմքերից առնվազն մեկի առկայության հիմնավորումը:

Վճռաբեկ դատարանն իրավունք ունի օրենքով սահմանված կարգով ամբողջությամբ կամ մասամբ բավարարելու վճռաբեկ բողոքը՝ համապատասխանաբար ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն բեկանելով դատական ակտը: Բեկանված մասով գործն ուղարկվում է համապատասխան ստորադաս դատարան՝ նոր քննության, սահմանելով նոր քննության ծավալը: Չբեկանված մասով դատական ակտը մնում է օրինական ուժի մեջ: Վճռաբեկ դատարանն իրավունք ունի նաև մասնակիորեն բեկանել և փոփոխել ստորադաս դատարանի դատական ակտը, եթե ստորադաս դատարանում հաստատված փաստական հանգամանքները տալիս են նման հնարավորություն և եթե դա բխում է արդարադատության արդյունավետության շահերից:

Վճռաբեկ դատարանի իրավասությունների մեջ է մտնում նաև վճռաբեկ բողոքի մերժումն ու վերաքննիչ դատարանի կողմից դատական ակտը փոփոխվելու դեպքերում ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն վերաքննիչ դատարանի դատական ակտի բեկանումը՝ օրինական ուժ տալով առաջին ատյանի դատարանի դատական ակտին: Այս դեպքում Վճռաբեկ դատարանը լրացուցիչ պատճառաբանում է առաջին ատյանի դատարանի դատական ակտը, եթե այն թերի կամ սխալ է պատճառաբանված:

Օրենսդրական այս նորմերի ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ օրենսդիրը հատկապես մեծ ուշադրություն է դարձնում պատճառաբանված դատական ակտին, ինչը, մեր կարծիքով, իրավական պետության կարևորագույն բնութագրիչներից է: Այսպես՝ վերաքննիչ դատարանը պարտավոր է առաջին ատյանի դատական ակտի պատճառաբանությունները լրացնել նոր պատճառաբանություններով, եթե այդ ակտը թերի է պատճառաբանված, ճիշտ պատճառաբանել, եթե այդ ակտը սխալ է պատճառաբանված, կամ պատճառաբանել, եթե այդ ակտն ընդհանրապես պատճառաբանված չէ: Հետևաբար՝ վերադաս դատարանին նման իրավասություն վերապահելիս օրենսդիրը նկատի է ունեցել օրենքով նախատեսված՝ ըստ էության ճիշտ վճռի՝ ձևական նկատառումներով բեկանման արգելքի հանգամանքը:

Վերադաս դատական ատյաններին նման իրավասության վերապահումը համահունչ է ՀՀ Սահմանադրությամբ, Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայով երաշխավորված՝ արդար դատաքննության և ողջամիտ ժամկետներում դատական քննության իրավունքներին:

Ի տարբերություն նախկին օրենսդրության՝ գործող օրենսդրությամբ խսպառ բացառված է չպատճառաբանված դատական ակտի գոյությունը, որովհետև նման ակտը չի կարող համապատասխանել իրավական պետության հիմնական սկզբունքներին, չի կարող երաշխավորել մարդկանց իրավունքների արդյունավետ դատական պաշտպանություն, ինչպես նաև ապահովել խախտված իրավունքների արդյունավետ վերականգնում:

Հարկ է ընդգծել նաև, որ Վճռաբեկ դատարանի սահմանադրաիրավական գործառույթի, այն է՝ օրենքի միատեսակ կիրառությունն ապահովելն ու այդ գործառույթն իրականացնելիս իրավունքի զարգացմանը նպաստելու շրջանակներում պարտավոր է վճռաբեկ բողոքը վարույթ ընդունելու մասին որոշման մեջ մեկնաբանել խնդրո առարկա հասկացությունների օրենսդրական բովանդակությունը՝ հնարավորություն տալով իրավունքի համապատասխան սուբյեկտներին կանխատեսել իրենց վարքագծի իրավական հետևանքները:

Սահմանադրության ընդունումից հետո արժնորվեց ՀՀ իրավական համակարգում դատական իշխանության ինստիտուցիոնալ և գործառութային որոշակի փոփոխությունների իրականացումը, որոնց շարքում պետք է առանձնացնել նաև վճռաբեկ դատարանի սահմանադրաիրավական նոր կարգավիճակի հստակեցումը՝ պայմանավորված մարդու իրավունքների և ազատությունների հիմնարար խախտումները վերացնելու խնդրի իրացման անհրաժեշտությամբ:

ՀՀ Սահմանադրության (փոփոխություններով) սահմանվեցին ոչ միայն հայրենական դատական համակարգի աստիճանակարգությունը, այլև գործառութային առումով հստակ սահմանազատում մտցվեց յուրաքանչյուր դատական ատյանի գործունեության սահմանադրաիրավական հիմքերի, նպատակների և խնդիրների միջև:

Վճռաբեկ դատարանի սահմանադրաիրավական բովանդակությունից բխում է, որ վերջինիս կողմից իրականացվող դատական վերանայման գործառույթն աներկբայորեն պետք է ուղղված լինի վերջինիս սահմանադրաիրավական այն խնդիրների իրացմանը, որոնք գտնվում են փոխադարձ փոխկապակցվածության մեջ, քանի որ առանց մարդու իրավունքների և ազատությունների հիմնարար խախտումները (սուբյեկտիվ իրավունքների պաշտպանության վերջնական նպատակը խաթարող նյութական և դատավարական իրավունքի նորմերի կոպիտ խախտումները) վերացնելու, անհնար է ապահովել օրենքի և այլ նորմատիվ իրավական ակտերի միատեսակ կիրառությունը և դատական պրակտիկայի միասնականությունը:

Հարկ է ընդգծել, որ ՀՀ դատավարական օրենսդրությունը հստակ չափորոշիչներ չի սահմանում, թե որ դեպքերում մարդու իրավունքների և ազատությունների խախտումները պետք է համարել հիմնարար, կամ բողոքաբերը վճռաբեկ բողոքում ինչպիսի փաստարկներով է պարտավոր հիմնավորել այդպիսի խախտումների «հիմնարար» լինելու հանգամանքը: ՀՀ-ում վճռաբեկ դատարանի սահմանադրաիրավական գործառույթը որոշակիորեն տարբերվում է նաև մայրցամաքային իրավական համակարգում դասական վճռաբեկության ֆրանսիական օրինակից, որը, լինելով զուտ իրավունքի դատարան, սահմանափակված է առավելապես օրենքի միատեսակ կիրառության, դատական պրակտիկայի միասնականության ապահովման գործառույթով և, ի տարբերություն դատական վերանայման գերմանական կամ ավստրիական մոդելի, վերահսկողական տարրեր չի պարունակում[4]:

Մեր կարծիքով, ՀՀ-ում վճռաբեկ դատարանի սահմանադրաիրավական կարգավիճակից բխող խնդիրների իրացումը բոլորովին այլ մոտեցում և բողոքի ընդունելիության պայմանների իրավակարգավորում է պահանջում: Ընդ որում, արդարացված չի կարելի համարել դատավարության օրենքում դատական ակտերը վերաքննության և վճռաբեկության կարգով բեկանելու առանձին հիմքերի սահմանումը: Այսպես, վճռաբեկ դատարանը պետք է իրավական գնահատական տա և ուղղի (վերացնի) բոլոր այն սխալները, որոնք չի ուղղել կամ չի վերացրել վերաքննիչ դատարանը, կամ էլ՝ եթե այդպիսի սխալները թույլ են տրվել հենց այս դատական ատյանում: **Հետևաբար՝ դատական ակտի բեկանման հիմքերն ընդհանուր պետք է լինեն վերաքննիչ և վճռաբեկ դատական ատյանների համար:**

---

[4] Տե՛ս Գասպարյան Վ., ՀՀ վճռաբեկ դատարանի սահմանադրաիրավական կարգավիճակը, Եր., 2007, էջ 41:

Մարդու իրավունքների դատական պաշտպանության պետական կարևորագույն ինստիտուտներից է Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանը:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 167-րդ հոդվածով ամրագրված է, որ երկրում սահմանադրական արդարադատությունն իրականացնում է սահմանադրական դատարանը՝ ապահովելով Սահմանադրության գերակայությունը: Նրա լիազորությունները սահմանվում են Սահմանադրությամբ, իսկ կազմավորման և գործունեության կարգը Սահմանադրությամբ և Սահմանադրական դատարանի մասին օրենքով: Հարկ է ընդգծել, որ Հայաստանի Հանրապետության առաջին՝ 1995թ. Սահմանադրության տեքսի համաձայն՝սահմանադրական դատարան դիմելու իրավունք ունեցող սուբյեկտների շրջանակը բավականին նեղ էր, իսկ ֆիզիկական և իրավաբանական անձինք մեծ հաշվով զրկված էին սահմանադրական արդարադատության իրավունքից: Իրավիճակը փոխվեց 2005թ. Սահմանադրական բարեփոխումներով, որի արդյունքում մարդկանց՝ սահմանադրական արդարադատությունից օգտվելու երաշխիքը սահմանադրաիրավական կարգավորում ստացավ: Սուբյեկտների շրջանակն էլ ավելի ընդլայնվեց 2015թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում: Այսպես, գործող իրավակարգավորմամբ՝ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարան կարող են դիմել, ի թիվս այլոց, յուրաքանչյուր ոք՝ կոնկրետ գործով, երբ առկա է դատարանի վերջնական ակտը, սպառվել են դատական պաշտպանության բոլոր միջոցները և անձը վիճարկում է այդ ակտով իր նկատմամբ կիրառված օրենքի դրույթի սահմանադրականությունը:

Սահմանադրական դատարանի գործունեության մեջ մտնում է նաև քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների դատական պաշտպանության հարցերը, որը, քննության առարկա դարձնելով տարբեր իրավադրույթների սահմանադրականության հարցը, հարստացնում է իրավական պատասխանատվության մասին առկա գիտատեսական մոտեցումները, ուղղորդող դեր է ունենում իրավական պատասխանատվության հիմքում ընկած սկզբունքների իրացման չափանիշների, կիրառման շրջանակների հստակեցման և դրանք նորովի, դատարանի կողմից բացահայտված բովանդակությամբ և նրբերանգներով ընկալման գործում:

Սահմանադրական դատարանի իրավական դրույթները հարստացնում են իրավաբանական պատասխանատվության բովանդակությունը, սահմանում դրանց իրականացման պայմաններն օրենսդրության և իրավակիրառության մեջ: Այս համատեքստում կարևոր ենք համարում ընդգծել, որ սահմանադրական դատարանն իր ուրույն դերակատարությունն ունի նախևառաջ իրավական պատասխանատվության սկզբունքների բովանդակության բացահայտման մեջ:

Անգնահատելի է, թերևս, օրենսդիր մարմնի դերը քաղաքացիների իրավունքների դատական պաշտպանության ոլորտում, քանզի մեր երկրում Ազգային ժողովի բացառիկ իրավասությանն է վերապահված օրենսդիր իշխանության իրականացումը: Հատկապես կարևորում ենք Ազգային ժողովի պետականիրավական և մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցերի մշտական հանձնաժողովի գործունեությունը, որը մշակում է օրինագծեր կամ եզրակացություն է տալիս կառավարության մշակած օրինագծերի վերաբերյալ: Արդարադատության ոլորտում օրենսդրական բարեփոխումներ իրականացնելու արդյունքում ստեղծվել են ազգային օրենսդրությունը միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցնելու լուրջ նախադրյալներ: ՀՀ քրեական օրենսգրքում տեղ են գտել դրույթներ, որոնք պատիժ են նախատեսում կյանքի և առողջության, արժանապատվության ու անձի նկատմամբ հարգանքի, ինչպես նաև քաղաքացիական, սոցիալական իրավունքների, ընտանիքի, անչափահասների և արդարադատության դեմ ուղղված հանցագործությունների համար, նաև դատական և իրավապահ մարմինների կողմից մարդու իրավունքների և ազատությունների խախտումների համար: ՀՀ քրեական օրենսգրքում, ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքում, Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ ՀՀ օրենսգրքում, ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքում տեղ են գտել մարդու իրավունքների և ազատությունների, ինչպես նաև օրինական շահերի պաշտպանության կուռ երաշխիքներ:

Երկրում իրավունքների պաշտպանության կատարողական բոլոր միջոցների իրականա-

ցումը դրված է ՀՀ կառավարության վրա, որն էլ պարտավոր է ապահովել հասարակական կարգի պահպանությունը, միջոցներ ձեռնարկել օրինականության ամրապնդման, քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների ապահովման ուղղությամբ[5]:

Իրավունքների և ազատությունների պետական պաշտպանության պարտավորության կատարման գործում մեծ ներդրում ունեն նաև տեղական ինքնակառավարման մարմինները, որոնք առավել մոտ են կանգնած բնակչությանը և պետական մարմինների հետ սերտ համագործակցությամբ, պետական ֆինանսական օժանդակությամբ լուծում են նրա կենսական խնդիրները:

Մարդու և քաղաքացու իրավունքների պաշտպանություն իրականացնող պետական մարմինների շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ունի ՀՀ դատախազությունը, որը ՀՀ գլխավոր դատախազի կողմից ղեկավարվող միասնական համակարգ է, որը ՀՀ Սահմանադրության 176-րդ հոդվածի համաձայն գործում է Սահմանադրությամբ իրեն վերապահված լիազորությունների շրջանակում՝ օրենքի հիման վրա: Դատախազությունը մարդու եւ քաղաքացու իրավունքներն ու ազատությունները կարող է պաշտպանել միայն քրեական հետապնդում հարուցելու, մինչդատական քրեական վարույթի օրինականության նկատմամբ հսկողություն իրականացնելու, դատարանում մեղադրանքը պաշտպանելու, դատական ակտերը բողոքարկելու և պատիժների ու հարկադրանքի այլ միջոցների կիրառման օրինականության նկատմամբ հսկողություն իրականացնելու ճանապարհով[6]:

Քաղաքացիների իրավունքների դատական պաշտպանության հարցերում անուրանալի դեր ունի մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտը, որն իրականացնում է պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց կողմից մարդու խախտված իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը: 2015 թվականի Սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում մարդու իրավունքների պաշտպանին սահմանադրական դատարան դիմելու իրավասությամբ օժտելը լուրջ երաշխիք է մարդկանց իրավունքների դատական պաշտպանության իրացման կառուցակարգում:

Մարդու իրավունքների պաշտպանությունը, ինչպես գիտենք, նախևառաջ, պետության պարտավորություններից է: Այդ իսկ պատճառով, մարդու իրավունքները հռչակելով պետության հոգածության կարևոր հիմնասկզբունքներից մեկը, ստանձնելով դրանց պաշտպանությանն ուղղված մի շարք միջազգային պարտավորություններ, պետությունները, այդ թվում և Հայաստանի Հանրապետությունը ձեռնարկում են տարբեր միջոցներ՝ այդ պարտավորություններն իրականացնելու նպատակով: Այդ միջոցներից է նաև Մարդու իրավունքների պաշտպանի կամ ինչպես ընդունված է անվանել՝ օմբուդսմենի ինստիտուտը, որը մարդու իրավունքների արդյունավետ պաշտպանության միջոց է: Օմբուդսմենն իր գործունեության ընթացքում առաջնորդվում է ոչ միայն օրիանականության, այլ նաև արդյունավետության, նպատակահարմարության, բարեխղճության, արդարացիության սկզբունքներով: Եվ, ինչպես արդեն պարզ է իր անվանումից իսկ, այս ինստիտուտն իրականացնում է միայն մարդու իրավունքները ոտնահարող դեպքերով գործերի քննություն: Քանի որ մարդու իրավունքները, նախևառաջ, անձի և պետության փոխհարաբերության տիրույթում են, ստացվում է, որ մարդու իրավունքների պաշտպանն անհրաժեշտության դեպքում յուրօրինակ ներկայացուցչի, կարգավորողի դեր է կատարում անհատի և պետության միջև հարաբերություններում, դառնում է միջնորդ կողմ իրավունքների պաշտպանության դեպքում: Ստացվում է, որ լինելով պետական պաշտոնյա, նա պայքարում է պետական ինստիտուտների դեմ, եթե խախտվում են մարդկանց իրավունքներն ու ազատությունները:

Օմբուդսմենի կարգավիճակը սովորաբար ամրագրված է ժողովրդավարական բազմաթիվ պետությունների սահմանադրություններով: ՀՀ գործող Սահմանադրությամբ նախատեսված են Մարդու իրավունքների պաշտպանին վերաբերող մի շարք դրույթներ: ՀՀ Սահմանադրության 191-րդ հոդվածի համաձայն Մարդու իրավունքների պաշտպանն անկախ պաշտոնատար անձ է, որը հետևում է

---

[5] Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրության մեկնաբանություններ, ընդհանուր խմբագրությամբ Գ. Հարությունյանի, Ա.Վաղարշյանի,Երեւան,2010թ.«Իրավունք»,էջ212:

[6] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 213:

պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց, իսկ Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին օրենքով սահմանված դեպքերում՝ նաև կազմակերպությունների կողմից մարդու իրավունքների և ազատությունների պահպանմանը, նպաստում է խախտված իրավունքների և ազատությունների վերականգնմանը, իրավունքներին և ազատություններին առնչվող նորմատիվ իրավական ակտերի կատարելագործմանը: ՀՀ-ում օմբուդսմենի ինստիտուտն ստեղծվել է «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» ՀՀ օրենքով, որով սահմանված են օմբուդսմենի իրավասությունները, լիազորությունները, կարգավիճակը, ընտրության ձևը, պաշտոնավարման ժամկետն ու այլ հարցեր: ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանը մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանությունն իրականացնում է ՀՀ Սահմանադրության և օրենքների, ինչպես նաև միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքների ու նորմերի համաձայն:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում գործում են բազմաթիվ հասարակական կազմակերպություններ, որոնք ակտիվորեն զբաղվում են երեխաների, կանանց, ազգային փոքրամասնությունների, երիտասարդության, թոշակառուների, ֆիզիկական սահմանափակ կարողություններով անձանց, փախստականների և ձերբակալված անձանց խնդիրներով: Հասարակական կազմակերպություններից շատերը պարբերական ուսումնասիրություններ են կատարում մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում, մշակում կանխարգելման և հանրային իրազեկման զանազան ծրագրեր: Ամեն տարի տարբեր հասարակական կազմակերպությունների անդամներ ՀՀ Ազգային ժողով են ներկայացնում զեկույցներ Հայաստանում մարդու իրավունքների ապահովման ոլորտում տիրող վիճակի վերաբերյալ:

Քրեական դատավարությունը ողջամիտ ժամկետում իրականացնելու իրավական հիմունքները

Ավագյան Գ.Պ.
ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա (Հայաստան, Երևան)
geoavagyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ օրենք, դատավարական ժամկետ, դատական համակարգ, դատական պաշտպանություն, ողջամիտ ժամկետ, քրեական, քրեական դատավարության, օրենսգիրք

Правовая основа для осуществления уголовного процесса в разумные сроки

Авагян Г.П.
Академия государственного управления РА (Армения, Ереван)
geoavagyan@gmail.com

Резюме: Эта статья посвящена раскрытию термина "разумный срок", его содержанию и юридическому описанию, который обеспечивает осуществление проблемы уголовного и уголовно-процессуального права. В статье автор подчеркнул важность термина "разумный срок", представил правовые механизмы для проведения уголовного производства в разумные сроки. Статья основана на международных правовых актах и национальных положениях.
Ключевые слова: закон, судебный срок, судебная система, судебная защита, разумный срок, уголовный, уголовный процесс, кодекс

Legal basis for implementation of criminal proceedings in reasonable term

Avagyan G.P.
Public Administration Academy of RA
geoavagyan@gmail.com

Abstract: This article is devoted to disclosure of the term "reasonable term", its contents and the legal description which provides implementation of a problem of the criminal and criminal procedure law. In article the author emphasized importance of the term "reasonable term", presented legal mechanisms for criminal proceedings in reasonable time. Article is based on the international legal acts and national provisions.
Keywords: law, judicial term, judicial system, judicial protection, reasonable term, criminal, criminal trial, code

Ողջամիտ ժամկետում գործերի քննությունն արդար դատաքննության իրավունքի առանցքային տարրերից է: Թե՛ քաղաքացիադատավարական և թե՛ քրեադատավարական հարաբերություններում ողջամիտ ժամկետի պահպանումը պահանջում է որոշակի չափորոշիչների առկայություն, քանի որ ողջամտությունը չի կարող վերացական կարգով գնահատվել և յուրաքանչյուր գործի հանգամանքները որոշարկվում են անհատապես[1]:

Քրեական դատավարությունում «ողջամիտ ժամկետ»-ի սկզբունքն անհրաժեշտ է դիտարկել՝

- սահմանադրաիրավական հարթության մեջ քրեական դատավարության օրենսգրքի մակարդակով ամրագրելու անհետաձգելիության ու կարևորության.
- ողջամիտ ժամկետի չափորոշիչների ամրագրման անհրաժեշտության տեսանկյունից՝ եվրոպական նախադեպային իրավունքի հաշվառմամբ[2]:

ՀՀ Սահմանադրության 1995 թվականի տեքստի 39-րդ հոդվածում ամրագրված էր, որ յուրաքանչյուր ոք ունի իր խախտված իրավունքները վերականգնելու, ինչպես նաև իրեն ներկայացված մեղադրանքի հիմնավորվածու-

[1] Տե՛ս Van djik, p. Theory and Practice of the European Convention on Human Rights. Antwerpen, Oxford: Intersentia, 2006, էջ 607:

[2] Հարցի առնչությամբ Վճռաբեկ դատարանն արձանագրել է, որ դատավարական ժամկետների պահպանումը կարևոր նշանակություն ունի նաև դատավարության տևողության ողջամտության ապահովման համար, իսկ ողջամիտ ժամկետում դատաքննության իրավունքը Մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքներից է: http://www.ombuds.am/resources/ombudsman/uploads/files/publications/b5220dd0b83b420a5ab8bb037a1e02ca.pdf:

թյունը պարզելու համար հավասարության պայմաններում, արդարության բոլոր պահանջների պահպանմամբ, անկախ և անկողմնակալ դատարանի կողմից իր գործի հրապարակային քննության իրավունք: Ինչպես տեսնում ենք, այս հոդվածում «ողջամիտ ժամկետ» սկզբունքն ամրագրված չէ և այս սկզբունքի սահմանադրական ամրագրման կարևորությունը դեռ տվյալ ժամանակ արդար դատաքննության իրավունքի անբաժանելի բաղկացուցիչ չէր: Սկզբունքի ամրագրումը կապվում է այլ ժամանակի, մասնավորապես, Հայաստանի Հանրապետության կողմից Եվրոպայի խորհրդին անդամակցելու ժամանակահատվածի հետ: 2001 թվականին Հայաստանի Հանրապետությունն անդամակցելով Եվրոպայի խորհրդին, ստանձնեց օրենսդրական, կոնվենցիոն և ինստիտուցիոնալ պարտավորություններ: Կոնվենցիոնալ պարտավորությունների շրջանակներում 2002 թվականին Հայաստանի Հանրապետությունը վավերացրեց Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիան, և միացավ մարդու իրավունքների պաշտպանության եվրոպական ընտանիքին ու 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ի ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններով ամրագրվեց, որ յուրաքանչյուր ոք ունի իր խախտված իրավունքները վերականգնելու, ինչպես նաև իրեն ներկայացված մեղադրանքի հիմնավորվածությունը պարզելու համար հավասարության պայմաններում, արդարության բոլոր պահանջների պահպանմամբ, անկախ և անկողմնակալ դատարանի կողմից *ողջամիտ ժամկետում* (ընդգծումն իմն է՝ հեղ.) իր գործի հրապարակային քննության իրավունք (հոդված 19):

ՀՀ դատարանների նախագահների խորհուրդը 13.06.2006 թվականի թիվ 98 որոշմամբ[3] արձանագրեց, որ մեր երկրում կան որոշ խնդիրներ գործերի քննության ողջամիտ ժամկետների հետ կապված՝ ինչպես դատական պրակտիկայի, այնպես էլ օրենսդրության կատարելագործման տեսանկյունից: Միաժամանակ նշեց, որ գործի քննությունը պետք է իրականացվի հնարավորին սեղմ ժամկետում:

2015 թվականի խմբագրությամբ ՀՀ Սահմանադրության 63-րդ հոդվածը որակապես նոր հարթության վրա դրեց «ողջամիտ ժամկետ» սկզբունքը, թեև ինչպես արդեն նշվեց, այս իրավունքը նախատեսված էր դեռևս նախորդ խմբագրությամբ: Ըստ որում, 63-րդ հոդվածի առաջին մասի բովանդակությունն այժմ ավելի լայն է և հստակ[4]: Նախկինում արդար դատաքննության իրավունքը կապվում էր խախտված իրավունքների վերականգնման կամ քրեական մեղադրանքի հիմնավորվածությունը պարզելու նպատակի հետ: Փոփոխված Սահմանադրությունը նախատեսում է ցանկացած գործով յուրաքանչյուր անձի արդար դատաքննության իրավունքը, որի բովանդակության ծավալներն ավելի լայն են:

Ողջամիտ ժամկետի վերաբերյալ վերոհիշյալ սահմանադրական դրույթը վերարտադրում է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 6–րդ հոդվածի առաջին կետի պահանջները: Սակայն, մարդու իրավունքների պաշտպանության եվրոպական կոնվենցիայով չի տրվում ողջամիտ ժամկետի հասկացությունը՝ մասնավորեցնելով ամիսներն ու տարիները: Այդ գնահատականը թողնված է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքին[5]:

Ողջամիտ ժամկետի սկզբունքն ամրագրված է նաև Եվրոպական միության «Հիմնարար իրավունքների մասին» կանոնադրության 47-րդ հոդվածում: Եվրոպական միությունն այս առնչությամբ ընդունում է Եվրոպայի խորհրդի Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքում ամրագրված դիրքորոշումները: Այս սկզբունքը Եվրոպական Միության համակարգում ամփոփում է նախադեպային իրավունքի զարգացումն այս երաշխիքի վերաբերյալ:

Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարության օրենսգրքի 17-րդ հոդվածի համաձայն յուրաքանչյուր ոք ունի անկախ և անաչառ դատարանի կողմից իր գործի արդարացի, հրապարակային և *ողջամիտ ժամկետում* քննության իրավունք[6]: Ժամկետների

---

[3] Տե՛ս http://lawlibrary.info/ar/books/giz2016-ar-Brief_explanations_of_Consitution_2016.pdf

[4] Տե՛ս http://lawlibrary.info/ar/books/giz2016-ar-Brief_explanations_of_Consitution_2016.pdf

[5] Տե՛ս Reasonable time. Guy Van Cruen Eulex Judge:

[6] Տե՛ս Սամվել Դիլբանդյան, Մի քանի նկատառումներ նախաքննության ժամկետների երկարացման իրավական կարգավորման վերաբերյալ, Երևան, 2015թ., էջ 35: http://ysu.am/files/04S_Dilbandyan.pdf

սահմանումը քրեական դատավարությունում նաև մասնավոր անձանց իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության կարևոր երաշխիք է: Պատահական չէ, որ Եվրոպական դատարանը բազմիցս անդրադարձել է ինչպես մինչդատական վարույթում, այնպես էլ դատական քննության ընթացքում «ողջամիտ ժամկետում գործերի քննության» հասկացությանը: Պետք է նշել, որ այն որպես սկզբունք ամրագրվեց ՀՀ քրեական դատավարության նոր օրենսգրքի նախագծի 24-րդ հոդվածում, որի հիմքում ընկած է ողջամիտ ժամկետում դատարանի առջև կանգնելու մեղադրյալի իրավունքը:

ՀՀ քրեական դատավարության 388-րդ հոդվածն ամրագրում է, որ վերաքննիչ դատարանը պարտավոր է գործը քննել և որոշում կայացնել *ողջամիտ ժամկետում:* Գործի քննության ողջամիտ ժամկետը որոշելիս հաշվի է առնվում նաև առաջին ատյանի դատարանում գործի քննության ժամկետը:

ՀՀ քրեական դատավարության 417-րդ հոդվածն ամրագրում է, որ վճռաբեկ դատարանը դատական նիստում գործը քննում է *ողջամիտ ժամկետում:* Հարկ է նշել, որ, ի տարբերություն գործող օրենսգրքի, քրեական դատավարության օրենսգրքի նախագծի 194-րդ հոդվածի առաջին մասն ամրագրում է, որ մինչդատական վարույթում հանրային քրեական հետապնդումն այն հարուցելու պահից չի կարող տևել ավելի, քան երկու ամիս ոչ մեծ ծանրության հանցանքի վերաբերյալ վարույթով, չորս ամիս միջին ծանրության հանցանքի վերաբերյալ վարույթով, ութ ամիս ծանր հանցանքի վերաբերյալ վարույթով, տասը ամիս առանձնապես ծանր հանցանքի վերաբերյալ վարույթով: Ըստ այդ հոդվածի երկրորդ մասի՝ բացառիկ դեպքերում, երբ դա է պահանջում արդարադատության շահը, նախատեսված ժամկետները վերադաս դատախազի կողմից կարող են երկարացվել առավելագույնը երկու ամսով: Այսպիսով, փաստորեն, ամրագրվում է անձի նկատմամբ քրեական հետապնդում իրականացնելու առավելագույն ժամկետները:

Քրեադատավարական նորմերի վերլուծությունը վկայում է այն մասին, որ՝

1. Inter alia, ողջամիտ ժամկետն ամրագրված է որպես քրեադատավարական ունիվերսալ սկզբունք, որպես արդար դատաքննության իրավունքի օրգանական մաս և որ դատավարական ժամկետները դատավարական բոլոր մասնակիցներին պետք է հնարավորություն տան իրականացնելու իրենց իրավունքներն ու պարտականությունները[7]: Ըստ որում, մրցակցային դատավարական ձևի պայմաններում ավելի մեծ ուշադրություն է դարձվում ողջամիտ ժամկետներում դատարանի առջև կանգնելու մասին անձի իրավունքի իրացմանը,

2. առաջին ատյանի, վերաքննիչ և վճռաբեկ դատարանները սահմանափակված են գործի քննության և որոշման կայացման ողջամիտ ժամկետներով:

Որքան էլ վերոհիշյալ քրեադատավարական նորմերը վկայում են ողջամիտ ժամկետներում վարույթի իրականացման մասին, այնուամենայնիվ, դրա չափորոշիչներն օրենքում տրված չեն: Թեև Հայաստանի Հանրապետության դատական օրենսգիրքն ամրագրում է դատարանի պարտավորությունն իրավունքների և ազատությունների արդյունավետ դատական պաշտպանության վերաբերյալ՝ օրենքի հիման վրա ստեղծված անկախ և անաչառ դատարանի կողմից, գործի արդարացի, հրապարակային և ողջամիտ ժամկետում քննության միջոցով, այնուամենայնիվ դա ևս նշված հարցում սպառիչ չէ: Դրա համար էլ բացի պետության պարտավորությունից, դատական օրենսգրքում տրված են ողջամիտ ժամկետի որոշման որոշակի չափորոշիչներ, որպիսիք են՝

1) գործի հանգամանքները, ներառյալ՝ իրավական և փաստական բարդությունը, վարույթի մասնակիցների վարքագիծը և վարույթի մասնակցի համար գործի տևական քննության հետևանքները,

2) հնարավոր սեղմ ժամկետում գործի քննությունն ու լուծումն իրականացնելու նպատակով դատարանի կատարած գործողությունները և դրանց արդյունավետությունը,

3) գործի քննության ընդհանուր տևողությունը,

4) Բարձրագույն դատական խորհրդի սահմանած՝ գործի քննության միջին ուղենիշային տևողությունը[1]: Այս առնչությամբ հարկ է ընդգծել, որ Բարձրագույն դատական խոր-

---

[7] Տե՛ս Сокол П. Я. Процессуальные гарантии быстроты предварительного расследования: Дисс. канд. юрид. наук. М., 1990, էջ 79:

հուրդը դեռևս չի մշակել գործի քննության միջին ուղենիշային տևողության չափանիշները: Թեև Բարձրագույն դատական խորհուրդն իր 2018 թվականի «ՀՀ-ում արդարադատության արդյունավետության համալիր բարելավման հայեցակարգ»-ի[8] մեջ ամրագրել է, որ անհրաժեշտ է որակական փոփոխություններ իրականացնել դատարանի մատչելիության ու ողջամիտ ժամկետներում գործերի քննության հիմնարար սկզբունքների իրացման համար, բայց այդ ուղղությամբ աշխատանքներ դեռևս արված չեն: Բացի այդ, հարկ է նշել, որ գործող Դատական օրենսգրքի «Դատական վիճակագրության վարումը և հրապարակայնության ապահովումը» վերտառությամբ 21.1-րդ հոդվածի 9-րդ մաս ամրագրում է, որ առաջին ատյանի յուրաքանչյուր դատարանի և դատավորի վերաբերյալ՝ ըստ քրեական, քաղաքացիական և վարչական գործերի, հրապարակվում են, մասնավորապես, հետևյալ տվյալները (տեղեկությունները)՝ 1. գործի քննության միջին տևողությունը՝ ըստ նիստերի քանակի. 2. գործի քննության միջին տևողությունը՝ ըստ ժամանակի (հաշվարկի միավոր՝ ժամ) (այդ թվում՝ ըստ դատաքննության նախապատրաստության, դատաքննության և դատական ակտի կայացման փուլերի միջին տևողության): Չնայած այս օրենսդրական պահանջներին՝ դատարանների գործունեության վերաբերյալ հրապարակային տվյալների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ այդպիսի վիճակագրություն ներկայում չի վարվում, ինչը հնարավորություն չի տալիս վերհանել դատական ատյանների կողմից գործերի քննության միջին տևողությունը: **Ուստի, կարծում ենք, որ այդպիսի վիճակագրական տվյալների մշակումն ու վերլուծությունը, դրանց արդյունքների հրապարակումն ուղղորդող նշանակություն կարող են ունենալ գործերի քննության ողջամիտ ժամկետների չպահպանման պատճառները վերհանելու, ըստ այդմ դատական պրակտիկայի կատարելագործմանն ուղղված ընդհանուր միջոցառումներ իրականացնելու առումով:** Միևնույն ժամանակ, ՀՀ ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարաններում քրեական գործերի քննության վերաբերյալ՝ 2015-2017 թվականների հաշվետվությունների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ տվյալ տարում անավարտ գործերի քանակի ավելացման և դրանով պայմանավորված՝ հաջորդ տարում դատարանների ծանրաբեռնվածության աճի միտում կա:

Վերը նշված չափորոշիչների սահմանազծումը խոսում է այն մասին, որ պետությունը փորձել է ապահովել դատավարության մասնակիցների պաշտպանությունը դատաքննության անհարկի ձգձգումներից, որից էլ կախված է արդարադատության որակն ու արդյունավետությունը: Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի 1987 թվականի սեպտեմբերի 17-ի քրեական արդարադատության պարզեցմանն ուղղված թիվ R(87)18 հանձնարարականում նշվում է, որ հանցագործությունների բացահայտման հապաղումը վարկաբեկում է քրեական դատավարությունը և ընդհանուր առմամբ բացասաբար է անդրադառնում արդարադատության պատշաճ իրականացման վրա[9]: Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեն իր DH (97) հանձնարարականում[10], որն ընդունվել է Իտալիայում ձևավորված քաղաքացիական գործերի քննության ողջամիտ ժամկետների խախտման պրակտիկայի կապակցությամբ, ընդգծել է, որ «արդարադատության իրականացման չափազանց ձգձգումը լուրջ վտանգ է ներկայացնում իրավունքի գերակայության համար»: Ներպետական մարմիններում դատաքննության կամ այլ իրավական վարույթի տևողության ժամկետը գնահատելիս Եվրոպական դատարանն առաջնորդվում է նաև այն սկզբունքով, որ ողջամիտ ժամկետի պահանջի խախտումը կարող է կատարվել միայն պետության մեղքով տեղի ունեցած ձգձգումներով: Ընդ որում, պատասխանող Կառավարությունը չի կարող քաղաքացիական և քրեական գործերի քննությունը ողջամիտ ժամկետում կազմակերպելու իր պարտավորությունից շեղումը պատճառաբանել ներպետական դատարանների ծանրաբեռնվածությամբ: Եվրոպական դատարանը

[8] Տե՛ս http://court.am/news/21-08-2018/Հայեցակարգ.pdf

[9] Տե՛ս Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի՝ 1987 թվականի սեպտեմբերի 17-ի քրեական արդարադատության պարզեցմանն ուղղվածթիվ R(87)18 հանձնարարականը: http://www.barobirlik.org.tr/dosyalar/duyurular/hsykkanunteklifi/recR(87)18e.pdf

[10] Տե՛ս Մարդու իրավունքների եւ հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին 1950թ. նոյեմբերի 4-ի կոնվենցիայի մեկնաբանություն. Երեւան 2005թ. էջ 45:

բազմիցս մերժել է պատասխանող կառավարությունների նման պատճառաբանությունը, ընդգծելով որ Եվրոպական կոնվենցիան պայմանավորվող պետություններին պարտավորեցնում է իրենց իրավական համակարգերը կազմակերպել այնպես, որ դատարանները կարողանան ապահովել Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին կետի պահանջները՝ ներառյալ «ողջամիտ ժամկետի» պահանջը[11]:

Եվրոպական դատարանը մշակել է այն չափանիշները, որոնցով պետք է առաջնորդվեն պայմանավորվող պետությունների իրավասու մարմինները ժամկետների ողջամտությունը գնահատելիս: Այդպիսիք են՝

- գործի բարդությունը,
- Եվրոպական դատարան դիմած անձի, ինչպես նաև պետաիշխանական մարմինների վարքագիծը, որոնց պատճառով ձգձգվել է գործի քննությունը,
- դիմողի համար դատաքննության առարկա հանդիսացող արժեքի կարևորությունը:

Գործի բարդությունը որոշելիս Եվրոպական դատարանը ելակետային է համարում մի շարք չափանիշներ, նշելով որ բարդությունը կարող է կապված լինել ինչպես փաստի, այնպես էլ իրավական տեսակետների հետ: Այդ հարցում դատարանը մեծ նշանակություն է տալիս հետևյալ գործոններին. հաստատման ենթակա փաստերի բնույթին, մեղադրյալների և վկաների թվաքանակին, միջազգային գործոններին, ինչպես նաև դատավարությանը նոր անձանց ներգրավմանը: Սակայն այս ցանկը նույնպես չի կարելի սպառիչ համարել: Այսպես՝ Ալեննն ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով Դատարանը որպես գործը բարդացնող հանգամանքներ նշեց պետության պատասխանատվության հետ կապված դեպքերը, ընդգծելով որ գործի բարդությունը չի կարող լիովին արդարացնել դատական քննության տևողությունը: Տվյալ բարդ գործով, որի քննությունը ազգային դատարաններում տևել էր 11 տարի և 6 ամիս, Եվրոպական դատարանը փաստեց ողջամիտ ժամկետի խախտումը[12]: Գործի բարդությունը որոշելիս Եվրոպական դատարանը հաշվի է առնում նաև ժամանակի և տարածության առումով այն հեռավորությունը, որ կա քննվող դեպքերի կամ փաստերի և դատավարական գործընթացի միջև[13]:

Դիմումատուի վարքագծի վերաբերյալ պահանջվում է, որպեսզի դիմումատուն ողջամտություն ցուցաբերի իրեն առնչվող դատավարական քայլերի կատարման հարցում, ձեռնպահ մնա ձգձգելու հնարքների գործադրումից և օգտվի ներպետական օրենսդրությամբ տրամադրվող շրջանակներից՝ վարույթը կրճատելու համար:

Համապատասխան մարմինների վարքագծի վերաբերյալ անհրաժեշտ է նշել, որ պետությունն է պատասխանատու իր բոլոր մարմինների համար, ըստ որում, ոչ միայն դատական մարմինների, այլև բոլոր հասարակական հաստատությունների համար[14]: Նույնիսկ այնպիսի իրավական համակարգերում, որոնցում կիրառվում է այն սկզբունքը, որ ընթացակարգի իրականացման նախաձեռնությունը վերապահվում է կողմերին, վերջիններիս վերաբերմունքը դատարաններին չի ազատում արագ կերպով դատաքննություն ապահովելու պարտավորությունից, ինչը պահանջվում է Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին կետով[15]:

Դիմողի համար դատաքննության առարկա հանդիսացող արժեքի կարևորության մասին խոսելիս պետք է ընդգծել այն գործերի շրջանակը, որոնք իրենց բնույթով պահանջում են քննության հատուկ արագություն եւ ընթացակարգ:

ՀՀ դատական օրենսգրքում ողջամիտ ժամկետի որոշման օրենսդրական չափանիշների շրջանակը սպառիչ չէ և կարող է համալրվել: Այս առումով նաև հատկանշական է Եվրոպայի խորհրդի Մարդու իրավունքների և

---

[11] Տե՛ս Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի՝ 1987 թվականի սեպտեմբերի 17-ի քրեական արդարադատության պարզեցմանն ուղղվածթիվ R(87)18 հանձնարարականը: http://www.barobirlik.org.tr/dosyalar/duyurular/hsykkanunteklifi/recR(87)18e.pdf

[12] Տե՛ս Нила Моул, Катарина Харби, Л.Б.Алексеева. Статья 6: право на справедливое судебное разбирательство. М. 2001, էջեր 36-37: Տե՛ս նաեւ Европейский суд по правам человека. т. 1, М. 2000, էջեր 89, 91:

[13] Տե՛ս Տե՛ս Донна Гомьен, ДавидХаррис, ЛеоЗваак. Европейская конвенция по правам человека и Европейская социальная хартия: правоипрактика, перев. сангл., М. 1998, էջ 214:

[14] Տե՛ս Martins Moreira v Portugal § 60:

[15] Տե՛ս Pafitis - ը եւ այլք ընդդեմ Հունաստանի , § 93, Tierce - ն ընդդեմ Սան Մարինոյի , § 31, Sürmeli - ն ընդդեմ Գերմանիայի [ՄՊ], § 129:

իրավունքի գերակայության գլխավոր տնօրինության 2017 թվականի կարծիքը՝ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի նախագծի վերաբերյալ առ այն, որ թեև գործին բնորոշ հանգամանքների բացակայության պարագայում անհնար է ճշգրիտ նշել, թե որ ժամկետը կլինի «ողջամիտ», այս դրույթի ձևակերպումը կարող է խստացվել՝ ամրագրելով որ դատավորները և դատախազները պարտականություն ունեն երաշխավորելու, որ ջանասիրաբար հետամուտ են քրեական վարույթի իրականացմանը, որում իրենք ներգրավված են[16]:

Անդրադառնալով եվրոպական նախադեպային իրավունքին, հարկ է նշել, որ ի լրումն վերոհիշյալի, քննարկվող հարցում կարևորվում են հետևյալ գործոնները՝

- վարույթն սկսելու պահը,
- վարույթն ավարտելու պահը,
- ողջամիտ ժամկետի գնահատումը:

Դատավարական գործողությունների սկիզբ դիտարկվում է մեղադրանք ներկայացնելու պահը[17]: «Ողջամիտ ժամանակ»-ը սկսում է հաշվարկվել մինչ գործը դատարան ներկայացնելը՝ կալանավորելու պահից: Էկլեն ընդդեմ Գերմանիայի գործով[18] դատարանն իր որոշման մեջ նշել է, որ, քրեական գործով ողջամիտ ժամկետը, որի մասին խոսվում է Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի առաջին կետում, սկսում է ընթանալ այն պահից, երբ անձին մեղադրանք է առաջադրվել, որը կարող է տեղի ունենալ ավելի վաղ, քան գործը դատարան կհասնի, կալանավորման օրվանից, այն ամսաթվից, երբ շահագրգռված անձը պաշտոնապես տեղեկացվել է, որ նրա նկատմամբ հարուցված է քրեական գործ, կամ պաշտոնապես տեղեկացվել է, որ նրա նկատմամբ հարուցված է քրեական գործ, կամ այն ամսաթվից, երբ սկսվել է նախաքննությունը: Մեղադրանքը Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի կետի նպատակների ներքո կարելի է բնորոշել որպես իրավասու իշխանությունների կողմից անձի պաշտոնապես տեղեկացումն առ այն, որ գոյություն ունեն հիմքեր՝ պնդելու վերջինիս կողմից քրեորեն պատժելի իրավախախտում կատարելու մասին:

Եվրոպական դատարանը պատասխանել է նաև այն հարցին, թե որոնք են ողջամիտ ժամկետի սահմանները: Արդեն հիշատակված Էկլեն ընդդեմ Գերմանիայի գործով Դատարանը նշել է, որ ինչ վերաբերում է ավարտվելու ժամանակին, ապա քրեական գործերով այն ժամանակահատվածը, որի վրա տարածվում են 1-ին կետի պահանջները, ներառում է գործի ընթացքի ամբողջ ժամանակը՝ ներառյալ վերաքննիչ գործընթացը: Գործի քննության ինչպիսի՞ տևողությունը պետք է համարել ողջամիտ, և ինչպիսի՞նը՝ ոչ:

Այս հարցին միանշանակ պատասխան չի կարող տրվել, ինչի առթիվ բազմիցս է արտահայտվել Եվրոպական դատարանը: Մասնավորապես, Պրետոն և այլոք ընդդեմ Իտալիայի գործով[19] Դատարանը նշել է, որ դատական քննության տևողության ողջամտությունը յուրաքանչյուր դեպքում անհրաժեշտ է լինում գնահատել ըստ տվյալ գործի կոնկրետ հանգամանքների և դատարանի պրակտիկայում ձևավորված չափանիշների, այն է՝ գործի բարդությունը, կողմերի վարքագիծը, դատական իշխանությունների վարքագիծը՝ հաշվի առնելով գործի քննությունը: Օրինակ՝ Իտալիայի դատարաններում գործի քննությունն ընդհանուր առմամբ տևել էր 3 տարի 6 ամիս և 5 օր, սակայն Եվրոպական դատարանը գտավ, որ Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին կետի պահանջների խախտում տեղի չի ունեցել, այսինքն՝ գործը քննվել է ողջամիտ ժամկետներում:

Ինչ վերաբերում է ժամկետն ավարտելու հարցին, ապա այն սովորաբար տարածվում է քննարկվող ամբողջ վարույթի վրա՝ ներառելով բողոքարկման վարույթը՝ ընդհուպ մինչև վեճը լուծող որոշման ընդունումը: Ուստի, ողջամիտ ժամկետի պահանջը կիրառվում է իրավական վարույթի բոլոր այն փուլերի նկատմամբ, որոնք ուղղված են վեճը լուծելուն՝ չբացառելով գործն ըստ էության լուծող վճռին հաջորդող փուլերը[20]:

Վարույթի տևողության ողջամտությունը որոշվում է գործի այն հանգամանքների լույսի ներքո, որոնք պահանջում են ընդհանուր

[16] Տե՛ս https://rm.coe.int/16806ef4c5

[17] Տե՛ս Neumeister v. Austria, էջ 18:

[18] Տե՛ս Deweer v. Belgium· էջ 42:

[19] Տե՛ս Preto and others v Italy, § 28:

[20] Տե՛ս Ուղեցույց Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի վերաբերյալ: Արդար դատաքննության իրավունք, էջ 72: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_HYE.pdf#page72

գնահատում: Եթե վարույթի որոշակի փուլեր ինքնին անցկացվում են ընդունելի արագությամբ, ապա վարույթի ընդհանուր տևողությունը կարող է այնուամենայնիվ գերազանցել ողջամիտ ժամկետը[21]: Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածը պահանջում է, որ դատական վարույթն արագացված լինի, սակայն այն նաև սահմանում է արդարադատության պատշաճ իրականացման առավել ընդհանուր սկզբունքներ: Այս հիմնարար պահանջի տարբեր տեսանկյունների միջև պետք է հաստատվի արդար հավասարակշռություն:

Հարկ է ընդգծել, թե քրեական վարույթի տևողությունը որոշելիս ինչպե՞ս է պարզվում ժամկետի ողջամտությունը: Այս դեպքում դատարանը պետք է հաշվի առնի այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են գործի բարդությունը, դիմումատուի վարքագիծը և համապատասխան վարչական ու դատական մարմինների վարքագիծը[22]:

Հայաստանի Հանրապետությունում քրեական արդարադատություն իրականացնելիս կարևոր է հաշվի առնել ՄԻԵԴ-ի կողմից նախադեպային իրավունքում ձևավորված իրավական դիրքորոշումներին՝ անհատական մոտեցում ցուցաբերելով յուրաքանչյուր գործ քննելիս: Մեր կարծիքով՝ թե՛ օրենսդիրը և թե՛ Բարձրագույն դատական խորհուրդը /վերջինս, որպես ուղենիշային նորմեր սահմանող մարմին/ պետք է նաև հատուկ ուշադրություն դարձնեն ու ամրագրեն ողջամիտ ժամկետի սահմանների ու դրա պահպանման վրա:

Ողջամիտ ժամկետի պահպանման վերաբերյալ Եվրոպայի խորհրդի Արդարադատության արդյունավետության եվրոպական հանձնաժողովը (CEPEJ) վերջին տարիներին մշակել է առաջարկություններ և նշել, որ ողջամիտ ժամկետի սկզբունքի ի կատար ածումը կախված է մի շարք գործոններից, մասնավորապես՝ գործի ընթացքի նկատմամբ դատական հսկողությունից, գործերի մշտադիտարկումից, ուշացումները կանխորոշելուն ուղղված միջոցների նախատեսումից ու ձգձգման հետևանքով առաջացող ենթադրյալ ռիսկերը նվազեցնելուց[23]:

Ողջամիտ ժամկետի ամրագրման և պահպանման վերաբերյալ եվրոպական չափորոշիչներից որոշ մասեր պետությունները ներառել են իրենց քրեադատավարական օրենսգրքերում, մասնավորապես՝

Լեհաստանի քրեական դատավարության օրենսգրքի 2-րդ հոդվածի համաձայն քրեական դատավարության օրենսգրքի նպատակն է՝ սահմանել կանոններ, որոնք կապահովեն գործի ելքը, որը հասանելի կլինի ողջամիտ ժամկետում:

Նույն օրենսգիրքն ամրագրում է, որ դատարանը կարող է գործը հետ ուղարկել դատախազին՝ նախապատրաստական գործընթացները ավարտելու կարգով…որն էլ հնարավորություն կտա դատարանին ողջամիտ ժամկետում ճիշտ որոշում կայացնել[24]:

Բուլղարիայի քրեական դատավարության օրենսգրքի 22-րդ հոդվածի առաջին կետի համաձայն դատարանը գործը պետք է քննի ողջամիտ ժամկետում: Դատախազն ու հետաքննող մարմինները պարտավորված են ապահովել նախաքննության իրականացումը քրեական օրենսգրքով սահմանված ժամկետի շրջանակներում[25]:

Ֆրանսիայի քրեական դատավարության օրենսգրքի 1-ին հոդվածի համաձայն մեղադրյալի նկատմամբ վերջնական դատական ակտը պետք է կայացվի ողջամիտ ժամկետում[26]:

Լատվիայի քրեական դատավարության օրենքի 14-րդ հոդվածի համաձայն յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի քրեական վարույթը ողջամիտ ժամկետում, այսինքն՝ առանց չհիմնավորված ուշացման ավարտելու: Քրեական դատավարական գործողությունների ավարտը ողջամիտ ժամկետում կապված է գործի ծավալի /բարդության/, իրավական ընթացակարգերի, դատավարական ծավալի, դատա-

[21] Տե՛ս Dobbertin v France, § 44:

[22] Տե՛ս König v Germany, § 99, Neumeister v Austria , §21, Ringeisen v Austria, §110, Pélissier-ը and Sassi v France §67, Pedersen and Baadsgaard - և v Denmark, §45: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_HYE.pdf#page72

[23] Տե՛ս http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zakonodaja_in_dokumenti/knjiznica/bled_proceedings.pdf

[24] Լեհաստանի քրեական դատավարության օրենսգիրք, տե՛ս www.legislationline.org

[25] Բուլղարիայի քրեական դատավարության օրենսգիրք, տե՛ս https://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/21344

[26] Տե՛ս https://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/21375

վարությունում ներգրավված անձանց՝ իրենց պարտավորությունների կատարման հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի և այլ օբյեկտիվ պայմաններ: Քրեական վարույթը, որում կիրառված է ազատությունից զրկելու հետ կապված խափանման միջոցը, ողջամիտ ժամկետի ապահովման հարցում առավելություն ունի այլ քրեական գործընթացների համեմատ: Անչափահասների հետ կապված քրեական վարույթն ողջամիտ ժամկետի մասով առավելություն ունի չափահասների գործով նմանատիպ վարույթների նկատմամբ: Ողջամիտ ժամկետը չպահպանելը կարող է հիմք հանդիսանալ Լատվիայի քրեական դատավարության օրենսգրքով սահմանված վարույթի դադարեցման համար[27]:

Մոլդովայի քրեական դատավարության օրենսգրքի 19-րդ հոդվածի համաձայն յուրաքանչյուր ոք արդար դատաքննության իրավունք ունի, ինչպես նաև անկախ և անկողմնակալ դատարանի կողմից ողջամիտ ժամկետում գործի ելքի՝ Մոլդովայի քրեական դատավարության օրենսգրքով սահմանված կարգով: Նույն օրենսգրքի մեկ այլ դրույթով սահմանվում է, որ քրեական հետապնդումն ու գործի քննությունը իրականացվում են ողջամիտ ժամկետներում: Քրեական գործի քննության ողջամիտ ժամկետների չափորոշիչներն են. գործի բարդությունը, դատավարության մասնակիցների վարքագիծը, դատական իշխանության և քրեական հետապնդման մարմինների վարքագիծը, շահագրգիռ անձի համար դատավարության արժեքը /կարևորությունը/, տուժողի անչափահասությունը: Քրեական հետապնդումը ողջամիտ ժամկետներում ապահովվում է դատախազի կողմից, իսկ քրեական գործի դատաքննությունը՝ համապատասխան դատական ատյանի կողմից: Այն դեպքում, երբ քրեական հետապնդման կամ դատաքննության ընթացքում կոնկրետ գործով սպառնալիք է ստեղծվում ողջամիտ ժամկետի խախտման, ապա դատավարության մասնակիցները կարող են քրեական հետապնդման մարմնին կամ դատական ատյանին դիմել, ով քննում է ըստ էության գործը՝ քրեական հետապնդման կամ դատավարության արագացման դիմումով: Դիմումի քննությունն իրականացվում է կողմերի բացակայությամբ հինգ աշխատանքային օրվա ընթացքում այլ դատավորի կամ դատավորների այլ կազմով, որը քննում է կոնկրետ գործը: Քրեական հետապնդման մարմինը կամ դատական ատյանը պատճառաբանված որոշում են կայացնում ըստ դիմումի, որով պարտավորեցնում են համապատասխանաբար քրեական հետապնդման մարմինը կամ դատական ատյանը, որն ըստ էության քննում է գործը՝ դատավարական գործողությունների կատարման՝ անհրաժեշտության դեպքում որոշակի ժամկետ սահմանել պրոցեսի արագացման համար կամ էլ դիմումը մերժել: Ընդ որում, որոշումն ենթակա չէ բողոքարկման[28]:

Ռումինիայի քրեական դատավարության օրենսգրքի 8-րդ հոդվածի համաձայն դատական մարմինները պարտավորված են իրականացնելու քրեական հետապնդում և դատաքննություն՝ դատաքննության երաշխիքների և կողմերի իրավունքների համապարփակ ապահովմամբ և միջոցներ են ձեռնարկում հանցագործությունը բացահայտելու ուղղությամբ. ցանկացած մեղավոր և հանցագործություն կատարած անձ քրեորեն պատժելի են օրենքով սահմանված կարգով՝ ողջամիտ ժամանակի ընթացքում[29]:

Շվեյցարիայի քրեական դատավարության օրենսգրքի 127-րդ հոդվածի համաձայն կողմերը կարող են նշանակել երկու կամ ավելի իրավական գործակալ՝ դատավարությունը չպատճառաբանված չձգձգելու համար[30]:

Բոսնիայի և Հերցեգովինայի քրեական դատավարության օրենսգրքի 14-րդ հոդվածի համաձայն մեղադրվող կամ կասկածյալ անձինք պետք է դատարանի առաջ բերվեն նվազագույն ողջամիտ ժամկետում և գործերը պետք է քննվեն առանց ուշացման՝ այն օրվանից մեկ տարվա ընթացքում, երբ հաստատվել է մեղադրական ակտը: Դատարանը նույնպես դատավարությունը չպետք է իրականացնի ուշացումներով: Կալանավորման ժամկետը պետք

[27] Լատվիայի քրեական դատավարության օրենք, տե՛ս https://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/21415

[28] Տե՛ս https://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/21427:

[29] Տե՛ս https://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/21462:

[30] Տե՛ս https://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/21477:

է իրականացվի կարճագույն անհրաժեշտ ժամկետում[31]:

Վերլուծելով միջազգային փորձը, կարող ենք նշել, որ զարգացած երկրների օրենսդրությունը ելնում է հիմնականում կոնկրետ ժամանակի սահմանումից, մինչդեռ վերջին տարիներին իրենց օրենսդրական ակտերում փոփոխություններ կատարած զարգացող երկրների օրենսդրական ակտերում փորձ է արվել չափորոշիչների ամրագրմամբ ապահովել ողջամիտ ժամկետի սկզբունքը:

Հատկանշական են նաև օրենսդրական ակտերում այնպիսի եզրույթների օգտագործումը, ինչպիսիք են նվազագույն ողջամիտ ժամկետ, նվազագույն անհրաժեշտ ժամկետ և այլն:

Անկախ սահմանադրական ամրագրումից և քրեադատավարական օրենսգրքում ողջամիտ ժամկետի վերաբերյալ ամրագրումից, հարկ է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում 2017 թվականի ընթացքում Մարդու իրավունքների պաշտպանին ներկայացված բողոքների շրջանակներում բարձրացվել են քրեական գործերի քննության ձգձգման՝ ողջամիտ ժամկետների խախտման հետ կապված բազմաթիվ խնդիրներ: Այդ բողոքների հիմնական բովանդակությունն այն է, որ քրեական գործերի նախաքննությունը կամ դատաքննությունն անընդհատ անհիմն պատճառներով ձգձգվում են[32]:

Նշենք, որ վերջին տարիներին արձանագրվել է առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարաններում ստացված գործերի կտրուկ աճ: Այսպես՝ միայն քրեական գործերի հաշվարկով 2015 թվականի ընթացքում ստացվել է 4476 քրեական գործ, 2016 թվականի ընթացքում 4599 քրեական գործ, 2017 թվականի ընթացքում 5027 քրեական գործ: Այսինքն՝ ողջամիտ ժամկետների պահպանման առումով կարևոր հարց է նաև դատավորների ողջամիտ ծանրաբեռնվածության հարցը: Ընդ որում, որևէ օրենսդրական ակտ չի տալիս ողջամիտ ծանրաբեռնվածության հստակ եղանակներն ու չափորոշիչները: Այնուամենայնիվ, խնդրի լուծման ինստիտուցիոնալ քայլերից էր Երևան քաղաքում առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության մեկ դատարանի ստեղծումը, որի դատական տարածքը Երևան քաղաքի տարածքն է: Մեկ դատարան ստեղծելու հիմնական նպատակներից մեկը դատական գործերի հավասարաչափ բաշխման արդյունքում Երևան քաղաքի առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանի բոլոր դատավորների հավասարաչափ ծանրաբեռնվածությունն ապահովելն է: Հաջորդ ինստիտուցիոնալ քայլերից է առաջին ատյանի ընդհանուր իրավասության դատարանների դատավորների ոչ ֆիքսված թվակազմը:

Օրենսդրական և ինստիտուցիոնալ բացթողումները մեզանում հանգեցնում են գործերի քննության ժամկետների անհարկի ձգձգումների և ողջամիտ ժամկետներում գործերի քննության սկզբունքի զանգվածային ոտնահարումների:

Ելնելով կատարված ուսումնասիրություններից, առաջարկում ենք ողջամիտ ժամկետի վերաբերյալ քրեադատավարական ու դատական օրենսգրքերում հստակեցնել ողջամիտ ժամկետի որոշման/գնահատման/ չափորոշիչները՝ ամրագրելով որ.

- ***դատավորները և դատախազները պարտականություն ունեն երաշխավորելու քրեական վարույթի իրականացումը, որում իրենք ներգրավված են /պատշաճ ջանասիրության պահանջի սահմանումը/: Պատշաճ ջանասիրության սկզբունքի ամրագրումը կպարտավորեցնի դատավորներին և դատախազներին ավելի պատասխանատու մոտենալ գործը ընթացքի և ելքի նկատմամբ,***
- ***Բարձրագույն դատական խորհուրդն ուղենիշային տևողության նորմերը սահմանելիս պետք է ուշադրություն դարձնի նմանատիպ գործերով ողջամիտ ժամկետի սահմանների ուրվագծմանը,***
- ***ողջամիտ ժամկետի խախտումը կարող է հանգեցնել քրեական վարույթի դադարեցման: Այս իրավական հիմքը հստակ պետք է ամրագրել ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքում,***
- ***ողջամիտ ժամկետի խախտման սպառնալիքի դեպքում համապատասխան իրավասու մարմիններին դիմում ներկայացնելու ինստիտուտը /գործի քննությունն արագացնե-***

---

[31] Տե՛ս https://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/21342:

[32] Տե՛ս http://www.ombuds.am/resources/ombudsman/uploads/files/publications/b5220dd0b83b420a5ab8bb037a1e02ca.pdf:

լու վերաբերյալ դիմումի ներկայացում/: Այստեղ խոսքը գնում է ոչ թե, նախաքննության ժամկետի երկարացման վերաբերյալ քննիչի կողմից դատախազին ուղղված պատճառաբանական որոշման, այլ ձգձգման սպառնալիքի հիմքերի վերացման մասին: Վերոհիշյալ առաջարկությունները, կարծում ենք, Բարձրագույն դատական խորհուրդը կարող է հաշվի առնել գործի քննության միջին ուղենիշային տևողության չափանիշները մշակելիս՝ ըստ դատական օրենսգրքով սահմանված պարտավորության:

Հարկ ենք համարում նաև նշել, որ քրեական դատավարության օրենսգրքով սահմանված նախաքննության ավարտի երկամսյա ժամկետի վերաբերյալ անհրաժեշտ է որոշ սահմանափակումներ նախատեսել: Մասնավորապես, երկամսյա ժամկետը վերջնական չէ և կարող է օրենքով սահմանված կարգով երկարացվել: Մեկ անգամից ավելի նախաքննության երկարաձգումը կարող է հանգեցնել նախաքննության ժամկետի անընդհատ երկարացման: Վերջինս մեծացնում է անձի անընդհատ քրեական հետապնդման տակ մնալու վտանգը: Ուստի գտնում ենք, որ

- **ողջամիտ ժամկետն ակնհայտ խախտած իրավասու մարմինների համար պետք է նախատեսել պատասխանատվություն:** Ակնհայտության սահմանումը դժվարագույն գործընթացներից է, սակայն կոնկրետ ժամկետներից ոչ ողջամիտ ձգձգումն ու շեղումը կարող է բնորոշվել ողջամիտ ժամկետի սահմանները բնորոշելով: Իսկ ակնհայտ խախտած իրավասու մարմինների պատասխանատվությունը կարող է լինել վարչականից ընդհուպ քրեական պատասխանատվություն:

Բացի չափորոշիչների ամրագրումներից, անհրաժեշտ է նաև նախատեսել գործերի քննության պլանավորման հստակ համակարգը, դատական քարտեզի մոդեռնիզացումը, ինչպես նաև ողջամիտ ծանրաբեռնվածության օրենսդրական չափորոշիչների և գործերի մշտադիտարկման հնարավորության ամրագրումը, գործի ընթացքի նկատմամբ դատական հսկողության, ուշացումները կանխորոշելուն ուղղված միջոցների և ձգձգումների նվազեցման մեխանիզմների սահմանումը:

Ողջամիտ ժամկետի քրեադատավարական ամրագրումն ու իրավակիրառ մարմինների կողմից վերջինիս պահպանումը նպաստում է յուրաքանչյուրի արդար դատաքննության իրավունքի իրականացմանն ու իրավական անորոշության վերացմանը, ինչպես նաև ընդհանուր առմամբ արդարադատության նկատմամբ հանրային վստահության վերականգնմանը:

Կյանքի և մահվան դիալեկտիկան հայ գրականության մեջ

Դավթյան Վ.Ս.
Երևանի հյուսիսային համալսարան (Հայաստան, Երևան)
varduhidavtyan@mail.ru

Վճռորոշ բառեր՝ կյանք, մահ, մարդ, կյանքի ու մահվան դիալեկտիկա

Диалекика жизни и смерти в армянской литературе

Давтян В.С.
Северный университет Еревана (Армения, Ереван)
varduhidavtyan@mail.ru

Резюме: Извечные проблемы человеческих судеб, их спасения кажущиеся мистическими вопроси параллельного мира создали неразрешимую тему жизни и смерти в литературе, религии и философии. В частности, в литературе, в контексте углубленного анализа данных систем, в концепте "Человека", как наивысший ценности, раскрывается важнейшая проблемса бытия- счастья жизни. Формула "извечной темы" будучи исследованной литературоведами, включает в себе концепт смерти. В литературе тема смерти была и остается одна из доминантных.
Ключевые слова: жизн, смерть, человек, диалектика жизни и смерти.

The Dialectics Between Life and Death in the Armenian Literature.

Davtyan V. S.
North University of Yerevan (Armenia, Yerevan)
varduhidavtyan@mail.ru

Abstract: The issues of human fates, their salvation and survival and the eristance of a parallel world have raised the eternal question of life and death on philosophy, religion and literature. In literature, in particular, in the cousse of a minute study, the value of a “human being” reveals one of the most important questions- the happiness of living. The concept of an “eternal theme” is treated by the literary theoreticians as a phenomenon of death. The predominance of the concept “death” on literature remains an undisputable one.
Keywords: death, life, human,dialectics between Life and Death.

Մարդկային ճակատագրի, մարդու փրկության, առեղծված թվացող այնկողմնային աշխարհի մշտակա խնդիրները գրականության, կրոնի, փիլիսոփայության մեջ ձևավորել են կյանքի և մահվան հավերժական թեմաները: Մասնավորապես գրականության մեջ այս համակարգերի խորքային քննության համապատկերում «Մարդ» արժեքի բարձրագույն ըմբռնման մեջ բացվում է կեցության կարևոր խնդիրներից մեկը՝ ապրելու երջանկությունը: Մարդը ծնվում է լինելիության խորհրդով, կեցության բնազդական այն համառությամբ, թե չպետք է բաց թողնել քեզ բաժին հասած կյանքը:

Ժամանակի անընդմեջ փոփոխվող շրջապտույտի մեջ վերաձևվում են կյանքի և մահվան փոխկապակցված հարցերի մեկնությունները, առաջ են գալիս կյանքի խորհրդի տարիմաստ ընկալումներ:

Անցյալ դարի վերջին երկարատև արգելքներից հետո հետմահու վերագնահատվեց հնդիկ հոգևոր առաջնորդ Բխագվան Շրի Ռաջնիշը, առավել հայտնի՝ «Օշո» անունով, որն իր կրոնական և մշակութային ոգեշնչումների մեջ բանաձևեց համամարդկային կենսական ճշմարտություններ: Կյանքը աստվածացնող և մահվան անճանաչությունը ճշգրտող Օշոն կրոնափիլիսոփայական հանձնառությամբ մահը համարեց նոր կյանքի սկիզբ, մի բանի վերջ, որն արդեն մահացել է, ավելին, կյանքի կուլմինացիա, դուռ՝ երկու կյանքերի միջև, որոնցից մեկն ավարտվեց, մնաց հետևում, իսկ մյուսը սպասում է ապագայի մեջ իր բացվելուն: Սա մի տեսակ հաշտեցման «արարողակարգ» էր կյանքի, մահվան և մարդու միջև: Երկու անխուսափելիությունները՝ մարդուց անբաժան, հաջորդում են իրար, և մարդը, սկսելով մեկից, բաց չթողնելով կյանքը, չպետք է միայն շնչի կամ շարունակի ծերանալ՝ սեփական գոյությունը դարձնելով յոթանասուն կամ ութսունամյա աստիճանական մահ: Անհրաժեշտ է վայելել կյանքի անա-

ընկալությունը, բարձրագույն այն գիտակցությամբ, որ կյանքի դինամիկ, հարաշարժ ընթացքին գույն, հոտ, իմաստ հաղորդողը ինքդ ես, և ոչ ոք քեզնից բացի:

Ավելի հաճախ մարդիկ սարսափում են մահից, խուսափում բարձրաձայնել սահմռկեցնող այս բառը, թեև շրջանցելով մահվան թեման և խուսափելով նրա հետ հնարավոր բոլոր հանդիպումներից՝ մարդը երբեմն խիզախում է մատչել նրան, դուրս գալ մահվանն ընդառաջ՝ հաշտության ձեռք մեկնելով կամ ընդվզելով նրա դեմ, պայծառամտորեն ծաղրելով «հավիտենական զրույց» մահվան կերպարի հետ:

Մահը որակական երևույթ է: Մահվան վերապրումը նորացնում է կյանքը: Ամեն ինչի մահացման և կրկին ծաղկելու գործընթացը դառնում է կեցության հավերժական շրջապտույտի խորհրդանիշ՝ քրիստոնեական խորհրդով:

Դեռևս հայ հին գրականության և մասնավորապես շարականգրության մեջ (5-րդ դար) կյանքի և մահվան հարցերը միախառնվում էին ճշմարիտ կեցության, մեղսազուրկ կյանքի, Աստծու կողմից ընդունելի լինելու տրամադրություններին: Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը իրենց սքանչելի շարականներում փառաբանության, բարեբանության աստվածառաք խոսքերի հետ Աստծուն խնդրում էին նաև ապրեցնել իրենց: «Կեցո՛ ըզմեզ»[1],- ականկալությամբ դիմում էր Տիրոջը Ս. Պարթևը, «Ապրեցո՛ եւ ողորմեա՛»[2],- խոնարհաբար աղերսում էր Մ. Մաշտոցը:

Մահվան ներթաքույց սպասումն ու քրիստոնեական նախապատրաստությունը իրենց գեղարվեստական արտահայտությունը գտան գրեթե բոլոր շարականգիրների մոտ, սակայն ավելի ուշ՝ 10-րդ դարում, հատկապես Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» պոեմի մեջ նկատում ենք կենսահորդ տրամադրությունների ներհոսք, ավելին, տաղերգուն չի ցնծում մահվան առաջիկա կանխավայելքից: Իրեն համարելով «մահու մեղապարտ»՝ քննում է կյանքի ունայնությունն ու անցողիկությունը, շեշտում մարդկային այն մեծագույն ողբերգությունը, որը նաև մահվան անխուսափելիության գիտակցության ծնունդն է: Գ. Նարեկացին լեցուն է կյանքի նկատմամբ սիրով: Նրա պոեմում բազմիցս կրկնվում են «ապրեցո՛ւ», «կենսագործի՛ր», «կենդանական շո՛ւնչ ընծայիր», «հանի՛ր մահվան խոր անդունդից» աղերսանք-պահանջները՝ ապրելու անկասելի մղումով: Պարույր Սևակի դիպուկ մակդիրավորմամբ՝ «մարդախույզ», «մարդագիր», «մարդերգու» Գ. Նարեկացին քիչ է ասել՝ սիրում է մարդուն: Նա մահը՝ որպես մարդուն բաժին հասած անխուսափելի ողբերգություն, թանձրագույն վերարտադրում է սեփական մահվան, «մեռած դրության», «թշվառ կիսամեռության» գեղարվեստական նկարագրությունների մեջ՝ ակամա հիշեցնելով իրենից շատ-շատ հետո՝ 20-րդ դարում Առաջին աշխարհամարտին հաջորդած տարիներին զարգացող սյուրռեալիստական գրականության ներկայացուցիչներից մեկի՝ ֆրանսիացի Բորիս Վիանի՝ մահվան վերաբերյալ էքսցենտրիկ ընկալումները: Բ. Վիանը ևս սեփական մահվան վերարտադրությամբ՝ «Ես կմեռնեմ ողնաշարի քաղցկեղից…» էպոտաժային ձևակերպմամբ, վկայում է կյանքի քաոսայնությունը, ուր ողջ մնալ հնարավոր չէ, ուստի այլ բան չի մնում, քան վայելել հասանելիք կյանքը:

Մահը երաշխավորված է բոլորին, իսկ կյանքը երաշխավորված չէ ոչ ոքի: Սա գիտակցում է նաև միջնադարյան տաղերգուն՝ շարունակելով «պնդել» իր աղերսանքները՝ պաշտպանվելու, նորոգվելու, բժշկվելու վերստին հույսով տոգորված: Ապրելու կենսական բանաձևը մարդու գերագույն նպատակն է: Կյանքի և մահվան չստացվող երկխոսությունը թուլանում է վերածննդյան հումանիզմի հարթակի վրա, և Նարեկա վանականը մարդու ապրելու անկասելի մղումը իրացնում է միանգամայն բնական ձգտումով՝ հետևյալ պայման-խնդրանքով՝

Եվ եթե հասնեմ խորին ծերության քո
առաջնորդությամբ՝ մահվան արժանիս՝
Մի՛ լքիր ինձ տկարությանս մեջ և մի՛
անարգիր մազերս սպիտակ,
Մի՛ կործանիր կործանվածին և կքյալին մի՛
իջեցնի,

[1] Հայոց հին և միջնադարյան բանաստեղծության քրեստոմատիա, Եր., 1979, էջ 11:
[2] Նույնը, էջ 14:

Մի՛ ցած բեր խոնարհվածին և առկայծյալին
հողմի շնչին մի՛ մատնիր...[3]

Աստծուն հասցեագրված կենսագործվելու պահանջը, նրանից սպասվող կամենալու և փրկելու քերթողի ակնարկի երանգները գնալով թանձրանում են, և արդեն հետագա դարերում՝ հատկապես Ֆրիկի (13-րդ դար) մոտ, մահվան վրա ասված ողբը աղաչախառն ուղղվում է աստծուն՝ ունկնդիր դարձնելու իր՝ մեղավորի հետևյալ խոսքերին.

Որ երբ մահն ինձ հանդիպի,
Նա օրհնեալ հողըն ծածկէ զիս:[4]

Մահվան սպասումը քերթողի մտքի մեջ է, և «էգուց մեռնելու» պայմանը ենթադրում է «ճար անելու» անհրաժեշտություն: Մահը նետվում է առաջ, «անողորմ գրողը» ոչ ոքի չի խնայում, և Ֆրիկի հոգեշահ խոսքերը խրատալից հնչելով գրեթե յուրաքանչյուր բանքում՝ փորձում են հավասարակշռել հոգու և մարմնի՝ անընդմեջ վերուվարվող նժարները:

Ֆրիկը Գ. Նարեկացու չափ սիրում է կյանքը՝ միաժամանակ գիտակցելով այն անբեկանելի ճշմարտությունը, թե «զինչ ծնեալ կայ՝ մեռանի, մահն ամենին հաւասար կու գայ»:[5] Ընդհանրապես կյանքի և մահվան հարցերում Ֆրիկի տրամադրությունը կարելի է բնութագրել այսպես. քերթողն անուղղելի կենսասեր է, բայց հաջորդիվ ներխուժում է «յայս կեանըս շահ չի կայ» կրոնական խոստովանանքը, և աղոթքի, անարժան լինելու վախի թրթիռները վերածվում են աստվածաբանական, դավանաբանական խրատասացության:

Կյանքի և մահվան թեմայի խաղարկումը միջնադարյան գրականության մեջ երբեմն ենթարկվում է ռացիոնալ մեկնության: Միջնադարյան հոգևորական, բանաստեղծ Հովհաննես Պլուզ Վարդապետը (13-րդ դար) բանական հիմնավորմամբ է բացատրում մահը՝ որպես մարմնի, նյութի քայքայման կենսաբանական գործառույթ: «Մարդիկ զինչ զարնան ծաղիկ փթթին ու այլվի չորանան»[6],- կուռ տրամաբանությամբ գրում է Հովհաննես Պլուզն իր կաֆաներից մեկում: Վարդապետը լավ գիտի, թե որտեղ է կյանքի սկիզբն ու «հատը», մնում է՝ «ճամփորդը» գիտենա, թե որն է իր կյանքի նպատակն ու իմաստը: Հովհաննես Պլուզը մարդու կյանքում կարևորում է ապրելու պատասխանատվությունը.

Եկել ես օտար յերկիր, մէկ ցուցու, թէ ինչու՞
կու կենաս.
Մեռնիս դու ' ւ ի հող մըտնիս, մէկ ասա, թէ
ու՞ր կու գնաս:[7]

Կյանքի ու մահվան իմացական դարձվածքի խորհրդի մեջ միջնադարյան մտածողն ու քերթողը անընդմեջ տարուբերվում է. Գերազանցությունը որի՞ն տալ, ինչպե՞ս ձևակերպել ապրելու կենսական բանաձևը. տուրք տալ կյանքի՞ն, ապրելու գայթակղությա՞նը, թե՞ ծնված օրից պատրաստվել մահին՝ կամաց-կամաց հանգրվանելով սեփական մարմին-նավը «մահվան նավահանգստում»:

Սակայն միջնադարյան տաղերգության ներքին բովանդակության մեջ կրոնական պատկեր - խորհրդանիշներին զուգահեռ ներթափանցող աշխարհիկ զգացումները, գեղեցիկի փառաբանման քնարական դրսևորումներն իրենց հետ բերեցին մահվան հետ «հաշվեհարդարի» նստելու հանդգնություն:

Է մահ, քանի ըզքեզ յիշեմ
Կու դողամ ու սարսափիմ ես.
Չըկայ քան ըզքեզ լեղի,
Ի՝ ամենայն լեղոյ լեղի ես[8],-

գրում է միջնադարյան տաղերգուներից մեկը՝ Հովհաննես Թլկուրանցին (14-15-րդ դարեր)՝ կարծեք անզոր գտնելով իրեն՝ բարեշրջելու մահվան անվարան ընթացքը:

Է՛ մահ, թէ դու քէն ունիս,
Ի՝ Ադամայ որդին կու հանես.
Կամ մեղաց հարուած ես դու
Ի մահու պըտղէն ծընեալ ես[9]:

Երբեմն մահվան թեմայի մշտակա ներկայությունը ձեռք է բերում նոր ընդհանրություններ, և միջնադարյան գրականության մեջ նորնոր արծածվող պանդխտության թեման վերաձևվում է փիլիսոփայական խոր ընկալչությամբ: Սոցիալական աղետաբեր երևույթը ձեռք է բերում կյանքի անցողիկության ենթիմաստ, այս աշխարհում մահկանացուի՝ պանդուխտ լինելու սթափ գնահատություն.

---

[3] Գրիգոր Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, Եր., 1960, էջ 373:
[4] Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, Եր., 1941, էջ 33:
[5] Նույնը, էջ 46:
[6] Հայոց հին և միջնադարյան բանաստեղծության քրեստոմատիա, էջ 229:
[7] Նույնը, էջ 225:
[8] Նույնը, էջ 327:
[9] Նույնը, էջ 328:

Ամէնքս եմք ղարիպ, եղբա՛րք, հայրենի մարդ իսկի չունի,
Հաւասար գնալու եմք մենք, զի այն կեանքն է մեզ հայրենի[10],-

գրում է միջնադարյան տաղերգու Մկրտիչ Նաղաշը (14-15-րդ դարեր) «Տաղ վասն ղարիպի ասացել» քերթվածում՝ ակամա հիշեցնելով Մեսրոպ Մաշտոցի գողտրիկ շարականներից մեկը, ուր մեղքերից ու հանցանքներից երկյուղած շարականագիրը աղաչում է Տիրոջը՝ սրբագործելու, թողություն տալու իրեն՝ «անցավոր աշխարհի պանդուխտին» (Արտասուաց իմոց մի լռեր, Տէ՛ր,/ Զի պանդուխտ եմ ես յանցաւոր երկրի)[11]:

Միջնադարի մարդու անճարակությունը, մահվան արթնության և նրանից չզատվող վախի նյութը շարունակում են մնալ գեղարվեստական մտածողության մշտարծարծ խնդիրներից՝ դառնալով փիլիսոփայական կողմնորոշում: Ուշ միջնադարում հայ տաղերգուները շարունակում էին վարդի և բլբուլի այլաբանական պատկերներին զուգահեռ խոսել մահվան անխուսափելիության, մարդուն «դարանակալած» Գաբրիելի անակնկալ այցելության մասին:

Գրիգորիս Աղթամարցին (15-16-րդ դարեր) զարնան, ուրախության արբշիռ երգերի մեջ վարդի և սոխակի սիրավառ հանդիպումին զուգահեռ հանձնառու է լինում նկարագրելու մահվան հրեշտակի գալուստը:

Ահա օր մահուան կուգայ,
Գիտ բըժիշկ եւ ճար քեզ արա,
Յէգուց հրաւիրակըն գայ
Եւ ասէ՝ Աստի զընա[12]:

Ապրելու խորհուրդը պայմանավորվում է հոգևոր ներաճուն ազդակներով. ապրել, նշանակում է՝ կառուցել, տնկել, շենացնել, որոնել ու գտնել: Միջնադարյան տաղերգուի համար նորաշեն տունն ու այգին խորհրդանշում են կյանքը, ապրելու այլաբանությունը: Կյանքի համայնապատկերի նկարագրական և այդ նույն լայնալիր պատկերի գեղարվեստական հնարանքը տպավորում է դրվագային վիճակների հաջորդականությամբ:

Քար եմ բերեր սարերոյս
Փուշ եմ կըրեր ձորերոյս,
Պատ եմ բոլորեր այգոյս,
Ջուր եմ բերեր լեռներոյս,
Աղբիւր եմ շիներ այգոյս,
Ծաղիկ եմ տնկեր այգոյս,
Դեռ չեմ զհոտն առեր ծաղկոյս
Կ՚ասեն, թ՚Արեկ, ել այգոյս.-
Այս իմ նորատունկ այգոյս:[13]

Ամեն առավոտ և լույս այգի եկող մահվան հրեշտակին չհանձնվող մարդը ապրելու խորհուրդն իմաստավորում է արարումով, ստեղծումով, կառուցելու և շենացնելու համառությամբ: Սակայն մահվան անխուսափելիությունը անհաղթահարելի է, և ուժահատ, զղջահար բանաստեղծը ձեռնատուր է լինում.

Առին զհոգիս ի մարմնոյս,
Հանեցին զիս յիմ այգոյս,
Մահ է, որ ելնեմ այգոյս,
Այս իմ նորաշէն այգոյս:[14]

Իմանալին ու անիմանալին միախառնած տաղերգուն հասկանում է, որ կյանքի և մահվան կազմակերպ ընթացքը շարունակվելու է նաև իր մահից հետո: Ու երբ միջնադարյան մեկ այլ տաղասաց՝ Հովասափ Սեբաստացին ևս 16-րդ դարում իմաստասիրական որոնումներով կհասնի մահվան մատույցներին, կտեսնենք, որ կյանքի և մահվան ընկալչության մեջ շարունակվում են արթմնի, սթափ, զուսպ հոգեխոսությունները՝ «…Մէկըն երթայ, մէկըն գայ, / Իր բանըն պաթալ չի մնայ»: Այսպես է «աշխարհիս սահմանն»՝ ով ծնվում է, դեպի մահն է գնում, ուստի «մահը մտաց մի՛ հաներ»,- շտապում է հորդորել տաղերգուն՝ միաժամանակ խորհուրդ տալով գիտակցել, թե « Ուստ եկին և ու՞ր կու գնան»:

Ահա սա է հաճախադեպ, ոչ անականկալ իրատես դիտարկումը, որը հանդիպում ենք նաև միջնադարյան տաղերգության վերջին ներկայացուցչի՝ Սայաթ-Նովայի (17-րդ դար) խորհուրդ-խրատների մեջ: «Աշխարհըս միզ մընալու չէ՝ իմաստնասիրաց խաբարով»- մտահոգ խորհրդածությունը դառնում է ճշմարիտ կեցության ծանրության կենտրոնը, «փանջարա» դարձած աշխարհին «մտիկ տվող» ու անցնող «մարթու» ընկալումների սահմանագիծը: Սակայն ազնվորեն նկատենք, որ մահվան գեղարվեստական փնտրտուք-

[10] Նույնը, էջ 338:
[11] Հայ գրականության քրեստոմատիա, Եր., 1992, էջ19:
[12] Նույնը, էջ 426:
[13] Նույնը, էջ 428:
[14] Նույն տեղում:

ները նախորդներից հետո լավագույնս արտացոլվեցին արևմտահայ և սփյուռքահայ գրական անդաստաններում: Նոր գրականության արևմտահայ թևի ուղեծրում ազգային միջնադարյան ավանդույթների և կլասիցիզմից հետո համաշխարհային գրականության, հատկապես ֆրանսիական ռոմանտիկական ավազանի միախառնության հետաքրքիր վերակազմումն ենք գտնում Պետրոս Դուրյանի (19-րդ դար) քնարերգության մեջ:

Նարեկացիական պոռթկումների լեզվով, հոգեբանական հակադրական կառուցիկ պատկերներով Պ. Դուրյանը, «անտեսելով ցաւի առարկայացումը, նետւում է ասպարէզ՝ հաստատելու կեանքի բերկրանքը, ապրելու թովչանքն ու իրաւունքը»[15],- գրում է գրականագետ Սուրեն Դանիելյանն ու հայտարարում. «Մահուան խորհուրդը եւ մարդու իմացական բեկումը այդ խորհրդին, յանուն մաքառումի ու կամքի տիրակալութեան, փիլիսոփայական խտացումի չերկրորդուած վկայութիւն է, գերերկրային կեցութիւն բանաստեղծական կալուածքում, որը դառնում է ստեղծագործական նոր համամարդկային նիւթի առաջին նուաճումը հայ գրականութեան մէջ»[16]: Մենք կավելացնենք, որ այդ նվաճումի անմիջական ազդեցությունները հետագայում տարածվեցին ու վերակառուցվեցին Միսաք Մեծարենցի, Վահան Թեքեյանի ստեղծագործություններում՝ յուրովի ու ինքնատիպ դրսևորումներով:

Պ. Դուրյանի կողմից աշխարհի ողբերգական ընկալումը, հեղինակի հետ նույնացող քնարական հերոսի ներանձնական տրտմությունը ծնում են մշտնջենական հարցադրումներ, որոնք մտատանջել են նաև միջնադարյան հայ տաղերգուներին՝ սկսած Գրիգոր Նարեկացուց: Մարտահրավերի պես Աստծուն նետված «ինչու»-ները դառնում են «կյանքի ու մահվան» դասական նյութի նորոգված, առավել հանդուգն փորձեր: Մարդու, կյանքի, աշխարհի նկատմամբ բանաստեղծի անսահման սերը դրսևորվում է զարնան, փթթող վարդի մշտարծարծ պատկերներով՝ միջնադարյան տաղերգուների հանգույն, հայտնի այլաբանության նորովի կենսավորմամբ: Այստեղ կատարենք մի մասնավորում. 1860-ական թվականների վերջին և 1870 թվականին գրված Պ. Դուրյանի քերթվածներում մահվան ծանրաբեռ, փիլիսոփայական ներկայությունը գրեթե բացառված է, սակայն աստիճանաբար մահվան և տրտմության տարրերը գերճնշում են լուսավոր ու կենսախինդ տրամադրություններին՝ առաջ բերելով պայքար ոչ թե սոսկ ապրելու, սեփական կյանքը շարունակելու արդար իրավունքը խլելու դեմ, այլ գեղեցիկի, մարդու, սիրո, հայրենիքի վերամբարձ, բարձրագույն խորհուրդների առաջ ունենալիք պարտավորությունների կիսավարտության համար:

Այդ ներանձնական բարձրագույն խորհուրդներից մեկը՝ հայրենիքին, ժողովրդին ծառայության պատրաստակամությունը, թերևս ամենամեծ մղումն է պայքարի ելած բանաստեղծի համար:

Հեք մարդկութեան մէկ ոստը զոս՝
Հայրենիք մը ունիմ թշուառ,
Չ՚օգնած անոր՝ մեռնիլ աննշան
Ո՜հ, ա՜յս է սոսկ ցա՜ւ ինձ համար:[17]

Մտահոգությունների այս երակը զնում և մերձենում է Պ. Դուրյանի նախորդի՝ հայ նոր գրականության հիմնադիր Խաչատուր Աբովյանի խորհրդածությունների նյութին: «Ազգասեր մարդու և իր մեռնելու վախտի» ճշգրտումը իր կողքին է պահում կյանքի և մահվան հակադրաբևեռ հարցը՝ փիլիսոփայական մտահղացքով՝ միաժամանակ արտահայտելով աշխարհիկ կյանքից անբաժան հայրենիքի առավելական, գերակա դերի նկատմամբ գրողի շահագրգռությունները:

Էս ճամփեն մեկ օր պետք է մենք գնանք,
Մահով էն կենքին հասնինք, դինջանանք:
Բայց մեռնել ես որ շուտ ուզում չէի,
Պետք զամ ազգիս՝ ախ՝ ասում էի:
…Իմ էն քաշած շունչն էլ մահ էր աչքիս,
Երբ չէի կարում պետքը գալ ազգիս:[18]

Երկու գրողների կողմից հայրենիքին նախընտրություն տալը ինքնաբուխ է, ավելին, մահվան ներկայությունը ընդունելի է նրանց համար, որովհետև հայրենիքի բարձրագույն իմաստը վեր է անհատի հոգեցունց, ճշմար-

[15] Սուրէն Դանիէլեան, Արեւմտահայ գրականութիւն. Տիտանի՞կ թէ՞ շարունակականութիւն, Եր., 2014, էջ28:
[16] Նոյն տեղում:

[17] Պետրոս Դուրյան, Երկեր, Եր., 1981, էջ 63:
[18] Խաչատուր Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու 8 հատորով, Առաջին հատոր, Եր., 1948, էջ 197:

տագոչ աղաղակներից, անգամ եթե այն հնչում է արդար իրավունքով:

Մարդը՝ տառապանքների սկիզբը, ծնված օրից բռնում է պարտության ճանապարհը: Պոռթկումները, Ֆրիկի պես ընդվզումը, բարձրամռունչ անեծքներն ու նախատինքը՝ ուղղված «ոխերիմ Աստծուն», ավելի են սրում բանաստեղծի մոլեգին սերը կյանքի նկատմամբ և վերահաստատում աստվածահայտնության անիմանալի սահմանը: «Տրտունջք»-ի մեջ մահվան հետ նախնական հաշտեցումը վերջնական է դառնում «Իմ ցավը» քերթվածում՝ մեկ և սրբազնագույն ուխտի՝ հայրենիքին օգնելու հանձնառությամբ: Այնուամենայնիվ, «Տրտունջք»-ում կառուցողական յուրահատկությունը՝ մի կողմից՝ ապրելու տենչը, մյուս կողմից՝ անհաշտությունը ճակատագրի հետ, ընդգծում են բանաստեղծի հանճարեղությունը՝ Պարույր Սևակի հետևյալ բնորոշմամբ. «Նրա քնարերգությունը հեծկլտոց լինելով, միաժամանակ մի Օվսաննա է, մահվան տվայտանք և կյանքի փառաբանում, կսկծի մրրկում և սիրո հափրանք»[19]:

Մահվան հարատև իմացականությունը բանաստեղծին պահում է հեղհեղուկ վիճակների մեջ՝ մերթ պոռթկուն-տարերային, մերթ հանդարտ-հաշտվողական, լամարթինյան «հովտի» անընդմեջ փնտրտուքով՝ որպես ինքնափախուստի հանգրվան: Երկու բանաստեղծների մեկուսացած հոգիների զուգահեռը արտացոլվում է Պ. Դուրյանի մոտ՝ լճակի, իսկ Լամարթինի մոտ՝ հովտի պատկերային համակարգերի մեջ: Երկուսն էլ «շիրմատան նեղ արահետին մեն-մենակ են» և երկուսի համար էլ անասելի հուսահատությունը խեղդվում է բնության գրկի մեջ:

Սակայն այստեղ բնությունն է, պատկե՛ր խոսուն,
Նետվի՛ր գիրկը, սիրում է քեզ, կանչում անվերջ[20],-

հորդորում է Ալֆոնս դը Լամարթինը:

Մելամաղձոտ լճակդ իմ
Քեզ հետ ըլլանք մտեհմ,-

առաջարկում է Պ. Դուրյանը, և երկուսն էլ դառնում են հրաժեշտ տվող, մեռնող այն քնարական հերոսը, որը լավ գիտի հավերժության զենը: Կյանք փնտրող և մահ գտնող արևմտահայ բանաստեղծը գծում է երկու «մարդերի» սահմանագիծ՝ սովորական մահկանացու և բանաստեղծ, որոնցից վերջինը երբեք չի հուսահատվում «…Բնա՛ւ, բանաստեղծ մը մահուանէ չը սոսկար. այն ատէն իրաւունք ունէի ցաւելու, երբ ամէնքն անմահ ըլլային, եւ ես միայն մահկանացու:

Այսպէս համոզուէ՛»[21] ,- գրում է Պ. Դուրյանն իր մտերիմ ընկեր Պ.Հ. Ճանֆեսճյանին: Ահա այս գիտակցությամբ է Դուրյան-բանաստեղծը գնում մահվանն ընդառաջ՝ հավերժության բացարձակ իմացությունն ապացուցելու համար:

Իմացության այս ճանապարհը ընթացք բերեց բանաստեղծական այնպիսի մեծությունների համար, ինչպիսիք էին Միսաք Մեծարենցը, Վահան Թեքեյանը, Մատթեոս Զարիֆյանը: Նրանցից հայ գրականության «հիվանդ ու հանճարեղ պատանին» (բնութագրումը Եղիշե Չարենցինն է.- Վ. Դ.)՝ իր նախորդի՝ Պ. Դուրյանի չափ թույլ ու տկար, պայքարում էր կյանքի դանդաղ ու սպանիչ ընթացքի դեմ ոչ թե աստծուն ձեռնոց նետելով, աստվածամարտությամբ կամ աստծուն հորջորջանքներ ուղղելով, այլ խոր բնապաշտական շեշտերով, հազար թելերով բնությանը կապկպվելով, ընդգծելով, որ մահվան և տրտմության գաղափարները չեն կարող գերազանցել լուսավոր հատկանիշներին, ինչը հրնթացս ցույց է տալիս նաև Մ. Մեծարենցի՝ դասական ռոմանտիզմից հեռու լինելու և սիմվոլիստական հանդերձանքով իր արվեստը ներկայացնելու գեղարվեստական սկզբունքը:

Կյանքի հակոտնյա մահվան ուրվականը, մահվան սարսուռի ուղղագիծ նկարագրությունները հեռու էին Մ. Մեծարենցի քնարերգության պատկերային իմաստների հարաշարժ ընթացքից: Բնապատկերների մատուցումը և բնության դրվագների առարկայացումը միտված էին սրելու բանաստեղծի անսահման կենսասիրութունը ոչ թե որպես հիվանդության նախապայման, այլ որպես գեղագիտական հարցադրում: Դուրյանական «Աստվածը» Մ. Մեծարենցի մոտ «ոսկեծայր շառափներով բարի արևն» է, որի բոցեղեն ցանցերի մեջ, որպես ապրելու, չմահանալու

[19] Պարույր Սևակ, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 6, Եր., 1974, էջ 161:

[20] Ֆրանսիական պոեզիա, Եր., 1984, էջ 191:

[21] Պետրոս Դուրյան, Երկեր, էջ 48:

միակ առհավատչյա, անձնատուր «պլլվել» է ցանկանում բանաստեղծը: Բնության, արևի ամենափրկության հույսը հնչեցնում է աղերսանք-աղոթքը և բացառում ըմբոստության երգը: «Տրտունջք»-ի չափ ծրագրային «Արևին» քերթվածում հասունանում է ապրելու կրքի էներգիան, կուտակվում և պարպվում բնության «դաբիրների» վրա՝ նորոգելու, վերստեղծելու սրբազան խոստմամբ:

Պ. Դուրյանը «Տրտունջք»-ում մինչև վերջ խուսափում է արևին ապավինելուց: Եթե Մ. Մեծարենցը թախանձում է արևին՝ խանդաբորբ ու կաթոգին փարվելու իր հոգուն, ապա Պ. Դուրյանը աղերսում է աստղերին՝ իր հոգու մեջ ընկնելու, կայծ ու կրակ տալու: Մտքի և պատկերի ենթակայական ընկալումը հաշվի առնելով՝ գրականագետ Ս. Դանիելյանը Պ. Դուրյանի կողմից արևից խուսանավելը բացատրում է առարկայական հետևյալ արտահայտությամբ.

Գարունն ոչ մէկ վարդ ճակտիս դալկահար,
Ոչ երկնի շողերն ժպիտ մ՛ինձ չեն տար:[22]

Այսինքն՝ Պ. Դուրյանն արևից ակնկալիքներ չունի ի տարբերություն իր հաջորդ գրչեղբոր, որը թևատարած սպասում է կրակի, ջերմության, լույսի կայծերի:

Եթե Պ. Դուրյանի մոտ ցասումն ու ընդվզումը պայմանավորված են ապրելու մեջ կրած պարտությամբ, ապա Մ. Մեծարենցը ո՛չ ընդվզում է, ո՛չ էլ խոնարհվում: Նրա մոտ չկա «պարտված հերոս», այլ մահվան գավթում կանգնած ու կյանքի, մարդու հավերժական փիլիսոփայության բևեռները շոշափող «անփորձ պատանի»:

Աիաբեկիչ կնճիռներուն մէջ կեանքին
Լալայառաչ, սուր հծծիւններ ինձ ըսին.
«Ամէն յոյսեր մեծ պարապին կը հանգին,
Ունայնութիւն մը կը պրկէ կեանքը սին:
Ամէն ծաղիկ խամրում մ՛ունի իրեն մօտ,
Ու ամէն կեանք՝ մութ ստուեր մը իր ետին.
Ծաղիկներու բուրումին պէս խնկահոտ
Ամէն յոյսեր դեռ չըծլած կ՛անհետին»[23]:

Ճշմարտության իմացության ճանապարհը Մ. Մեծարենցի մոտ ձեռք է բերում անանձնական ուրախությամբ ինքնաբաշխվելու, ինքնատրվելու, որպես սիրո վաղվա հունդ «մարդերի» մեջ սերմնավորվելու քրիստոնեական խորհուրդ: Նա գրում է «Արդի մարդու Հայր մերը», որը ոչ թե հնչում է միջնադարցու աղոթքի պես՝ «լուսոյն օթաղն», «աստծու սենյակը» մտնելու ապահով հույսով, այլ դառնում է սիմվոլիստական հայեցողությամբ՝ ապրելու յուրատեսակ նախասիրություն, կեցության մեծարենցյան ձև:

Սիմվոլիստական պատկերների համակարգում կյանքի և մահվան գեղարվեստական խորհրդածությունները կարևոր տեղ են գրավում: Ժխտելով կամ գրկաբաց ընդունելով մահը՝ սիմվոլիստ բանաստեղծներն արտահայտում էին ապրած օրերի խորհուրդը, իսկ ապրելիքի մեջ՝ ներքին խաղաղության, ներդաշնության ձգտումը:

Սփյուռքահայ գրականության «խորախոհ բանաստեղծը» (բնութագրումը Վազգեն Շուշանյանինն է.- Վ. Դ.)՝ Վահան Թեքեյանը, անակնկալ հոգեհարազատություն զգալով իրեն ֆրանսիական սիմվոլիստական երգի ավազանում, անթաքույց հետաքրքրություն է ցուցաբերում մահվան թեմայի հանդեպ:

1944թ. փետրվարի 26-ին Կահիրեից իր մտերիմ բարեկամ Ֆիմի Օհաննեսյանին ուղարկած նամակում խոստովանում է. «…Մահէն չվախնալով յանդերձ, պիտի ուզէի, եթէ կարելի ըլլար, վերապրիլ կեանքս նոյն կամ քիչ մը տարբեր…[24]»: Սա մահվանը դեմառդեմ դուրս գալու հանդգնություն էր, ավելի շուտ՝ անմահացումի հետաքրքիր պահանջ, վերստին ապրելու փափագ՝ նոր որակով ու բովանդակությամբ, որի գեղարվեստական հետագիծը մենք տեսնում ենք իր աշակերտի՝ սփյուռքահայ էպիկ բանաստեղծ Նիկողոս Սարաֆյանի պոեզիայում՝ հետևյալ ձևակերպմամբ՝ «մեռնիլ առանց մահի»՝ նորանալու, թարմանալու խորհրդանշումով:

«Ես՝ պարտուած մը կեանքէն»- Վ. Թեքեյանի կողմից ավելի վաղ ձևակերպված նշանաբանը հետագայում հաղթանակներ է փնտրում սիրո ոստայնի մեջ:

Տէ՛ր, ի վերջո, երբ նվաղի լոյսը կեանքիս
Վերջին շնորհ պիտի ուզեմ...[25]

Խորհրդավոր պատկերը՝ այն օրերից հիշատակված «անուղղա» աչքերով և նույն ժպի-

---

[22] Պետրոս Դուրյան, Երկեր, էջ 53:
[23] Միսաք Մեծարենց, Երկերի լիակատար ժողովածու, Եր., 1981, էջ 35:
[24] Թէքէեան Վահան, Նամականի, Լոս Անջելես, 1983, էջ 259:
[25] Վահան Թեքեյան, Հատընտիր, Եր., 1970, էջ 33:

տով, թող ջերմացնի իր ամառվա իրիկունը: Սա՛ է բանաստեղծի ցանկությունը: Ցավոք, ամառվա հրայրքին կարոտ բանաստեղծը կյանքի աշունին ընդառաջ է գնում սիրո անհագ ծարավով: «Ամառն անցա՜վ» - զղջումը ցավ է պատճառում բանաստեղծին ճիշտ այնպես, ինչպես իրեն այնքան մոտ ու սրտակից ֆրանսիացուն՝ Շառլ Բոդլերին.

Ամառ էր երեկ. հիմայ աշուն է արդէն.
Խորհրդաւոր այս աղմուկն ալ ազդ մը չէ՞
մեկնելու[26],-

կարդում ենք թեքեյանական անզուգական թարգմանությամբ:

Անհանգիստ, «սպասման հիվանդ» է նաև Էմիլ Վերհառնը: «Նոյեմբեր է իմ հոգում»[27],- մի տեսակ ինքնահաշտեցմամբ գրում է բելգիացի բանաստեղծը՝ ետդարձի ճամփան կորցրած, ինչին նույնքան իմաստնացած արձագանքում է սփյուռքահայ բանաստեղծը.

Կարծես վերջին աշնանս իրիկունն ըլլար,
Ուր տենչերով ալ խաղաղուած հաւիտեան՝
Սպասէի մահուան, վայրկեան առ վայրկեան:[28]

Մահը սրբացնելու և փիլիսոփայական կշռի բերելու սիմվոլիստական առանձնահատկությունները դրսևորվեցին Վ. Թեքեյանի քերթվածներում, մասնավորապես «Մահուան տաղեր», «Խաւարի տաղեր» շարքերում:

Սիմվոլիստական գրականության զինանոցին հարազատ, «հավերժական հերոսուհի» մահը շարունակում է մնալ որպես գլխավոր նյութ՝ ապահովելով գեղարվեստական մտածողության ինքնատիպ, չերկրորդված մակարդակ: Ստեֆան Մալարմեն, օրինակ, մահը համարում էր բալասան խոնջացած բանաստեղծի համար, իսկ Շ. Բոդլերը մի ողջ «Մահ» խորագրով բանաստեղծական ենթաշարքում քննելով կյանքի և մահվան հարցերը, մահվան երազով տարված՝ այն ընկալում է որպես խորհրդավոր, առեղծվածային հաճույք, անդորրություն՝ կյանքի տանջանքներից հետո:

Մահն է, որ մեզ կը սփոփէ, աւա՜ղ, եւ մեզ կ՚
ապրեցնէ,
Ան նպատակն է կեանքին ու միմիակ Յոյսն է
ան,
Որ դիւթաջուր մը ինչպէս կ՚ոգեւորէ, կ՚
արբեցնէ
Եւ սիրտ կուտայ քալելու մինչեւ իրիկունը
օրուան:[29]

Շ. Բոդլերը «Արվեստագետի մահը» քերթվածում մահը դիտում է իբրև արշալույս, իբրև Արև, որին պատրաստ է սլանալու Արվեստագետի հոգին:

Մի հույս ունեն լոկ…
Որ մահն ինչպես նոր արև իր լույսերը կ՚հեղի:[30]

Ահա այս քնարական մտորումները ընտանի ու հարազատ են դառնում նաև սփյուռքահայ բանաստեղծի համար: Կրելով բոդլերյան քերթության ուղիղ ներգործությունը՝ Վ. Թեքեյանը գրում է «Մահ եւ արեւ» քերթվածը:

Մահն եղած է ինձ այնչափ ընտանի,
Որչափ աչքերուս արեւը վաղուան…
Մահ, արեւ, այնչափ խառնուած միմեանց
Կ՚երեւին ինծի, որ մերթ կը խորհիմ՝
Միգուցէ արեւն ըլլայ մահ մ՚անանց
Եւ մահն ալ՝ արեւ մ՚անդրր, քան շիրիմ…[31]

Վ. Թեքեյանի նախընտրությունը երկու մահերի միջև է. կա՛մ հաճույքի գրկում, սիրո ոստայնում ընդունած մահաիրավեր, կա՛մ կռվի դաշտում, վրիժաբորբ ու հրաչվի մարտակովում սպասող մահ: Բանաստեղծի ցանկությունն անակնկալ է.

…Այս երկու մահերուն կը փափագիմ փոխն ի
փոխ,
Անոնք ինծի կը ժպտին եւ կը ժպտիմ ես
անոնց,
Անոնց մէջտեղ իմ հոգիս կարծես կեցած է
շատոնց…[32]

Բանաստեղծի կյանքը եղել է պարտեզ, որը ոտնակոխ են արել «դիպվածն» ու «ճակատագիրը», և հիմա, երբ արվեստագետը մահվան տեսիլի ուղղորդմամբ քայլերը դարձնում է դեպի մահվան հարթակը, ցանկությունը դառնում է ելքի սեփական նախընտրությունը.

Գոնէ թոյլ տուր, աստուա՜ծ իմ, որ ելքն անոր
ես ընտրեմ:[33]

Մահվան անհամբեր, սրտաբաց սպասումները սիմվոլիստների մոտ արտառոց չէին: Շոպենհաուերյան հանդարտությամբ է հնչում Վ. Թեքեյանի խոստովանությունը. «...Ես մահ-

[26] Շառլ Բոդլեր, Չարի ծաղիկներ, էջ 279:
[27] Эмил Верхарн, Стихи, 1961, Ленинград, стр. 44:
[28] Վահան Թեքեյան, Հատընտիր, Եր., 1970, էջ 18:

[29] Շառլ Բոդլեր, Չարի ծաղիկներ, էջ 320:
[30] Նույնը, էջ 136:
[31] Վահան Թէքէեան, Գաղտնի պարտէզ, Պէյրութ-Երեւան, 2003, էջ 67:
[32] Նույնը:
[33] Նույնը:

ուան կը նայիմ հիմայ անհոզ, անտարբեր»[34], թեև ավելի ջերմ կարող են թվալ ռուս սիմվոլիստ Ֆյոդոր Սոլոգուբի խոսքերն՝ ուղղված իր «հեռու, խորհրդավոր ընկերոջը»՝ մահին: Ֆ. Սոլոգուբի չափ «մահասեր» է նաև Վալերի Բրյուսովը, որը հնչյակներից մեկում բացականչում է.

Смерт! Обморок не выразимо-сладкий.[35]

Եվ վերջապես պակաս հետաքրքիր չէ մահվան փիլիսոփայության բլոկյան ընկալումը.

Все чаще вижу смерть – и улыбаюсь
Улыбкой рассудительноы,[36]

որտեղ մահվան խորհրդավոր ժպիտը ազդարարում է այս կյանքի ավարտը ու նոր իմաստնության սկիզբը՝ հիշեցնելով Շ. Բոդլերի «Օրվա վերջ»-ում մրմնջացող քնարական հերոսի խոսքերը.

Վերջապես: Վերջ այս կյանքին,
Մահվան տենչով աղեցուն
Իմ սիրտը և իմ հոգին
Կվայելեն հանգիստ քուն.
Պատի՛ր ինձ քո պատանքում,
Օ՜, մթություն ցրտագին:[37]

Բոլոր արվեստագետները որոնում են իրենց գեղագիտական իդեալը: Անընդմեջ փնտրտուքները երբեմն ապարդյուն են ու անպտուղ: Վ. Թեքեյանի ձևակերպմամբ՝ «ուկեթել աստղերը» բոդլերյան «կուռքի» նույնական սիմվոլիկան են՝ որպես իդեալի հնարավոր մարմնավորում, որին ձգտում ու փնտրում են, իսկ երբ չեն հասնում կամ չեն գտնում, նրանց Կապիտոլը դառնում է Մահը[38]՝ որպես իդեալի փնտրտուքի խորհրդանշական ավարտ: Արվեստագետին այլ բան չի մնում, քան բարեկամանալ Մահի հետ, պատրաստ լինել գնալու մահվան հետևից, ինչպես զավակը՝ ծնողի.

Մահ գեղեցիկ, Մահ վսեմ,
Կը սպասէի քեզի ես
Ու հետդ ահա կը քալեմ՝
Խելօք ու լուռ զաւկիդ պէս[39],-

գրում է Վ. Թեքեյանը:

Քանի դեռ մահը հեռու է, նրա մասին մարդիկ խոսում են թեթևացած ու շարունակում նույնքան թեթև ընդունել «մահահրավերները», սակայն մահվան մեծացող հասակը և մերձեցումը այդ հասակին պարուրում են բանաստեղծին լուրջ և ուժեղ մտածումներով: Մահվան հավերժությունը պատրաստվում է «առնել» բանաստեղծի անցավոր կյանքը, ու մահվան անունը որոճացող բանաստեղծը կամացկամաց գնում է դեպի մթողող գուբը, որով դարեր են անցել, և որը սպասում է դարերի:

Կյանքի և մահվան խորհրդի թեքեյանական դրսևորումները արձագանքվում են արևելահայ գրականության բարձրագույն գագաթներից մեկի՝ Վահան Տերյանի պոեզիայում: Նրա համար մահը մի դեպքում «դաժան» է , մի այլ պահի՝ «քույր», մի դեպքում «թույն», բայց և մյուս ակնթարթին «թախիծ», «ցուրտ համբույր», «այրող բոց» և այդ հակադրություններ մեջ մահը մնում է բանաստեղծի համար անվախճան ու անհագուրդ սիրո աղբյուր:

Փռված եմ ահա քո գեղեցկության,
Քո անքննելի կարողության դեմ...
-Հայտնվի՛ր անհուն փայլով ու փառքով,
Ժպիտդ փռի՛ր իմ երկրի մթում...[40]

Նրբանկատ ու սուր է մահվան տերյանական խորհրդի այն մեկնությունը, որ տալիս է լիբանանահայ բանաստեղծ Մուշեղ Իշխանը. «Մահը իր աչքին կը ներկայանայ իբրեւ ամենաբոյժ եւ ամենակալ հանգստարան, իբրեւ գերագոյն լռութիւն, որուն մետաքսէ թեւերը պիտի փռուին իր վէրքերուն վրայ եւ անհունօրէն պիտի օրօրեն իր մեծ նինջը»[41]:

Կյանքի և մահավան գեղարվեստական հարցադրումները հետաքրքիր նշանառությամբ բացվեցին արևմտահայ գրականության վերջին ներկայացուցչի՝ Մատթեոս Զարիֆյանի բանաստեղծություններում: Զինադադարից հետո ընթերցողի սեղանին դրված երկու վտիտ ժողովածուները՝ «Տրտմութեան եւ խաղաղութեան երգեր» (1921), «Կեանքի եւ մահուան երգեր» (1922), բացում էին Պ Դուրյանի, Մ. Մեծարենցի, Վ. Տերյանի բախտակից պոե-

[34] Նույնը:
[35] Брюсов Валерий, Избранные сочинения, Москва, 1980, стр. 115:
[36] Блок Александр, Собр. соч в 7 – и томах, т. 1 Москва, 1973, стр. 68.
[37] Շառլ Բոդլեր, Չարի ծաղիկներ, էջ 137:
[38] Կապիտոլը բլուր է Հռոմում, որի գագաթին կառուցված է Յուպիտերի տաճարը: Բառն ունի գործի, ճանապարհի ավարտի փոխաբերական իմաստ:
[39] Վահան Թեքեյան, Հատընտիր, էջ 62:
[40] Վահան Տերյան, Բանաստեղծությունների լիակատար ժողովածու, Եր., 1985, էջ183:
[41] «Հասկ»/Հայագիտական տարեգիրք, Նոր շրջան, Անթիլիաս - Լիբանան, Ա տարի, 1980, էջ 45:

տի՝ կյանքի և մահվան խոր փիլիսոփայության փնտրտուքների աշխարհը: «Մահուան այդ տժգոյն խոսեցողներու մէկ անդամը»[42] (բնութագրումը Արշակ Չոպանյանինն է.- Վ. Դ) լինելով՝ Մ. Զարիֆյանը իր բանաստեղծական աշխարհի մեջ կրում էր ֆրանսիական սիմվոլիստական գրականության քնարապաշտ ազդեցությունը, թեև ինքնուրույն պատկերներն ու հուզական ինքնեկ շեշտերը ակնբախ էին ու անթաքույց:

Մ. Զարիֆյանը բաց է միջավայրի առաջ, խառնվածքով հեռու ինքնասույզ մելամաղձից: Մահվան շուրջ անդադար խորհրդածությունները չեն մղում նրան ինքնամեկուսացման կամ դուրյանական դառնաղի հիասթափության: Տրտմությունից դեպի խաղաղություն ձգտող բանաստեղծի հոգին կենսասիրության գիտակցությամբ անտեսում է մահվան սարսուռները՝ սեփական հաղթանակը ամրագրելով մահվանն ուղղված անզիջ հեգնանքով: «Անսահաման ծիծաղ մ՚ ունիմ քեզի դէմ»[43],- հանդուգն նետում է բանաստեղծը: Նա լավ գիտի, որ մահը չի կարող կասեցնել մարդկային մտքի սուրանքը՝

Եւ այս վարդով, այս գարունով
Կը հեգնեմ Ան, որ կուգայ.
Ան որ կուգայ՝ հողին քունով
Քընացընել Յաւն յսկայ…[44]

Մահին դիմագրավելու այս յուրահատկությունը հիշեցնում է սփյուռքահայ արձակագիր Վազգեն Շուշանյանին, որը մահվան դեմ տարվող հաղթանակը գտնում է կյանքի գեղեցկության և հրճվանքի մեջ: «Մեռնելու հաճոյքը,- կ՚ ըսեմ տրտում, ամէն օր մեռնելու հաճոյքը գաղափարի ու յաղթանակի համար, ամէն օր, հանապազօր կռուի ընթացքին»[45]: «Մեռնելու հաճույքը», որքան էլ պարադոքս է ու զարմանալի, օգնում է արվեստագետին նոր գաղափարների, նոր հաղթանակների համար հանապազ մղվող կռվով իմաստավորելու կյանքը, զորացնելու հույսի ներապրումը[46]:

Մահը կուգայ իր արծաթէ մանգաղով.
Եկուր, քնար, դէմ զանք անոր նոր տաղով[47],-

արարման պատրաստակամությամբ հորդորում է Մ. Զարիֆյանի քնարական հերոսը:

Տառապանքի և մահվան ճակատագրական անհույս փնտրտուքները Մ. Զարիֆյանի աշխարհում պսակվում են խաղաղության սփոփանքով: Տառապանքը սովորեցնում է բանաստեղծին ճիշտ և ճիշտ Վ. Շուշանյանի հերոսի կանխազգացումների պես: Մահվան հետ հավանական հանդիպումը կյանքի պահած «ապերախտություն է»: «Կ՚ ըսեն թէ մահը մէկ է... Մահը մէկ չէ, ու փառաւոր վախճաններ կան, որ երբեք իմս պիտի չըլլան: Եղկելիօրէն պիտի մեռնիմ՝ կրելով այս կմախքին վրայ անաւարտ ու աղարտեալ կեանքի մը բեռը»[48],- գիշերային տվայտանքներին է տրվում Վ. Շուշանյանի հերոսը:

Հաճույքները ապրեցնում են մարդուն, իսկ սիրո հաճույքը՝ առավել ևս: Սիրային մտերմությունը զորեղացնող է, և նույնիսկ ճամփան, «որ զիս մահուան պիտի տանի, կըլլայ այնպէս ընտանի»[49],- խոստովանում է երազի, կյանքի և մահվան երգիչը՝ Մ. Զարիֆյանը: Երազները կարևոր են մարդու համար: Երազալի «մարդու օրհասը շքեղ է»,-բոլորի համար անակնկալ եզրակացնում է Մ. Զարիֆյանը: Լավ է, երբ մարդու հոգին ճախրանք ունի, վերելքի ուղղագնա ճանապարհ՝ որի հանգրվանը Անհունն է: Այդ Անհունը մենք սովոր ենք չափել թումանյանական կշռաքարով, որի ծանրությունը համամարդկային խոհերին բարձրից նայողի ամենատեսությունն է, այնինչ Մ. Զարիֆյանը նախընտրում է Սիրո առջև խոնարհաբար ծնրադրումը՝ քաոսից ու անդունդից դեպի աստղերի Անհունը բռնած ուղղաթռիչ վերելքի նպատակամղմամբ: Սիրո ոստայնը իր մեջ է առնում բանաստեղծի հոգին, պարուրում հեթանոսական վայելքի ազատությամբ ու հանդգնությամբ: Հեշտանքի գինին պարպելուց հետո սանձարձակ համարձակությամբ քերթողը ծաղրում է «այս կեանքին սրբութիւնները դժխեմ»: Ազատությունն ու

---

42 Արշակ Չոպանյան, Երկեր, Եր., 1988, էջ 679:

43 Ցեղին սիրտը, Արևմտահայ բանաստեղծություն, Եր., 1991, էջ 686:

44 Նույնը, էջ 671:

45 Վազգէն Շուշանեան, Երկիր յիշատակաց, Եր., 1966, էջ 208:

46 Սփյուռքահայ հանճարեղ գրող Կոստան Զարյանն իր «Միացյալ Նահանգներ» գրքում հետևյալ ձևակերպումն է անում. «Եվ մահը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ նախածընունդ»՝ կարծեք հավելվելով Վ. Շուշանյանի՝ «մահվան հաճույքի» հայտնի ձևակերպմանը՝ որպես հաղթանակի, գաղափարի, գործի ծնունդի նախապայման: Կոստան Զարյան, Միացյալ Նահանգներ, Եր., 2002, էջ 242:

47 Արշակ Չոպանյան, Երկեր, էջ 676:

48 Վազգէն Շուշանեան, Ընտրանի, Եր., 2010, էջ 386:

49 Ցեղին սիրտը, Արևմտահայ բանաստեղծություն, էջ 685:

վայելքը դառնում են հորդահոս, բայց ոչ ինքնանպատակ: Ապրելու հեթանոս բովանդակությունը առաջին բնագծի վրա է պահում մահվան՝ պայմանականություններից դուրս ներկայությունը:.

Լեցու՛ր, լեցու՛ր, որ խմեմ,
ՄԱՀՆ է ահա աչքիս դէմ[50],-

գրում է Մ. Զարիֆյանը:

Բանաստեղծի չդադարող կենսասիրությունը անթաքույց է ու զարմացնող: «Տէ՛ր Աստուած, արդեօք ուշ չէ՞» - կրծող կասկածանքը չի թուլացնում կյանքը՝ որպես հոյակապ հրաշալիք ընկալելու քերթողի անհատնելի կարողությունը:

Հակադրվելով սիմվոլիստներին հարազատ մահվան առաջնայնության գեղարվեստական սկզբունքին՝ Մ. Զարիֆյանը ծառանում է մահվան դեմ, փարվում կյանքին՝ «իր կմախքացած բազուկների ողջ յուսահատութեամբը» պաղատելով նրան չլքել իրեն:

Մ. Զարիֆյանի «հայտնաբերած» գեղարվեստական կարգախոսը՝ «կյանքի և մահվան երգեր», ներհատուկ եղավ սփյուռքահայ բանաստեղծության ամենից տեսլապաշտ և երազալի պոետին՝ Մուշեղ Իշխանին: Կյանքի և մահվան խորհրդածությունները ծրագրային նշանառությամբ բացվեցին հատկապես «Տառապանք» (1968), «Արեւամար» (1986) ժողովածուներում, որոնցից մասնավորապես վերջինի խորագիրն արդեն հուշում էր մահվան անբացառելի ներկայությունը:

Կյանքը երազ դարձրած և երազը կյանքի պես ապրող ռոմանտիկ Մ. Իշխանը, փորձելով նորովի բացահայտել տառապանքը, չի թաքցնում իր անհաշտությունը իրական կյանքի հետ և միաժամանակ փարվածությունը երազին ու ցնորքին:

Մարդն իր ծնունդով յուրաքանչյուր օր արշավում է դեպի մահը՝ ձեռքում պահած մահվան տոմսակը՝ հիշեցնելով շոպենհաուերյան այն շողարձակող միտքը, թե մարդն իր կյանքի ընթացքում ամեն պահ սպասում է մահվան և զնում նրան ընդառաջ: Կյանքը դառնում է մի յուրատեսակ հերթափոխ՝

Նախ յուղարկաւոր, ապա՝ ուղեւոր
Մարդիկ փոխն ի փոխ, մարդիկ գլխիկոր
Կը քալեն մահուան…

Ու կեանքը երբէք չ՚ըներ յուսախաբ
Ան, որ յարաշարժ կամ կիսամըրափ
Կը սպասէ մահուան…[51]

Սակայն այս կյանքում «սարսափելին մահը չէ», այլ մահվան զուգադրությամբ կյանքում ֆիզիկապես ապրողի բութ, բացակա գոյությունը: Նույնն է ճամփան հինգ դար առաջ, հինգ դար հետո, երեկ, այսօր, սակայն տաղտուկը նույնաձև օրերի հերթափոխի մեջ չէ, այլ կյանքի ալիքի բացակայության: Մարդու կենսազուրկ գոյությունը ձանձրացնում է:

Կ՚ըսեն շատ կարճ է կեանքը,
Շուտ կ՚կասի սրտին զարկը,
Բայց արեւուն տակ ծիրանի
Երիտասարդ ու ծերունի
Ահա կեցած շարան-շարան
Կ՚ձանձրանան...[52]

Մ. Իշխանից շատ առաջ արևմտահայ բանաստեղծ Ռուբեն Սևակը ևս փորձում էր ճշգրտել մարդ-մահկանացուի կեցության ուղենիշը, ինչը ընդգծում է երկու քերթողների բանաստեղծական հոգեհարազատությունը, պատկերային և ոճային մերձավորությունը:

Ահա՛ Մարդերդ: Ահա՛ Մարդերդ ալ,
Աստվա՛ծ,
Տխուր հյուրերն այս հրաշագեղ աշխարհին,
Թափառական, վաղորդայնե՛ն ընկճված,
Ճղճիմ, թշվառ, հողին կառչած, ախտագի՛ն:

Ճակատագրին մտրակին տակ խելահե՛ղ,
Անոնք կուլան ու կը վազեն մտացի՛ր,
-Իրենց ճակտին վրա Մահվան գիրն ահեղ-
Անոնք զոր Դուն պատկերիդ վրա ձևեցիր:[53]

Մահվան գաղափարը մղում է մարդուն հաշվեփակի, հաշվեհարդարի: «Կյանքս ըրած կայարան» գերխիտ պատկերային կառույցը զարմացնում է իր դիպուկությամբ: Շուրջը մարդիկ են, աղմուկ, կապած ծրար, պայուսակ, իսկ քնարական հերոսը սպասում է երջանկության և բախտի բացառիկ ճեպընթացին:

Սպասում չունեցող մարդը, որ վաղուց հուղարկավորել է սեփական հավատն ու սերը, դառնում է ստվերի պես մոլոր ու թափառիկ: Քայլերի աննպատակ ու ինքնանպատակ ընթացքը «ոչ մէկ տեղ կը տանին»,- ազդա-

[50] Նույնը, էջ 692:

[51] Մուշեղ Իշխան, Արեւամար, Պէյրութ, 1986, էջ 139:
[52] Նույնը:
[53] Ցեղին սիրտը, էջ 561:

բարում է Մ. Իշխանը: Մնում է քարշ տալ օրերի անիմաստ բեռը սեփական տկար ուսերի վրա՝ որպես անպատասխանատու կեցություն և ապարդյուն գոյություն:

Ալ չես գիտեր՝ որն է վատ,
Ո՞րն է իրաւ, ո՞րը սուտ,
Օրերու բեռն անիմաստ
Այդպէս շալակած ուսերուդ:[54]

Բանաստեղծի կողմից կյանքի և հավերժության հարցերի նորովի քնությունը հիացնում է մեզ: Սահամանափակ դիպախաղի հմուտ կիրառությամբ մեր առջև հաջորդիվ գալիս են նույն հերոսի երկու երեսները՝ մեկը՝ անցյալի փորձառությամբ, «մրգահասի լիությամբ» ծանրաբեռ ավագ ես-ը, մյուսը՝ անփորձ պատանին՝ ներկայով ապրող, հիացող ու զարմացող, որպես մյուս ես-ի շարունակություն: Սերունդները հաջորդում են իրար, մեծ Թումանյանի բանաձևմամբ՝ «Հերթով գալիս, անց ենք կենում էս անցավոր աշխարհից»[55]: Կարևորը ապրելուց հետո հետազիծ թողնելն է՝ թումանյանական այն ոսկե պատգամի համաձայն, թե՝ «Մահը մերն է, մենք մահինը,/ Մարդու գործն է միշտ անմահ»[56]՝ չմոռանալով, որ ամեն ինչ կատարվում է պատմության անաչառ հայացքի տակ:

Երբ սիրավառ ու հիացիկ կը նայիս դուն
Գարնան շքեղ ծաղիկներուն ու ծառերուն,
Յիշէ՛, որ նախ քեզմէ առաջ ե՛ս նայեցայ,
Եւ աչքերուս լոյսը պայծառ հող է հիմայ:[57]

Բանաստեղծական այս տողերը իրենց նշանակությամբ և ճանաչողական խորքով համարժեք են Ավետիք Իսահակյանի «Ռավեննայում» բանաստեղծության մեջ հնչող հետևյալ խոր կենսափիլիսոփայությանը.

Հերթը հիմա քոնն է մի պահ.
Դու էլ նայիր սեգ ճակատին
Ու անցիր...[58]

Այս կյանքում ամեն մի բարձունք նայում է հավերժական վիհին, ու «տարօրինակ, տարօրինակ մարդ արարածը» շարունակում է ապրել՝ չհավատալով մահվան հնարավոր ներկայությանը:

Կը զգաս դէմքիդ մահուան քամին եւ հողմաւար,
Կ՚իյնայ անշունչ, սակայն մահուան չես հաւատայ[59],-

հեգնում է Մ. Իշխանը: Այնինչ մահը միշտ եղել է, երբ մենք դեռ չկայինք, մահն իշխել է դարեդար, գրքերը պատմել են իր մասին, մարդիկ լսել են, բայց չեն հավատացել: Մահվան անկորնչելի ներկայությունը որպես անշարժ շիրմաքար, որպես կմախք, գանգերի ցուրտ ծիծաղ, մարդկանց շուրջը պար է բռնել, սակայն այն միշտ թվացել է սուտ ու անիրական: Ու երբ մահն իր «զոհին» սկսել է փնտրել այնտեղ, ուր քնարական հերոսը տաք ու թվացյալ ապահով բույնն է հյուսել, այլևս աներկբա է եղել, «թէ իսկապէս մահը կայ» :

Հաճախ է բանաստեղծը զարմանալի ձևակերպումներ տալիս մահվան սպասումի վեբաբերյալ: Մենք բոլորս այս կյանք գալիս ենք «անցվորի» անգիտությամբ, ապրելու հերթափոխը անցնում է սերնդից սերունդ և օրվա անցուդարձի մեջ ինքնամոռաց՝ չենք գիտակցում մեր բռնած ուղու հանգրվանը: Մ. Իշխանը սթափեցնում է մեզ.

Նախ՝ հուղարկավոր, ապա՝ ուղևոր
Մարդիկ փոխնիփոխ, մարդիկ՝ գլխիկոր
Կը քալեն մահվան:

Սակայն պետք չէ կարծել, թե Մ. Իշխանը հոռետես բանաստեղծ է: Կյանքի և մահվան հակամարտ դրսևորումը, նորովի բացահայտելով անուղղա ռոմանտիկ հեղինակի անհաշտությունը կյանքին, միաժամանակ ցույց է տալիս աշխարհի ցավով հիվանդ բանաստեղծի կապվածությունը նույն աշխարհի հնքին:

Այսպիսով, զարականության տեսաբանների կողմից «հավերժական թեմա» բանաձևումը իր սահմանների մեջ է առնում կյանքն ու մահը: Գրականության մեջ մահվան գերակա ներկայությունը, մահվան չափումի խորությունը մնում են տիրական ու աննվաճ: Առեղծվածային ծնունդի և նույնքան առեղծվածային մահվան փնտրտուքները թվում է, թե հասցնում են մեզ իմացականության սահմաններին, սակայն կյանքի ստեղծագործական ընկալման տրամաբանությունը, նրա նկատմամբ խորքային մոտեցման արդյունքները կրկին մնում են կիսատ ու շարունակելի:

---

[54] Մուշեղ Իշխան, Երկեր, Եր., 1990, էջ 220:
[55] Հովհաննես Թումանյան, Ընտիր երկեր, հ. 1, Եր., 1985, էջ 287:
[56] Նույնը, էջ 288:
[57] Նույնը, էջ 214:
[58] Ավետիք Իսահակյան, Երկ. ժող. 6 հատորով, հ. 1, Եր., 1973, էջ 328:
[59] Նույնը:

Теоретические предпосылки социологического исследования

Григорьян Э.Р.
Кафедра социологии и социальной работы Армянского государственного педагогического университета им. Х. Абовяна (Армения, Ереван)
ernestgrig@hotmail.com

Ключевые слова: теоретические предпосылки, социологическое исследование, социальная гармония, социальная энергия, аттрактор

Սոցիոլոգիական ուսումնասիրության տեսական նախադրյալները

Գրիգորյան Է.Ռ.
Խ. Աբովյանի անվ. Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի սոցիոլոգիայի և սոցիալական աշխատանքի ամբիոն (Հայաստան,Երևան),
ernestgrig@hotmail.com

Ամփոփում: Լուրջ սոցիոլոգիական տեսության բացակայությունը զրկում է էմպիրիկ հետազոտության մշակման ու իրականացման ուղղորդման հնարավորությունից, որի եզրափակիչ հատվածը՝ կապված արդյունքների մեկնաբանության հետ, վերա է ածվում բացարձակ կամայականության: Միևնույն ժամանակ, Երկրի վրա ընթացող գործընթացները կարգավորող բնական ընդհանուր օրինաչափությունները կոշտ խոչնդոտներ են դնում սոցիոլոգիական երևակայության թռիչքի առջև՝ ապագայում «դրախտային» կյանքի խոստումներով: «Սոցիալական ներդաշնակության մաթեմատիկայի» ձևաչափով վերջին տարիներին իրականացված մշակումները վկայում են այդ սոցիալական գործընթացների դետերմինացվածության մասին ձևաչափում գտնված ալգոթիփմերի ու տատանողական ուրվագծերի հետ: Ուստի, ինչպիսին էլ լինի սոցիոլոգիական ուսումնասիրության ոլորտը, այն անպայմանորեն պետք է հաշվի առնի այդ մոդելները և հիմնվի դրանց վրա՝ որպես իր սեփական տեսական նախադրյալների:
Վճռորոշ բառեր՝ տեսական նախադրյալներ, սոցիոլոգիական ուսումնասիրություն, սոցիալական ներդաշնակություն, սոցիալական էներգիա, ատտրակտոր

Theoretical Background of the Sociological Research

Grigoryan E.R.
Department of Sociology and Social Work of the Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan (Armenia, Yerevan)
ernestgrig@hotmail.com

Abstract: The absence of a serious sociological theory deprives the helm and sails of the development and conduct of empirical research, whose final part, associated with the interpretation of the results, almost no different of a pure voluntarism. At the same time, the general natural laws that regulate all processes on Earth put severe obstacles to the flight of sociological imagination with its promises of "paradise" life in the future. Developments of recent years, performed in the format of "Mathematics of social harmony", indicate the hard determination of social processes by algorithms and oscillatory contours, found in this format. Therefore, whatever the field of sociological research it be, it should take into account these models and rely on them as its theoretical background.
Keywords: theoretical background, sociological research, social harmony, social energy, attractor

Социологические исследования исходят от презумпции частичного незнания потребностей и реакций общества, которые и надо выявить. Между тем развиваемый мною подход предполагает, что в исследованиях приоритетными являются теоретические и даже априорные соображения, отражающие важные показатели силы, устойчивости и сопротивляемости общества различным деструктивным процессам. Они лежат в основе той конструкции общества, которая должна неизбежно поддерживаться, если общество еще живо. Как естественно возникающая конструкция, она имеет неотъемлемые характеристики и необходимо присущие ей компоненты. Этот подход к исследованию чаще присущ инженерной деятельности, когда исходя из за-

мысла конструкции изготавливают деталь или прибор с требуемыми характеристиками. Если же социолог исследует общество или его часть, не зная замысла этого общества, то он искусственно его суживает до масштабов отдельного агрегата, с позиций которого ведется исследование.

Теоретическими показателями, с которыми должно сообразоваться любое общество, являются его гармоничные отношения с окружающими его обществами, с природой и внутренними институтами. К сожалению, мировой социальный организм настолько истерзан многочисленными отклонениями, что принимать его нормы в качестве образцов следует крайне осмотрительно. В целом, обобщенный показатель силы отдельного общества, коль скоро оно еще существует, должен превосходить по величине силы, совокупно действующие на его разрыв. Это предполагает, что в каждом фрагменте общества инкорпорируемый социальный капитал значит больше, чем индивидуальные социальные капиталы составляющих этот фрагмент частей. Это означает, что скорее разорвется связь между родственниками или друзьями, нежели будет проигнорирована принадлежность к более широкой социальной группе, например, производственной или гражданской. Точно так же социальный капитал, аккумулированный в рамках всего общества, значит больше, чем социальный капитал какого-либо из его фрагментов. Соответственно этому капиталу выстраиваются отвечающие требуемой крепости общества социальные нормы, которые прививаются детям, прокламируются в общественных процессах и институционализируются в государственных и образовательных институтах. Конечно, в зависимости от международной конъюнктуры, нормы испытывают незначительные колебания, но в целом этот каркас норм обеспечивает автономное функционирование общества. Эти социальные нормы, продуцируемые особо выделенными и соответствующими институтами, интегрируют многочисленные социально-правовые нормы, касающиеся остальных различных институтов общества, его международных подразделений, а также нормы всех остальных, бытующих в данном обществе видов деятельности. Конечно, конфликты между нормами неизбежны, и они составляют проблемное поле данного общества. Которое, если не рассасывается путем решения проблем, начинает представлять лакомый кусочек для враждебных сил.

Теперь предположим, что возрос нажим враждебных данному обществу сил, он превысил критическую отметку, и начался процесс трансформация норм: усилилось внедрение норм, способствующих общественному распаду (например, тотальная приватизация). Враждебные силы устремляются в проблемное поле общества как самое слабое его звено, усиливают разночтения, доводят их до противостояния и плодят конфликты. Общество превращается в лоскутное одеяло, которое вот-вот разорвется на отдельные фрагменты, да еще и враждующие друг с другом. В сложившихся, промежуточных условиях население отдает предпочтение нормам, укрепляющим клановые, родственные, приятельские и др. отношения, в ущерб общественным и государственным. Но является аксиомой, что целостность общественного организма превышает ценность любого иного его института или фрагмента.

Вот здесь в ситуации частичной неопределенности и имело бы смысл проведение социологических исследований, которые прояснили бы, а) порог, границу устойчивости общества, после которой оно неудержимо распадается; б)позитивные и негативные последствия распада; в)а что светит на горизонте, какова вырисовывающаяся новая идентичность и сопряженный с нею социальный капитал; г) какие нормы и в какой степени надо поддерживать («ремонтировать»), чтобы баланс сил снова склонился к поддержанию позитивной целостности общества; и последнее, д) как эта новая идентичность гармонизируется в рамках мирового социального организма. Выводы из таких исследований оказали бы неоценимую услугу государственному управлению как внутренними так и внешними отношениями.

В моих работах (1) предложена методология, просчитывающая ущерб или содействие общественной крепости внедряемых законоположений или тех или иных социальных норм. С помощью этой методологии просчитывается нужная крепость общества, а затем разрабатываются поддерживающие требуемую систему норм мероприятия, профилактически предотвращающие ослабление общества под нажимом деструктивных сил.

Силы социального сцепления можно представить в виде схем концентрических окружностей, обрамляющих социальные отношения вокруг социальных групп. Каждая более широкая концентрическая окружность представляет более широкую социальную идентичность, вмещающую в себя ряд более узких идентичностей. Критерий рефлексивности, или самореферентности как способность человека в результате выполнения интеллектуальных действий соотносить их с самим собой, выполняет роль ступенек, подымающих человека к более широкой идентичности. Главное, чтобы границы узких иден-

тичностей по своей значимости не превзошли границы наиболее широких гражданских и государственных границ, входя внутрь уже зарубежных социальных идентичностей. Одним из гарантов нежелательных уступок является всемерно широкая культурная база для государственной идентичности. Ибо Единое есть Все, и нет возможностей вырваться за пределы Единого.

Решающим для успешной деятельности социальной группы является объем и качество социальной энергии, которую генерирует группа. Идентичность растет благодаря усложнению социальной энергии. Энергия общества есть его воля; его сущность состоит в создании единства в существовании всех вещей, даже тогда, когда их еще нет. Создание условий для высвобождения социальной энергии — воля к инновациям, отказ от патернализма, принятие на себя ответственности, создание новых общественных организаций и др. - создают почву для широкой экспансии общества вовне и лидерства в формировании новых идентичностей. Социальная энергия является положительной, когда удерживает общество в гармоничном колебании. Если социальная энергия выходит за пределы нормального колебания, то она становится разрушительной для данного социального порядка энергией, что не отменяет возможности построения более прогрессивного порядка. Социальная энергия — это координация и сила, которые люди могут взаимно передавать друг другу. Мониторинг баланса притока и оттока социальной энергии мог бы послужить хорошим барометром социального самочувствия общества и фиксировать наличие отклонений в виде паразитической или хищнической траты социальной энергии как общественного достояния .

Но у каждого отдельного общества есть своя точка на шкале Единого. Одни могут веками держаться в полупридушенном состоянии, перемежая его революциями и войнами, другие – немедленно уходят в небытие, теша себя диаспорными фантазиями. От чего зависят сроки существования обществ?

В качестве небольшого ассортимента подлежащих изучению норм можно рассмотреть общественные последствия распространения следующих социальных изъянов: социальная некомпетентность, неумеренность в потреблении, вожделение, несправедливость, алчность, лживость, зависть, хитрость, гнев, опрометчивость, коварство и др. Каждое из этих качеств отдаляет людей друг от друга, плодит конфликты и ссоры, вплоть до кровавых разборок, пожирает их социальную энергию, доводя до бессилия. Правовая система не в состоянии удержать в поле зрения проявления этих социальных качеств, да это и не ее прерогативы. В условиях давления враждебных обществу сил в общественном поле, подвергаемом деструкции, начинают действовать различные, зачастую скрытно проводимые технологии, усиливающие эти изъяны. Например, повышенные налоги («несправедливость») пробуждают протестные эмоции, подготавливая население к социальным бунтам; награждения бездарей и невеж государственными знаками отличия усиливает повсеместное чувство зависти к случайно засветившимся «выскочкам»; критика учителей повышает гнев и агрессивность родителей, расшатывающих и без того надломанное образование; якобы, улучшение правил уличного движения (коварство) множит аварии со смертным исходом и т.д. Сегодня проявления этих скрытых технологий можно обнаружить почти во всех социальных сферах, и они во многом остаются неопознанными и действуют безнаказанно. Им должны бы противостоять борющаяся с алчностью коллективная общность, исходящая от науки истина, присущая старшему возрасту праведность, женское терпение, общественная справедливость, неподкупная честность офицера и др. Но в условиях падающего общества возникает дефицит как организованности, так и соответствующей энергии. Попутно отсутствует и необходимая социальная компетентность. Обычно, среди этих норм существуют пары, неразличимые настолько, что люди сбиваются с толку. Например, проявления гнева называются опрометчивостью, чтобы затушевать этот изъян. Бедность ассоциируют с участившимся воровством. Хотя в отличие от бульварной социологии, бедность не предполагает склонности к воровству. Скорей, даже, наоборот, в падающем обществе все ценности вывертываются наизнанку, и над бедной честностью начинают надсмеиваться титулованные воры. Интеллигенцию начинают обвинять в предательстве, что по нелепости похоже на обвинение желудком головы, в том, что он голоден. А чем еще желудок собирается добывать пищу? Общество, казалось бы, попадает в предсмертное состояние, из которого уже нет выхода.

Но социальный организм – это система, в которой все подсистемы на всех уровнях работают автономно и в сложной взаимосвязи. Однозначно действующих технологий нет. Каждая может встретить различающуюся реакцию общества. И при разных значениях взаимовлияния фрагментов разные общественные организмы будут реагировать по-разному. В одном случае социальная технология приводит к эвтаназии, в другом, как в китайском обществе, благодарят технологов: «Китайцам следует благодарить

американцев за их расизм, поскольку именно благодаря ему китайская нация продолжает существовать – «раз вы не хотите нас, выталкиваете нас, мы будем отстаивать свою культуру» (2). Да, во многих случаях определенные социальные реакции могут попадать в некое поле подобия, но в целом сложные общественные структуры, у которых различны число и состав населения, его возраст, трудовая деятельность, политическое и географическое окружение и т.д., производят разный отклик на одно и то же воздействие. Поэтому важен собственный профиль социологических исследований и совершенно неверно заимствование чужого общественного опыта. Что говорить о разных обществах, когда такой мошенник как Маркс не заметил разницу в двух регионах того же общества. В отличие от средневековой северной Франции, которую он описывал как феодальную, в южной средневековой Франции феодализма не было и в помине (3).

Теперь укажем самый важный общественный механизм, который вытягивает общество даже из предсмертного состояния. Роль позитивных социальных качеств в том, что они выполняют функцию аттракторов, указывают ориентиры идеального социального порядка. А любое отклонение от идеального порядка влечет потерю энергии, бесполезное и бессмысленное уничтожение потенциальной созидательной социальной энергии. Представьте группу из 10 мошенников, которая пытается построить дом. Ничего у них не получится, пока они не примут строгие нормы честности и взаимной поддержки. Границы между государствами стираются, ослабевают разногласия в идентичностях, возрастает роль взаимной координации. Человечество стремится к идеальному социальному порядку как своей неосознаваемой цели. В этом ему сподвижничают космические и природные закономерности. Одной из глубинных черт этого идеального порядка является достигнутая социальная гармония. Существующие конфликты и войны являются флуктуациями вокруг этого состояния. Причем, чем дальше отстоит государство или поддерживаемый в нем социальный порядок от идеального, тем больше накопленной отрицательной социальной энергии, которая представляет собой возвратное движение к центру маятника. Т.е., отрицательная социальная энергия образуется в обратных объемах к нерастраченной позитивной энергии и в ответ на сопротивление к движению к социальной гармонии всех видов энергозатрат. Т.е., чем больше толкают общество к извращениям, тем сильнее его стремление к идеалу. Сама эта гармония регулируется и космическими факторами, в том числе, энергетикой солнца, радиоактивного излучения, питания и т.д. В биологии гармония считается реальным формообразующим фактором.

При отдалении от этого условного центра маятника уровень отрицательной энергии начинает зашкаливать, превышать все возможности социальной системы по удержанию существующего порядка в принудительных рамках, и возникают тенденции к трансформации этой отрицательной энергии в силу, способную преобразовать предыдущее неравновесное («несправедливое») состояние. Такое закономерное и последовательное приближение ко всё более точному показателю гармонии - «золотому» числу при итерировании - можно трактовать как переход во времени к более совершенному социальному порядку. Овладение этой энергией сулит эффективное строительство новых социальных форм. Что и проявилось в истории эволюции всего живого. От грубых принудительных динозавроподобных форм к тонким психо-социальным технологиям, выравнивающим отношения. Так что, даже без серьезных целенаправленных воздействий, сама общественная система стремится к стабилизирующим аттракторам. Так катары организовали гармоничные социальные системы без всякой фазы феодализма.

А степень порочности системы и наличие действия враждебных технологий можно измерять по степени выраженности указанных выше изъянов. Например, при сравнении разных обществ на преобладание в них воровства как общественного порока, можно руководствоваться следующей формулой. Во всех уголовных делах, связанных с воровством и открытых в течение условного года, присутствует сумма нанесенного ущерба. Если сложить все эти суммы и разделить на количество населения той или иной страны, то получим показатель интенсивности воровства за определенный период, который можно сравнивать по разным странам. Интересно, кто займет первое место? Аналогично, степень справедливости общества можно измерять по пропорции доходов, которая в идеальном случае должна приближаться к золотой пропорции. И т.д.

Литература

1.Григорьян Э.Р. Социология нормативно-правовых систем (социоинженерный подход). Научно-аналитический журнал «Регион и мир», 2018, №4, сс.97-106.

2.Григорьян Э.Р. Симметрия и ассиметрия в социуме. «Субъектный подход в социальных науках». Институт социальных наук, М., 2015, сс.118-127.

3. Archibald R. Lewis.The Development of Southern French and Catalan Society, 718-1050. London, 2011.

Э.Р.Григорьян, доктор философских наук, профессор социологии.

Ամուսնության պատրաստ լինելը, որպես ընտանիքի կայունության կարևոր գործոն

Ներսիսյան Ծ. Ժ.
Գործնական հոգեբանության և սոցիոլոգիայի «Ուրարտու» համալսարան (Հայաստան, Երևան)
ncovinar@mail.ru

Վճռորոշ բառեր՝ ընտանիք, կոնֆլիկտ, ամուսնություն, ներդաշնակություն, կայունություն

Готовность к браку, как важный фактор стабильности семьи

Нерсисян Ц. Ж.
Университет прикладной психологии и социологии "Урарту" (Армения, Ереван)
ncovinar@mail.ru

Резюме: Готовность молодых к семейной жизни мы сосчитаем как один из важных факторов обеспечивющих семейную стабильность. В готовности молодежи к семейной жизни мы отметим следующие предпосылки: Молодые в первую очередь должны иметь верное представление о роли семьи, о серьезности и важности семейной жизни. Как важный досупружеский период мы прежде всего сосчитаем то, что до вступления в брак человек должен стать самостоятельным «Я», далее, выбор пары, чтобы в большинстве вопросов их представления были совместимы и соотвествовали друг другу. Необходимо серьезно относиться к выбору будущего супруга и, вступая в брак, должно быть поставлено начало счастливой семейной жизни.
Ключевые слова: семья, конфликт, супружество, гармония, стабильность

Being ready for marriage as an important factor of family stability

Nersisyan Ts. J.
University of Applied Psychology and Sociology "Urartu" (Armenia, Yerevan)
ncovinar@mail.ru

Abstract: The readiness of young people for family life will be considered one of the important factors for ensuring family stability. In the readiness of young people for family life we will highlight the following preconditions: young people should first have a clear idea of family roles, seriousness and importance of marriage. As the most important emphasis of pre-marital period, we will first consider that before making a family, each person becomes "I" himself/herself, then the choice of the couple, and their ideas must be shared and coincided with each other in most of the problems. The choice of a future partner should be taken seriously and family happiness should start with marriage.
Keywords: family, conflict, marriage, harmony, stability

Ժամանակակից ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ընտանիքի կայունությունը պայմանավորված է բազմաթիվ գործոններով, որոնցից տվյալ հոդվածի շրջանակներում նպատակահարմար ենք գտել առանձնացնել զույգերի ամուսնությանը պատրաստ լինելու հանգամանքը: 21-րդ դարում ամուսնության պատրաստ լինելուն նմաստող գործոններ այնպիսին ինչպիսիք են ընտանեկան դերերի, սպասումների, պահանջմունքների, հետաքրքրությունների և դիրքորոշումների հարցերում նկատվում են նոր երևույթներ որոնք զալիս են կոտրելու նախկինում առկա շատ կարծրատիպեր: Մեր ուսումնասիրության այս հատվածում նպատակ ենք հետապնդել անդրադառնալ հոգեբանության մեջ այնպիսի կարևոր հարցին ինչպիսին է ամուսնության պատրաստվածության բացակայության ու հարցին թեթևամիտ վերաբերվելը, որպես ամուսնալուծությունների հաճախ հանդիպող պատճառ:

Ընտանեկան կյանքին երիտասարդների պատրաստ լինելը մենք կհամարենք ընտանիքի կայունությունն ապահովող կարևորագույն գործոններից մեկն: Երիտասարդների ամուսնության պատրաստ լինելը ենթադրում է հետևյալ նախապայմանները.

1. Ճիշտ պատկերացում ընտանեկան դերերի մասին
2. Ճիշտ պատկերացում ունենալ ամուսնական կյանքի լրջության և կարևորության մասին:

Ուստի ամենևին էլ պատահական չէ, որ ինչպես իրավացիորեն նկատում է Կաչանովը շատ ժամանակ երիտասարդ ամուսինները սկսելով համատեղ կյանք չեն կարողանում հասկանալ, «...որ ընտանիքը դա ունակությունն է ու ցանկությունն երջանկացնել մյուսին, դա մշտական ճանապարհների փնտրտուք է պահպանելու փոխհարաբերությունները և սերը» [1]:

Հոգեբանության մեջ ընդունված այս մոտեցման համաձայն մենք ևս ամուսնաընտանեկան հարաբերությունները կբաժանենք նախաամուսնական և հետամուսնական շրջանների: Իսկ ինչ վերաբերում է նախաամուսնական մտերմությանը, ապա սա յուրօրինակ հնարավորություն է ընձեռում ճանաչել ապագա զուգընկերոջը, հնարավորինս հստակեցնել և ստուգել ամուսնության կնքման որոշումը և ծրագրել հետագա համատեղ ընտանեկան կյանքը: Որպես այսպիսին՝ նախաամուսնական մտերմությունը կարծես իր վրա է վերցնում ներդաշնակ ընտանիքի ստեղծման պատասխանատվությունը և հնարավորությունը:

Նախաամուսնական շրջանի հետևանքներից են՝

1. համատեղ ապրումների և տպավորությունների կուտակում
2. միմյանց ճանաչելը, ստուգում և հաստատում ընդունած որոշումը
3. համատեղ կյանքի ծրագրում[2] :

Որպես նախաամուսնական շրջանի կարևորագույն շեշտ մենք նախ կհամարենք այն, որ մինչև ընտանիք կազմելը յուրաքանչյուր մարդ ինքնուրույն «Ես» դառնա, ապա զույգի ընտրությունը, և որ հարցերի մեծամասնությամբ նրանց պատկերացումները պետք է լինեն համատեղ և համընկնեն միմյանց: Ապագա ամուսնական զույգի ընտրությանը պետք է վերաբերվել լրջությամբ, և որ ամուսնությունով պետք է սկիզբ դրվի ընտանեկան երջանկությանը:

Որպես սկիզբ ամուսնությունը կարող է ունենալ և՛ սիրահարվածություն և՛ համակրանք, և պարզապես այն բանի գիտակցումը, որ ժամանակն է ընտանիք ստեղծելու: Հարկ է, որ մարդն ունենա այնքան ունակություն հասկանալու համար, որ այս սիրահարվածությունն ակնթարթային չէ, և որ այն չի անհետանալու առաջին իսկ ի հայտ եկած խնդրի հետ: Ամուսիններից կպահանջվի մեծ հոգևոր աշխատանք, հանդուրժողականություն միմյանց նկատմամբ, որպեսզի ամուսնությունը կայանա և դառնա առողջ ու ամուր ընտանիքի հիմք: Ամուսնանալու համար բացի սիրուց պետք է լինեն այլ բաղադրիչներ, որպես կարևոր գործոն մենք կհամարենք նաև իհարկե փոխադարձ սերը, համատեղ ապրելու ցանկությունն, երեխաներ ունենալու և նրանց համատեղ մեծացնելու ցանկությունն: Ընտանեկան կյանքը սկսվում է պսակադրությունից հետո, որին նախորդում է ընտրությունը: Ընտրության հիքում ընկած է սերը, ինչն էլ հաճախ վկայում է այդ ընտրության «սուբյեկտիվ բնութագիրը՝ հնարավոր սխալների, զգացմունքների ազդեցությամբ խափվելու»: Խնդիրը կայանում է դրանում, թե ինչպես խուսափել սխալներից: Այդ հարցին տալ միանշանակ լուծում «կյանքի բոլոր դեպքերի համար հնարավոր չէ»[3]: Երբեմն սեփական զգացմունքներից ու սիրուց կուրացած ընդունակ չեն լինում սթափ և առողջ գնահատել ու կշռադատել բոլոր «կողմ» և «դեմ»-երը[4] կյանքի համար նման պատասխանատու հարցում: Բացահայտումն ի հայտ է գալիս այն ժամանակ, երբ սխալն արդեն արված է:

Ցավոք այսօր մեր հասարակության մեջ զգալի թիվ են կազմում այն մարդիկ ովքեր պատրաստ չլինելով ընտանեկան կյանքին գերադասում են միայնակ կյանքն, անկախ տարիքից և սեռից: Ժամանակակից ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների, այդ թվում և բնականաբար մեր երկրում առկա նմանատիպ հարաբերությունների առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ այսօր մեծ թվով երիտասարդներ չեն կարողանում ընկալել ընտանիքի կենսագործունեության կանոնները և դրանց ստեղծման անհրաժեշտությունը: Որպես դրա հետևանք ներկայումս աշխարհում զգալի թիվ են կազմում այսպես կոչված միայնակ մարդիկ: Ավելացնենք, որ

---

[1] Качанова О., Семейные кризисы и пути их преодоления, Молодой ученый,2011. №10. Т.2., ст 141-145.

[2] Психолого-педагогические аспекты семейной жизни, «Белорусско-Российский университет», Могилев, 2008, ст 12-13.

[3] Гаспарян Ю., Семья на пароге XXI века.,Санкт-Петербург, 1999, ст 4.

[4] Гаспарян Ю., Семья на пароге XXI века.,Санкт-Петербург, 1999, ст5.

ամեննին էլ պարտադիր չէ միայնակ կյանքի ձգտող մարդիկ ունենան որևէ հոգեբանական խնդիր, թեպետ դա բացառել ևս չի կարելի: Ներկայումս բազմաթիվ երիտասարդներ կարող են նախնտրել միայնակ կյանքն ելնելով սոցիալական պայմաններից և այն մտքից, որ իրենք ի վերջո անկարող են լինելու ապահովել իրենց ընտանիքը նվազագույն սոցիալական պայմաններով: Ցավոք նման միտումը բնորոշ է նաև մեր երկրին: Այստեղից դժվար չէ եզրակացնել, որ միայնակ կյանքը նախնտրողների խնդիրը ոչ միայն հոգեբաններինն ու սոցիոլոգներինն է, այլև պետության պատկան մարմիններինը:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե ինչպիսի ամուսնական հարաբերություններն են համարվում «ճիշտ և ընդունելի», դա մենք չգիտենք, և ամբողջական ներկայացնել ևս չի ստացվի, սակայն «կանխազգացումը և ներքին ձայնը հաճախ հուշում են այդ հարկավոր է միայն դրանք լսել կարողանալ»[5]: Ամուսնության պատրաստ լինելն, ենթադրում է, նախ և առաջ, ներդաշնակ ամուսնական հարաբերություններ հաստատելու համար զույգերը սովորեն և հաճախ պատրաստ լինեն հրաժարվել իրենց նեղ անձնական ցանկություններից: Ամուսնական կյանքը թե կնոջ և թե տղամարդու համար մեծ թվով պահանջմունքների աղբյուր է դառնում, և այստեղ հարց է առաջանում արդյո՞ք բոլոր մարդիկ են պատրաստ նման կյանքով ապրելու:

Ամուսնության պատրաստ լինելուն ոչ վաղ անցյալում իշխում էր այն կարծիքն, որ «…մարդը հասնելով որոշակի տարիքի արդեն իսկ պատրաստ է ամուսնանալու համար», սակայն վերջին ժամանակներում հոգեբանության և սոցիոլոգիայի ուսումնասիրության արդյունքում ստացված ընտանեկան բախումների, խնդիրների և բաժանությունների պատճառները ցույց են տալիս, որ «դա բոլորովին էլ այդպես չէ» [6]:

Ամուսնության պատրաստ լինելու և կայուն ընտանիք ստեղծելու կարևոր երաշխիքներից մեկն էլ կնոջ և տղամարդու բնույթի տարբերության հասկանալն է: Անտարբերությունը կնոջ և տղամարդու հոգեբանական առանձնահատկությունների նկատմամբ, կնոջ և տղամարդու պարտականությունների չիմացությունը և չիրականացումը շատ կարճ ժամանակամիջոցում իրենց զգացնել են տալու, և իհարկե ոչ այնքան հաճելի կերպով: Հարկավոր է հասկանալ և առանձնակի ուշադրություն դարձնել կնոջ և տղամարդու բնույթի տարբերությանն, որոնք ակնհայտորեն տարբերվում են: Այս երևույթի չհասկացվածության պատճառով ևս հետագայում ընտանիքում կարող են առաջանալ խնդիրներ: Կնոջ և տղամարդու բնույթի տարբերության առանձնահատկության կարևորությունն այն է, որ ամուսնության մեջ նրանք պետք է լրացնեն միմյանց, ստեղծելով ներդաշնակություն: Եվ մի բան հարկ է, որ հաշվի առնեն ամուսինները հարաբերությունները չեն կարող զարգանալ իրենք իրենց, դրանք հարկավոր է կառուցել:

Կան ևս մի շարք դրդապատճառներ որոնք երիտասարդներին տանում են ամուսնության, որոնք թեև այդքան էլ ընդունելի չեն մեր կողմից, այնուհանդերձ չխոսել դրանց մասին մենք չենք կարող. Դրանցից են՝ ծնողներից առանձին ապրելու ցանկությունը, վախ մենակ մնալուց, ծնողների պարտադրանքը, սեփական նյութական միջոցները բավարարելու հնարավորությունն, սիրահարվածությունն կամ հրապուրանքն:

Ընտանիքի հոգեթերապիայի մասնագետ Հենրի Դիքսը[7] առաջ է քաշում ամուսնության հետևյալ դրդապատճառները՝

1.Սերը

2.Միշտական սեքսուալ զուգընկեր ունենալու ցանկությունը

3.Հոգեբանակ պատճառները

4.Երեխա ունենալու ցանկությունը

5.Կենցաղային խնդիրների լուծումը

6.Ստեղծված հանգամանքները

Մեր ուսումնասիրության շրջանակներում մենք համացանցի միջոցով հարցում ենք անցկացրել, նպատակ ունենալով պարզել, թե ինչն են կարևորում, որպես առաջնային անհրաժեշտության գիծ իրենց ապագա ամուսնու կամ կնոջ ընտրության հարցում: Հարցումնե-

---

[5] Гаспарян Ю., Семья на пароге XXI века.,Санкт-Петербург, 1999, ст 5.

[6] Психолого-педагогические аспекты семейной жизни, «Белорусско-Российский университет», Могилев, 2008, ст 5.

[7] Ընտանիքի հոգեբանական բնութագիրը, https://abisoghomyan.wordpress.com/2014/01/16/ընտանիքի-հոգեբանական-բնութագիրը/

րին մասնակցած տղաների տված պատասխանների մեջ գերակշիռ մաս էր կազմում կնոջ արտաքին տեսքի կարևորությունն, իսկ աղջիկների պատասխանների մեջ ակնհայտ գերակշռում էր հետևյալ պատասխանը՝ տղամարդու նյութական ապահովվածությունը:

Ուշադրություն դարձնենք մի կարևոր հանգամանքի ևս նախաամուսնական շփման կարճ ընթացքը «ոչ բավարար ինֆորմացիա» կարող է տալ և հնարավորություն չստեղծվի լավ ճանաչել իր զուգընկերոջը, և դրան հակառակ շփման երկար ընթացքը տանում է «սեռական հետաքրքրության նվազման, հետաքրքրության նվազման միջանձնային հարաբերություններում»[8]: Նախաամուսնական շփման մասին խոսելիս հարկ ենք համարում նշել, որ ըստ ուսումնասիրողների շփումը մինչ ամուսնությունը պետք է լինի 6 ամսից 3 տարի: Նշված ժամկետների խախտումը ըստ ուսումնասիրությունների մեծիմասամբ լավ ավարտ չեն ունենում: Թեև վստահ ենք, որ շատ զույգեր մինչ ամուսնությունը ճանաչել են միմյանց շատ կարճ ժամանակահատված, և ունեն ամուր ու ներդաշնակ ընտանիք: Նման դեպքերում մենք գործ ունենք կայացած անհատականությունների հետ: Այստեղ չի կարելի բացառել այն հանգամանքը, որ նշված փուլն «... ընտանիքի կայացման պարտադիր փուլ է, այն կարող է ձգձգվել տարիներով, կամ լինել շատ կարճ»[9]:

Գաղտնիք չէ, որ երիտասարդներն ամուսնանում են ամուսնական կյանքի մասին հիմնականում ունենում են «ռոմանտիկ պատկերացումներ», և ավելի հաճախ չեն պատկերացնում ամուսնական կյանքի «պահանջներն ու օրենքները»[10]: Դա ունի իր բացատրությունը. այն է՝ զույգերն ընտանիք կազմելուց առաջ վայելում են միմյանց միջև առաջացած բուռն և ռոմանտիկ զգացմունքները:

Խոսելով զույգի ընտրության մասին ուզում ենք ուշադրություն հրավիրել նաև այն հանգամանքին, որ կարևոր չէ միայն ու՞մ հետ ամուսնանալ, կարևոր է նաև ե՞րբ և, ո՞ր տարիքում ամուսնանալ: Ճիշտ ընտրություն կատարելու համար հարկավոր է մեծ ուժեր ծախսել, իսկ հետագայում էլ ոչ պակաս ուժեր դրանք պահելու և պահպանելու համար: Իսկ եթե ընտրությունը ճիշտ չէ արված, շատ շուտով նրանց սպասում է հիասթափություն:

Այսպիսով ամուսնանալուն պատրաստ լինելը ենթադրում է՝

1. նոր պարտավորությունների հատկապես ապագա ամուսնու (կնոջ) և երեխաների նկատմամբ ընդունում,
2. շփման և համագործակցության պատրաստ լինել,
3. զուգընկերոջ նկատմամբ նվիրվածություն
4.անձի վարքի դրսևորման ունակությունների, զգացմունքների արտահայտման կարողություն,
5.խնդիրների հարթեցման կարողություն[11]:

[8] Психолого-педагогические аспекты семейной жизни, «Белорусско-Российский университет», Могилев, 2008, ст 12-13.

[9] Качанова О., Семейные кризисы и пути их преодоления, Молодой ученый,2011. №10. Т.2., ст 141-145.

[10] Психолого-педагогич еские аспекты семейной жизни, «Белорусско-Российский университет», Могилев, 2008, ст 5.

[11] Психолого-педагогические аспекты семейной жизни, «Белорусско-Российский университет»,Могилев, 2008, ст 7.

ИЗ АРХИВА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Корнелий Тацит

О происхождении германцев и местоположении Германии

(Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. Т.1. Анналы. Малые произведения. Л., Наука, 1969. Перевод А.С.Бобовича)

1. Германия отделена от галлов, ретов и паннонцев реками Рейном и Дунаем, от сарматов и даков - обоюдной боязнью и горами; все прочие ее части охватывает Океан, омывающий обширные выступы суши и огромной протяженности острова с некоторыми, недавно узнанными нами народами и царями, которых нам открыла война. Рейн берет начало на неприступном и крутом кряже Ретийских Альп и, отклонившись на небольшое расстояние к Западу, впадает в Северный Океан. Дунай, изливаясь с отлогой и постепенно повышающейся горной цепи Абнобы, протекает по землям многих народов, пока не прорывается шестью рукавами в Понтийское море; седьмой проток поглощается топями.

2. Что касается германцев, то я склонен считать их исконными жителями этой страны, лишь в самой ничтожной мере смешавшимися с прибывшими к ним другими народами и теми переселенцами, которым они оказали гостеприимство, ибо в былое время старавшиеся сменить места обитания передвигались не сухим путем, но на судах, а безбрежный и к тому же, я бы сказал, исполненный враждебности Океан редко посещается кораблями из нашего мира. Да и кто, не говоря уже об опасности плавания по грозному и неизвестному морю, покинув Азию, или Африку, или Италию, стал бы устремляться в Германию с ее неприютной землей и суровым небом, безрадостную для обитания и для взора, кроме тех, кому она родина?

В древних песнопениях, - а германцам известен только один этот вид повествования о былом и только такие анналы, - они славят порожденного землей бога Туистона. Его сын Манн - прародитель и праотец их народа; Манну они приписывают трех сыновей, по именам которых обитающие близ Океана прозываются ингевонами, посередине - гермионами, все прочие — истевонами. Но поскольку старина всегда доставляет простор для всяческих домыслов, некоторые утверждают, что у бога было большее число сыновей, откуда и большее число наименований народов, каковы марсы, гамбривии, свебы, вандилии, и что эти имена подлинные и древние. Напротив, слово Германия - новое и недавно вошедшее в обиход, ибо те, кто первыми переправились через Рейн и прогнали галлов, ныне известные под именем тунгров, тогда прозывались германцами. Таким образом, наименование племени постепенно возобладало и распространилось на весь народ; вначале все из страха обозначали его по имени победителей, а затем, после того как это название укоренилось, он и сам стал называть себя германцами.

3. Говорят, что Геркулес побывал и у них, и, собираясь сразиться, они славят его как мужа, с которым никому не сравняться в отваге. Есть у них и такие заклятия, возглашением которых, называемым ими «бардит», они распаляют боевой пыл, и по его звучанию судят о том, каков будет исход предстоящей битвы; ведь они устрашают врага или, напротив, сами трепещут пред ним, смотря по тому, как звучит песнь их войска, причем принимают в расчет не столько голоса воинов, сколько показали ли они себя единодушными в доблести. Стремятся же они больше всего к резкости звука и к попеременному нарастанию и затуханию гула и при этом ко ртам приближают щиты, дабы голоса, отразившись от них, набирались силы и обретали полнозвучность и мощь. Иные считают также, что, занесенный в этот Океан во время своего знаменитого, долгого и баснословного странствия, посетил земли Германии и Одиссей и что расположенный на берегу Рейна и доныне обитаемый город Асцибургий был основан и наречен им же; ведь некогда в этом месте обнаружили посвященный Одиссею алтарь и на нем, кроме того, имя Лаэрта, его отца; да и некоторые памятники и могилы с начертанными на них греческими письменами и посейчас существуют на границах Германии с Рецией. Я не собираюсь ни подкреплять доказательствами это суждение, ни утверждать обратное. Пусть каждый в меру своего разумения примет его на веру или отвергнет.

4. Сам я присоединяюсь к мнению тех, кто полагает, что населяющие Германию племена, никогда не подвергавшиеся смешению через браки с какими-либо иноплеменниками, искони составляют особый, сохранивший изначальную чистоту и лишь на себя самого похожий народ. Отсюда, несмотря на такое число людей, всем им присущ тот же облик: жесткие голубые глаза, русые волосы, рослые тела, способные только к кратковременному усилию; вместе с тем им не хватает терпения, чтобы упорно и напряженно трудиться, и они совсем не выносят жажды и зноя, тогда как непогода и почва приучили их легко претерпевать холод и голод.

5. Хотя страна кое-где и различается с виду, все же в целом она ужасает и отвращает своими лесами и топями; наиболее влажная она с той стороны, где смотрит на Галлию, и наиболее открыта для ветров там, где обращена к Норику и Паннонии; в общем достаточно плодородная, она непригодна для плодовых деревьев; мелкого скота в ней великое множество, но по большей части он малорослый. Да и быки лишены обычно венчающего их головы горделивого украшения, но германцы радуются обилию своих стад, и они - единственное и самое любимое их достояние. В золоте и серебре боги им отказали, не знаю, из благосклонности к ним или во гневе на них. Однако я не решусь утверждать, что в Германии не существует ни одной золотоносной или сереброносной жилы; ведь кто там их разыскивал? Германцы столь же мало заботятся об обладании золотом и серебром, как и об употреблении их в своем обиходе. У них можно увидеть полученные в дар их послами и вождями серебряные сосуды, но дорожат они ими не больше, чем вылепленными из глины; впрочем, ближайшие к нам знают цену золоту и серебру из-за применения их в торговле и разбираются в некоторых наших монетах, отдавая иным из них предпочтение; что касается обитателей внутренних областей, то, живя в простоте и на старый лад, они ограничиваются меновою торговлей. Германцы принимают в уплату лишь известные с давних пор деньги старинной чеканки, те, что с зазубренными краями, и такие, на которых изображена колесница с парной упряжкой. Серебро они берут гораздо охотнее, нежели золото, но не из-за того, что питают к нему пристрастие, а потому, что покупающим простой и дешевый товар легче и удобнее рассчитываться серебряными монетами.

6. Да и железо, судя по изготовляемому ими оружию, у них не в избытке. Редко кто пользуется мечами и пиками большого размера; они имеют при себе копья, или, как сами называют их на своем языке, фрамеи, с узкими и короткими наконечниками, однако настолько острыми и удобными в бою, что тем же оружием, в зависимости от обстоятельств, они сражаются как издали, так и в рукопашной схватке. И всадник также довольствуется щитом и фрамеей, тогда как пешие, кроме того, мечут дротики, которых у каждого несколько, и они бросают их поразительно далеко, совсем нагие или прикрытые только легким плащом. У них не заметно ни малейшего стремления щегольнуть убранством, и только щиты они расписывают яркими красками. Лишь у немногих панцири, только у одного-другого металлический или кожаный шлем. Их кони не отличаются ни красотой, ни резвостью. И их не обучают делать повороты в любую сторону, как это принято у нас: их гонят либо прямо вперед, либо с уклоном вправо, образуя настолько замкнутый круг, чтобы ни один всадник не оказался последним. И вообще говоря, их сила больше в пехоте; по этой причине они и сражаются вперемешку; пешие, которых они для этого отбирают из всего войска и ставят впереди боевого порядка, так стремительны и подвижны, что не уступают в быстроте всадникам и действуют сообща с ними в конном сражении. Установлена и численность этих пеших: от каждого округа по сотне; этим словом они между собою и называют их, и то, что ранее было численным обозначением, ныне - почетное наименование. Боевой порядок они строят клиньями. Податься назад, чтобы затем снова броситься на врага, — считается у них воинскою сметливостью, а не следствием страха. Тела своих они уносят с собою, даже потерпев поражение. Бросить щит - величайший позор, и подвергшемуся такому бесчестию возбраняется присутствоватьна священнодействиях и появляться в народном собрании, и многие, сохранив жизнь в войнах, покончили со своим бесславием, накинув на себя петлю.

7. Царей они выбирают из наиболее знатных, вождей - из наиболее доблестных. Но и цари не обладают у них безграничным и безраздельным могуществом, и вожди начальствуют над ними, скорее увлекая примером и вызывая их восхищение, если они решительны, если выдаются достоинствами, если сражаются всегда впереди, чем наделенные подлинной властью. Впрочем, ни карать смертью, ни налагать оковы, ни даже подвергать бичеванию не дозволено никому, кроме жрецов, да и они делают это как бы не в наказание и не по распоряжению вождя, а якобы по повелению бога, который, как они верят, присутствует среди сражающихся И они берут с собой в битву некоторые извлеченные из священных рощ изображения и святыни; но больше всего побуждает их к храбрости то, что конные отряды и боевые клинья составляются у них не по прихоти обстоятельств и не представляют собою случайных скопищ, но состоят из связанных семейными узами и кровным родством; к тому же их близкие находятся рядом с ними, так что им слышны вопли женщин и плач младенцев, и для каждого эти свидетели - самое святое, что у него есть, и их похвала дороже всякой другой; к матерям, к женам несут они свои раны, и те не страшатся считать и осматривать их, и они же доставляют им, дерущимся с неприятелем, пищу и ободрение.

8. Как рассказывают, неоднократно бывало, что их уже дрогнувшему и пришедшему в смяте-

ние войску не давали рассеяться женщины, неотступно молившие, ударяя себя в обнаженную грудь, не обрекать их на плен, мысль о котором, сколь бы его ни страшились для себя воины, для германцев еще нестерпимее, когда дело идет об их женах. Вот почему прочнее всего удерживаются в повиновении племена, которым было предъявлено требование выдать в числе заложников также девушек знатного происхождения. Ведь германцы считают, что в женщинах есть нечто священное и что им присущ пророческий дар, и они не оставляют без внимания подаваемые ими советы и не пренебрегают их прорицаниями. В правление божественного Веспасиана мы видели среди них Веледу, долгое время почитавшуюся большинством как божество; да и в древности они поклонялись Альбруне и многим другим, и отнюдь не из лести и не для того, чтобы впоследствии сделать из них богинь.

9. Из богов они больше всего чтят Меркурия и считают должным приносить ему по известным дням в жертву также людей. Геркулеса и Марса они умилостивляют закланиями обрекаемых им в жертву животных. Часть свебов совершает жертвоприношения и Изиде; в чем причина и каково происхождение этого чужестранного священнодействия, я не мог в достаточной мере выяснить, но, поскольку их святыня изображена в виде либурны, этот культ, надо полагать, завезен к ним извне. Впрочем, они находят, что вследствие величия небожителей богов невозможно ни заключить внутри стен, ни придать им какие-либо черты сходства с человеческим обликом. И они посвящают им дубравы и рощи и нарекают их именами богов; и эти святилища отмечены только их благочестием.

10. Нет никого, кто был бы проникнут такою же верою в приметы и гадания с помощью жребия, как они. Вынимают же они жребий безо всяких затей. Срубленную с плодового дерева ветку они нарезают плашками и, нанеся на них особые знаки, высыпают затем, как придется, на белоснежную ткань. После этого, если гадание производится в общественных целях, жрец племени, если частным образом, - глава семьи, вознеся молитвы богам и устремив взор в небо, трижды вынимает по одной плашке и толкует предрекаемое в соответствии с выскобленными на них заранее знаками Если оно сулит неудачу, повторный запрос о том же предмете в течение этого дня возбраняется, если, напротив, благоприятно. необходимо, чтобы предреченное, сверх того, было подтверждено и птицегаданием. Ведь и здесь также принято отыскивать предвещания по голосам и полету птиц; но лишь у германцев в обыкновении обращаться за предсказаниями и знамениями также к коням. Принадлежа всему племени, они выращиваются в тех же священных дубравах и рощах, ослепительно белые и не понуждаемые к каким-либо работам земного свойства; запряженных в священную колесницу, их сопровождают жрец с царем или вождем племени и наблюдают за их ржаньем и фырканьем. И никакому предзнаменованию нет большей веры, чем этому, и не только у простого народа, но и между знатными и между жрецами, которые считают себя служителями, а коней - посредниками богов. Существует у них и другой способ изыскивать для себя знамения, к которому они прибегают, когда хотят предузнать исход тяжелой войны. В этом случае они сталкивают в единоборстве захваченного ими в любых обстоятельствах пленника из числа тех, с кем ведется война, с каким-нибудь избранным ради этого соплеменником, и те сражаются, каждый применяя отечественное оружие. Победа того или иного воспринимается ими как предуказание будущего.

11. О делах, менее важных, совещаются их старейшины, о более значительных - все; впрочем, старейшины заранее обсуждают и такие дела, решение которых принадлежит только народу. Если не происходит чего-либо случайного и внезапного, они собираются в определенные дни, или когда луна только что народилась, или в полнолуние, ибо считают эту пору наиболее благоприятствующей началу рассмотрения дел. Счет времени они ведут не на дни, как мы, а на ночи. Таким обозначением сроков они пользуются, принимая постановления и вступая в договоры друг с другом; им представляется, будто ночь приводит за собой день. Но из их свободы проистекает существенная помеха, состоящая в том, что они сходятся не все вместе и не так, как те, кто повинуется приказанию, и из-за медлительности, с какою они прибывают, попусту тратится день, другой, а порою и третий. Когда толпа сочтет, что пора начинать, они рассаживаются вооруженными. Жрецы велят им соблюдать тишину, располагая при этом правом наказывать непокорных. Затем выслушиваются царь и старейшины в зависимости от их возраста, в зависимости от знатности, в зависимости от боевой славы, в зависимости от красноречия, больше воздействуя убеждением, чем располагая властью приказывать. Если их предложения не встречают сочувствия, участники собрания шумно их отвергают; если, напротив, нравятся, — раскачивают поднятые вверх фрамеи: ведь воздать похвалу оружием, на их взгляд, — самый почетный вид одобрения.

12. На таком народном собрании можно также предъявить обвинение и потребовать осуж-

дения на смертную казнь. Суровость наказания определяется тяжестью преступления: предателей и перебежчиков они вешают на деревьях, трусов и оплошавших в бою, а также обесчестивших свое тело - топят в грязи и болоте, забрасывая поверх валежником. Различие в способах умерщвления основывается на том, что злодеяния и кару за них должно, по их мнению, выставлять напоказ, а позорные поступки – скрывать. Но и при более легких проступках наказание соразмерно их важности: с изобличенных взыскивается определенное количество лошадей и овец. Часть наложенной на них пени передается царю или племени, часть – пострадавшему или его родичам. На тех же собраниях также избирают старейшин, отправляющих правосудие в округах и селениях; каждому из них дается охрана численностью в сто человек из простого народа - одновременно и состоящий при них совет, и сила, на которую они опираются.

13. Любые дела - и частные, и общественные - они рассматривают не иначе как вооруженные. Но никто не осмеливается, наперекор обычаю, носить оружие, пока не будет признан общиною созревшим для этого. Тогда тут же в народном собрании кто-нибудь из старейшин, или отец, или родичи вручают юноше щит и фрамею: это - их тога, это первая доступная юности почесть; до этого в них видят частицу семьи, после этого - племени. Выдающаяся знатность и значительные заслуги предков даже еще совсем юным доставляют достоинство вождя; все прочие собираются возле отличающихся телесною силой и уже проявивших себя на деле, и никому не зазорно состоять их дружинниками. Впрочем, внутри дружины, по усмотрению того, кому она подчиняется, устанавливаются различия в положении; и если дружинники упорно соревнуются между собой, добиваясь преимущественного благоволения вождя, то вожди стремясь, чтобы их дружина была наиболее многочисленной и самой отважною. Их величие, их могущество в том, чтобы быть всегда окруженными большой толпою отборных юношей, в мирное время - их гордостью, на войне - опорою. Чья дружина выделяется численностью и доблестью, тому это приносит известность, и он прославляется не только у себя в племени, но и у соседних народов; его домогаются, направляя к нему посольства и осыпая дарами, и молва о нем чаще всего сама по себе предотвращает войны.

14. Но если дело дошло до схватки, постыдно вождю уступать кому-либо в доблести, постыдно дружине не уподобляться доблестью своему вождю. А выйти живым из боя, в котором пал вождь, - бесчестье и позор на всю жизнь; защищать его, оберегать, совершать доблестные деяния, помышляя только о его славе, - первейшая их обязанность: вожди сражаются ради победы, дружинники - за своего вождя. Если община, в которой они родились, закосневает в длительном мире и праздности, множество знатных юношей отправляется к племенам, вовлеченным в какую-нибудь войну, и потому, что покой этому народу не по душе, и так как среди превратностей битв им легче прославиться, да и содержать большую дружину можно не иначе, как только насилием и войной; ведь от щедрости своего вождя они требуют боевого коня, той же Жаждущей крови и победоносной фрамеи; что же касается пропитания и хоть простого, но обильного угощения на пирах, то они у них вместо жалованья. Возможности для подобного расточительства доставляют им лишь войны и грабежи. И гораздо труднее убедить их распахать поле и ждать целый год урожая, чем склонить сразиться с врагом и претерпеть раны; больше того, по их представлениям, потом добывать то, что может быть приобретено кровью, - леность и малодушие.

15. Когда они не ведут войн, то много охотятся, а еще больше проводят время в полнейшей праздности, предаваясь сну и чревоугодию, и самые храбрые и воинственные из них, не неся никаких обязанностей, препоручают заботы о жилище, домашнем хозяйстве и пашне женщинам, старикам и наиболее слабосильным из домочадцев, тогда как сами погрязают в бездействии, на своем примере показывая поразительную противоречивость природы, ибо те же люди так любят безделье и так ненавидят покой. У их общин существует обычай, чтобы каждый добровольно уделял вождям кое-что от своего скота и плодов земных, и это, принимаемое теми как дань уважения, служит также для удовлетворения их нужд. Особенно радуют их дары от соседних племен, присылаемые не только отдельными лицами, но и от имени всего племени, каковы отборные кони, великолепно отделанное оружие, фалеры и почетные ожерелья; а теперь мы научили их принимать и деньги.

16. Хорошо известно, что народы Германии не живут в городах и даже не терпят, чтобы их жилища примыкали вплотную друг к другу. Селятся же германцы каждый отдельно и сам по себе, где кому приглянулись родник, поляна или дубрава. Свои деревни они размещают не так, как мы, и не скучивают теснящиеся и лепящиеся одно к другому строения, но каждый оставляет вокруг своего дома обширный участок, то ли, чтобы обезопасить себя от пожара, если загорится сосед, то ли из-за неумения строиться. Строят же они, не употребляя ни камня, ни черепицы; все, что им нужно, они сооружают из

дерева, почти не отделывая его и не заботясь о внешнем виде строения и о том, чтобы на него приятно было смотреть. Впрочем, кое-какие места на нем они с большой тщательностью обмазывают землей, такой чистой и блестящей, что создается впечатление, будто оно расписано цветными узорами. У них принято также устраивать подземные ямы, поверх которых они наваливают много навоза и которые служат им убежищем на зиму и для хранения съестных припасов, ибо погреба этого рода смягчают суровость стужи, и, кроме того, если вторгается враг, все неприбранное в тайник подвергается разграблению, тогда как о припрятанном и укрытом под землей он или остается в неведении или не добирается до него, хотя бы уже потому, что его нужно разыскивать.

17. Верхняя одежда у всех - короткий плащ, застегнутый пряжкой, а если ее нет, то шипом. Ничем другим не прикрытые, они проводят целые дни у разожженного в очаге огня. Наиболее богатые отличаются тем, что, помимо плаща, на них есть и другая одежда, но не развевающаяся, как у сарматов или парфян, а узкая и плотно облегающая тело. Носят они и шкуры диких зверей, те, что обитают у берегов реки - какие придется, те, что вдалеке от них, - с выбором, поскольку у них нет доставляемой торговлей одежды. Последние убивают зверей с разбором и по снятии шерсти нашивают на кожи куски меха животных, порождаемых внешним Океаном или неведомым морем. Одежда у женщин не иная, чем у мужчин, разве что женщины чаще облачаются в льняные накидки, которые они расцвечивают пурпурною краской, и с плеч у них не спускаются рукава, так что их руки обнажены сверху донизу, как открыта и часть груди возле них.

18. Тем не менее браки у них соблюдаются в строгости, и ни одна сторона их нравов не заслуживает такой похвалы, как эта. Ведь они почти единственные из варваров довольствуются, за очень немногими исключениями, одною женой, а если кто и имеет по нескольку жен, то его побуждает к этому не любострастие, а занимаемое им видное положение. Приданое предлагает не жена мужу, а муж жене. При этом присутствуют ее родственники и близкие и осматривают его подарки; и недопустимо, чтобы эти подарки состояли из женских украшений и уборов для новобрачной, но то должны быть быки, взнузданный конь и щит с фрамеей и мечом. За эти подарки он получает жену, да и она взамен отдаривает мужа каким-либо оружием; в их глазах это наиболее прочные узы, это - священные таинства, это - боги супружества. И чтобы женщина не считала себя непричастной к помыслам о доблестных подвигах, непричастной к превратностям войн, все, знаменующее собою ее вступление в брак, напоминает о том, что отныне она призвана разделять труды и опасности мужа и в мирное время и в битве, претерпевать то же и отваживаться на то же, что он; это возвещает ей запряжка быков, это конь наготове, это – врученное ей оружие. Так подобает жить, так подобает погибнуть; она получает то, что в целости и сохранности отдаст сыновьям, что впоследствии получат ее невестки и что будет отдано, в свою очередь, ее внукам.

19. Так ограждается их целомудрие, и они живут, не зная порождаемых зрелищами соблазнов, не развращаемые обольщениями пиров. Тайна письма равно неведома и мужчинам, и женщинам. У столь многолюдного народа прелюбодеяния крайне редки; наказывать их дозволяется незамедлительно и самим мужьям: обрезав изменнице волосы и раздев донага, муж в присутствии родственников выбрасывает ее из своего дома и, настегивая бичом, гонит по всей деревне; и сколь бы красивой, молодой и богатой она ни была, ей больше не найти нового мужа. Ибо пороки там ни для кого не смешны, и развращать и быть развращаемым не называется у них - идти в ногу с веком. Но еще лучше обстоит с этим у тех племен, где берут замуж лишь девственниц и где, дав обет супружеской верности, они окончательно утрачивают надежду на возможность повторного вступления в брак. Так они обретают мужа, одного навеки, как одно у них тело и одна жизнь, дабы впредь они не думали ни о ком, кроме него, дабы вожделели только к нему, дабы любили в нем не столько мужа, сколько супружество. Ограничивать число детей или умерщвлять кого-либо из родившихся после смерти отца считается среди них постыдным, и добрые нравы имеют там большую силу, чем хорошие законы где-либо в другом месте.

20. В любом доме растут они голые и грязные, а вырастают с таким телосложением и таким станом, которые приводят нас в изумление. Мать сама выкармливает грудью рожденных ею детей, и их не отдают на попечение служанкам и кормилицам. Господа воспитываются в такой же простоте, как рабы, и долгие годы в этом отношении между ними нет никакого различия: они живут среди тех же домашних животных, на той же земле, пока возраст не отделит свободнорожденных, пока их доблесть не получит признания. Юноши поздно познают женщин, и от этого их мужская сила сохраняется нерастраченной: не торопятся они отдать замуж и девушек, и у них та же юная свежесть, похожий рост. И сочетаются они браком столь же крепкие и столь же здоровые, как их мужья, и сила роди-

телей передается детям. К сыновьям сестер они относятся не иначе, чем к своим собственным. Больше того, некоторые считают такие кровные узы и более священными, и более тесными и предпочитают брать заложниками племянников, находя, что в этом случае воля сковывается более прочными обязательствами и они охватывают более широкий круг родичей. Однако наследниками и преемниками умершего могут быть лишь его дети; завещания у них неизвестны. Если он не оставил после себя детей, то его имущество переходит во владение тех, кто по степени родства ему ближе всего - к братьям, к дядьям по отцу, дядьям по матери. И чем больше родственников, чем обильнее свойственники, тем большим вниманием окружена старость; а бездетность у них совсем не в чести.

21. Разделять ненависть отца и сородичей к их врагам, и приязнь к тем, с кем они в дружбе, - непреложное правило; впрочем, они не закосневают в непримиримости; ведь даже человекоубийство у них искупается определенным количеством быков и овец, и возмещение за него получает весь род, что идет на пользу и всей общине, так как при безграничной свободе междоусобия особенно пагубны.

Не существует другого народа, который с такой же охотою затевал бы пирушки и был бы столь же гостеприимен. Отказать кому-нибудь в крове, на их взгляд, - нечестие, и каждый старается попотчевать гостя в меру своего достатка. А когда всем его припасам приходит конец, тот, кто только что был хозяином, указывает, где им окажут радушный прием, и вместе со своим гостем направляется к ближайшему дому, куда они и заходят без приглашения. Но это несущественно: их обоих принимают с одинаковою сердечностью. Подчиняясь законам гостеприимства, никто не делает различия между знакомым и незнакомым. Если кто, уходя, попросит приглянувшуюся ему вещь, ее, по обычаю, тотчас же вручают ему. Впрочем, с такою же легкостью дозволяется попросить что-нибудь взамен отданного. Они радуются подаркам; не считая своим должником того, кого одарили, они и себя не считают обязанными за то, что ими получено.

22. Встав ото сна, который у них обычно затягивается до позднего утра, они умываются, чаще всего теплой водою, как те, у кого большую часть года занимает зима. Умывшись, они принимаю пищу; у каждого свое отдельное место и свой собственный стол. Затем они отправляются по делам и не менее часто на пиршества, и притом всегда вооруженные. Беспробудно пить день и ночь ни для кого не постыдно. Частые ссоры, неизбежные среди предающихся пьянству, редко когда ограничиваются словесною перебранкой и чаще всего завершаются смертоубийством или нанесением ран. Но по большей части на пиршествах они толкуют и о примирении враждующих между собою, о заключении браков, о выдвижении вождей, наконец о мире и о войне, полагая, что ни в какое другое время душа не бывает столь же расположена к откровенности и никогда так не воспламеняется для помыслов о великом. Эти люди, от природы не хитрые и не коварные, в непринужденной обстановке подобного сборища открывают то, что доселе таили в глубине сердца. Таким образом, мысли и побуждения всех обнажаются и предстают без прикрас и покровов. На следующий день возобновляется обсуждение тех же вопросов, и то, что они в два приема занимаются ими, покоится на разумном основании: они обсуждают их, когда неспособны к притворству, и принимают решения, когда ничто не препятствует их здравомыслию.

23. Их напиток - ячменный или пшеничный отвар, превращенный посредством брожения в некое подобие вина; живущие близ реки покупают и вино. Пища у них простая: дикорастущие плоды, свежая дичина, свернувшееся молоко, и насыщаются они ею безо всяких затей и приправ. Что касается утоления жажды, то в этом они не отличаются такой же умеренностью. Потворствуя их страсти к бражничанью и доставляя им столько хмельного, сколько они пожелают, сломить их пороками было бы не трудней, чем оружием.

24. Вид зрелищ у них единственный и на любом сборище тот же: обнаженные юноши, для которых это не более как забава, носятся и прыгают среди врытых в землю мечей и смертоносных фрамей. Упражнение породило в них ловкость, ловкость - непринужденность, но добивались они их не ради наживы и не за плату; вознаграждение за легкость их пляски, сколь бы смелой и опасной она ни была, - удовольствие зрителей. Играют германцы и в кости, и, что поразительно, будучи трезвыми и смотря на это занятие как на важное дело, причем с таким увлечением и при выигрыше, и при проигрыше, что, потеряв все свое достояние и бросая в последний раз кости, назначают ставкою свою свободу и свое тело. Проигравший добровольно отдает себя в рабство и, сколь бы моложе и сильнее выигравшего он ни был, безропотно позволяет связать себя и выставить на продажу. Такова их стойкость в превратностях этого рода, тогда как ими самими она именуется честностью. Рабов, приобретенных таким образом, стараются сбыть, продавая на сторону; поступают же они так и для того, чтобы снять с себя сопряженное с подобной победой бесчестье.

25. Рабов они используют, впрочем, не так, как мы: они не держат их при себе и не распределяют между ними обязанностей: каждый из них самостоятельно распоряжается на своем участке и у себя в семье. Господин облагает его, как если б он был колоном, установленной мерой зерна, или овец и свиней, или одежды, и только в этом состоят отправляемые рабом повинности. Остальные работы в хозяйстве господина выполняются его женой и детьми. Высечь раба или наказать его наложением оков и принудительною работой - такое у них случается редко; а вот убить его - дело обычное, но расправляются они с ним не ради поддержания дисциплины и не из жестокости, а сгоряча, в пылу гнева, как с врагом, с той только разницей, что это сходит им безнаказанно. Вольноотпущенники по своему положению не намного выше рабов; редко, когда они располагают весом в доме патрона, никогда - в общине, если не считать тех народов, которыми правят цари. Там вольноотпущенники возвышаются и над свободнорожденными, и над знатными; а у всех прочих приниженность вольноотпущенников - признак народоправства.

26. Ростовщичество и извлечение из него выгоды им неизвестно, и это оберегает их от него надежнее, чем если бы оно воспрещалось. Земли для обработки они поочередно занимают всею общиной по числу земледельцев, а затем делят их между собою смотря по достоинству каждого; раздел полей облегчается обилием свободных пространств. И хотя они ежегодно сменяют пашню, у них всегда остается излишек полей. И они не прилагают усилий, чтобы умножить трудом плодородие почвы и возместить таким образом недостаток в земле, не сажают плодовых деревьев, не огораживают лугов, не поливают огороды. От земли они ждут только урожая хлебов. И по этой причине они делят год менее дробно, чем мы: ими различаются зима, и весна, и лето, и они имеют свои наименования, а вот название осени и ее плоды им неведомы.

27. Похороны у них лишены всякой пышности; единственное, что они соблюдают, это - чтобы при сожжении тел знаменитых мужей употреблялись определенные породы деревьев. В пламя костра они не бросают ни одежды, ни благовоний; вместе с умершим предается огню только его оружие, иногда также и его конь. Могилу они обкладывают дерном. У них не принято воздавать умершим почет сооружением тщательно отделанных и громоздких надгробий, так как, по их представлениям, они слишком тяжелы для покойников. Стенаний и слез они не затягивают, скорбь и грусть сохраняют надолго. Женщинам приличествует оплакивать, мужчинам - помнить.

Вот что нам удалось узнать о происхождении и нравах германцев в целом; а теперь я поведу рассказ об учреждениях и обычаях отдельных народностей и о том, насколько они между собой различаются и какие племена переселились из Германии в Галлию.

28. О том, что галлы некогда были несравненно сильнее, сообщает самый сведущий в этом писатель - божественный Юлий; отсюда вполне вероятно, что часть галлов перешла в Германию. Могло ли столь незначительное препятствие, как река, помешать любому окрепшему племени захватывать и менять места обитания, никем дотоле не занятые и еще не поделенные между могущественными властителями? Таким образом, между Герцинским лесом и реками Рейном и Меном осели гельветы, еще дальше - бойи, причем оба племени — галлы. До сих пор эта область носит название Бойгем, и в нем сохраняется память о ее давнем прошлом, хотя обитают в ней ныне совсем другие. Но арависки ли переселились в Паннонию, отколовшись от германской народности осов, или осы в Германию, отколовшись от арависков, при том что язык, учреждения, нравы у них и посейчас тождественны, неизвестно, так как между обоими берегами, при повсеместной в то время бедности и свободе, не было различия ни в лучшую, ни в худшую сторону. Треверы и нервии притязают на германское происхождение и, больше того, тщеславятся им, как будто похвальба подобным родством может избавить их от сходства с галлами и присущей тем вялости. Берег Рейна заселяют несомненно германские племена - вангионы, трибоки, неметы. И даже убии, хотя они и удостоились стать римской колонией и охотнее именуют себя агриппинцами по имени основательницы ее, не стыдятся своего германского происхождения; вторгшись ранее в Галлию, они были размещены ради испытания их преданности на самом берегу Рейна, впрочем не для того, чтобы пребывать под нашим надзором, но чтобы отражать неприятеля.

29. Из всех этих племен самые доблестные батавы, в малом числе обитающие на берегу реки Рейна, но главным образом на образуемом ею острове; эта народность, бывшая некогда ветвью хаттов, из-за внутренних распрей перешла на новые места обитания, где и подпала власти Римской империи. Но батавам по-прежнему воздается почет, и они продолжают жить на положении давних союзников: они не унижены уплатою податей и не утесняются откупщиком; освобожденных от налогов и чрезвычайных сборов, их предназначают только для боевых действий, подобно тому как на случай войны прибегаются оружие и доспехи. Столь же послушно

нам и племя маттиаков: величие римского народа внушило почтение к его государству и по ту сторону Рейна, по ту сторону старых границ. Вот почему, при том что их места обитания и пределы находятся на том берегу, они помыслами и душой всегда с нами; во всем остальном они схожи с батавами, разве что самая почва и климат их родины придают им большую подвижность и живость.

Я не склонен причислять к народам Германии, хотя они и осели за Рейном и за Дунаем, тех, кто возделывает Десятинные земли; всякий сброд из наиболее предприимчивых галлов, гонимых к тому же нуждою, захватил эти земли, которыми никто по-настоящему не владел; впоследствии после проведения пограничного вала и размещения вдоль него гарнизонов обитатели Десятинных земель стали как бы выдвинутым вперед заслоном Римской империи, а вся эта область - частью провинции.

30. За ними вместе с Герцинским лесом начинаются поселения хаттов, обитающих не на столь плоских и топких местах, как другие племена равнинной Германии; ведь у них тянутся постепенно редеющие цепи холмов, и Герцинский лес сопутствует своим хаттам и расстается с ними только на рубеже их владений. Этот народ отличается особо крепким телосложением, сухощавостью, устрашающим обликом, необыкновенной непреклонностью духа. По сравнению с другими германцами хатты чрезвычайно благоразумны и предусмотрительны: своих военачальников они избирают, повинуются тем, кого над собою поставили, применяют различные боевые порядки, сообразуются с обстоятельствами, умеют своевременно воздерживаться от нападения, с пользой употребляют дневные часы, окружают себя на ночь валом, не уповают на военное счастье, находя его переменчивым, и рассчитывают только на доблесть и, наконец, что совсем поразительно и принято лишь у римлян с их воинской дисциплиной, больше полагаются на вождя, чем на войско. Вся их сила в пехоте, которая, помимо оружия, переносит на себе также необходимые для. производства работ орудия и продовольствие. И если остальные германцы сшибаются в схватках, то о хаттах нужно сказать, что они воюют. Они редко затевают набеги и стремятся уклониться от внезапных сражений. И если стремительно одолеть врага и столь же стремительно отступить - несомненное преимущество конницы, то от поспешности недалеко и до страха, тогда как медлительность ближе к подлинной стойкости.

31. И что у остальных народов Германии встречается редко и всегда исходит из личного побуждения, то превратилось у хаттов в общераспространенный обычай: едва возмужав, они начинают отращивать волосы и отпускать бороду и дают обет не снимать этого обязывающего их к доблести покрова на голове и лице ранее, чем убьют врага. И лишь над его трупом и снятой с него добычей они открывают лицо, считая, что наконец уплатили сполна за свое рождение и стали достойны отечества и родителей; а трусливые и невоинственные так до конца дней и остаются при своем безобразии. Храбрейшие из них, сверх того, носят на себе похожую на оковы железную цепь (что считается у этого народа постыдным), пока их не освободит от нее убийство врага. Впрочем, многим хаттам настолько нравится этот убор, что они доживают в нем до седин, приметные для врагов и почитаемые своими. Они-то и начинают все битвы. Таков у них всегда первый ряд, внушающий страх как все новое и необычное; впрочем, и в мирное время они не стараются придать себе менее дикую внешность. У них нет ни поля, ни дома, и ни о чем они не несут забот. К кому бы они ни пришли, у того и кормятся, расточая чужое, не жалея своего, пока из-за немощной старости столь непреклонная доблесть не станет для них непосильной.

32. Ближайшие соседи хаттов - проживающие вдоль Рейна, где он уже имеет определенное русло и может служить границей, узипы и тенктеры. Наделенные всеми подобающими доблестным воинам качествами, тенктеры к тому же искусные и лихие наездники, и конница тенктеров не уступает в славе пехоте хаттов. Так повелось от предков, и, подражая им, о том же пекутся потомки. В этом - забавы детей, состязания юношей; не оставляют коня и их старики. Вместе с рабами, домом и наследственными правами передаются и кони, и получает их не старший из сыновей, как все остальное, а тот из них, кто выказал себя в битвах наиболее отважным и ловким.

33. Рядом с тенктерами ранее жили бруктеры; теперь, как сообщают, туда переселились хамавы и ангриварии, после того как бруктеры были изгнаны и полностью истреблены соседними племенами, то ли раздраженными их надменностью, или из-за соблазна добычи, или вследствие благоволения к нам богов - ведь они даже удостойли нас зрелища этого кровопролития. Пало свыше шестидесяти тысяч германцев, и не от римского оружия, но, что еще отраднее, для услаждения наших глаз. Да пребудет, молю я богов, и еще больше окрепнет среди народов Германии если не расположение к нам, то по крайней мере ненависть к своим соотечественникам, ибо, когда империи угрожают неотвратимые бедствия, самое большее, чем может по-

радовать нас судьба, - это распри между врагами.

34. Сзади к ангривариям и хамавам примыкают дульгубины и хазуарии, а также другие, менее известные племена, спереди их заслоняют собою фризы. Фризов, сообразно их силе, называют Большими и Малыми. Поселения обоих этих народностей тянутся вдоль Рейна до самого Океана; обитают они, сверх того, и вокруг огромных озер, по которым плавали и римские флотилии. Именно отсюда отважились мы проследовать в Океан: ведь молва сообщала, что и в нем все еще существуют Геркулесовы столбы, прозванные так или потому, что Геркулес и в самом деле посетил эти края, или из-за усвоенного нами обыкновения связывать с его прославленным именем все наиболее замечательное, где бы оно ни встретилось. У Друза Германика не было недостатка в решимости, но Океан не пожелал раскрыть ему свои тайны и то, что касается Геркулеса. С той поры никто не возобновлял подобных попыток, и было сочтено что благочестивее и почтительнее безоговорочно верить в содеянное богами, чем тщиться его познать.

35. Вот что известно нам о Германии, обращенной к западу; далее, образуя огромный выступ, она уходит на север. И тут перед нами сразу же племя хавков. И хотя хавки начинаются от пределов фризов и занимают часть океанского побережья, они соприкасаются и с перечисленными мной племенами, пока не сворачивают в сторону, чтобы достигнуть херусков. И эти раскинувшиеся на столь непомерном пространстве земли хавки не только считают своими, но и плотно заселяют; среди германцев это самый благородный народ, предпочитающий оберегать свое могущество, опираясь только на справедливость. Свободные от жадности и властолюбия, невозмутимые и погруженные в собственные дела, они не затевают войн и никого не разоряют грабежом и разбоем. И первейшее доказательство их доблести и мощи - это проявляемое ими стремление закрепить за собой превосходство, не прибегая к насилию. Но при этом оружие у них всегда наготове, а если потребуют обстоятельства, - то и войско, и множество воинов и коней; но и тогда, когда они пребывают в покое, молва о них остается все той же.

36. Бок о бок с хавками и хаттами никем не тревожимые херуски долгие годы пользовались благами слишком безмятежного и поэтому порождающего расслабленность мира. Для них такое положение было скорее приятным, чем безопасным, потому что в окружении хищных и сильных предполагать, что тебя оставят в покое, - ошибочно: где дело доходит до кулаков, там такие слова, как скромность и честность, прилагаются лишь к одержавшему верх. И вот херусков, еще недавно слывших добрыми и справедливыми, теперь называют лентяями и глупцами, а удачу победителей-хаттов относят за счет их высокомудрия. В своем падении херуски увлекли за собою и соседнее племя фосов, которые в бедственных обстоятельствах превратились в их товарищей по несчастью, тогда как в лучшие времена состояли у них в подчинении.

37. Упомянутый выше выступ Германии занимают живущие у Океана кимвры, теперь небольшое, а некогда знаменитое племя. Все еще сохраняются внушительные следы их былой славы, остатки огромного лагеря на том и другом берегу, по размерам которого можно и ныне судить, какой мощью обладал этот народ, как велика была его численность и насколько достоверен рассказ о его поголовном переселении. Нашему городу шел шестьсот сороковой год, когда в консульство Цецилия Метелла и Папирия Карбона мы впервые услышали о кимврских полчищах. С той поры до второго консульства императора Траяна насчитывается почти двести десять лет. Вот как долго мы покоряем Германию. За столь длительный срок обе стороны причинили друг другу не мало ущерба. Ни Самний, ни пунийцы, ни Испании и Галлии, ни даже парфяне - никто так часто не напоминал нам о себе, как германцы: их свобода оказалась неодолимее самовластья Арсака. Ведь что иное, кроме умерщвления Красса, может предъявить нам Восток, склонившийся перед каким-то Вентидием и сам потерявший Пакора? А германцы, разгромив или захватив в плен Карбона, и Кассия, и Аврелия Скавра, и Сервилия Цепиона, и Максима Маллия, отняли у римского народа пять консульских войск и даже у Цезаря похитили Вара и вместе с ним три легиона. Не без тяжелых потерь нанесли им поражения Гай Марий в Италии, божественный Юлий в Галлии, Друз, и Нерон, и Германик - на их собственных землях. Затем последовали устрашающие, но обернувшиеся посмешищем приготовления Гая Цезаря. После этого царило спокойствие, пока, воспользовавшись нашими смутами и гражданской войной, германцы не захватили зимних лагерей легионов и не посягнули даже на Галлию; и после нового изгнания их оттуда, уже в самое последнее время, мы не столько их победили, сколько справили над ними триумф.

38. А теперь следует рассказать о свебах, которые не представляют собою однородного племени, как хатты или тенктеры, но, занимая большую часть Германии, и посейчас еще расчленяются на много отдельных народностей, носящих свои наименования, хотя все вместе они и именуются свебами. Своеобразная особенность это-

го племени - подбирать волосы наверх и стягивать их узлом; этим свебы отличаются от остальных германцев, а свободнорожденные свебы - от своих рабов. Либо вследствие родственных связей со свебами, либо из подражания им, что имеет довольно широкое распространение, такая прическа встречается и у других племен, но изредка и только у молодежи, тогда как свебы вплоть до седин не прекращают следить за тем, чтобы их стоящие торчком волосы были собраны сзади, и часто связывают их на самой макушке; а у вождей они убраны еще тщательнее и искуснее. В этом забота свебов о своей внешности, но вполне невинная: ведь они прихорашиваются не из любострастия и желания нравиться, но стараясь придать себе этим убором более величественный и грозный вид, чтобы, отправившись на войну, вселять страх во врагов.

39. Среди свебов, как утверждают семионы, их племя самое древнее и прославленное; что их происхождение и в самом деле уходит в далекие прошлое, подтверждается их священнодействиями. В установленный день представители всех связанных с ними по крови народностей сходятся в лес, почитаемый ими священным, поскольку в нем их предкам были даны прорицания и он издревле внушает им благочестивый трепет, и, начав с заклания человеческой жертвы, от имени всего племени торжественно отправляют жуткие таинства своего варварского обряда. Благоговение перед этою рощей проявляется у них и по-другому: никто не входит в нее иначе, как в оковах, чем подчеркивается его приниженность и бессилие перед всемогуществом божества. И если кому случится упасть, не дозволено ни поднять его, ни ему самому встать на ноги, и они выбираются из рощи, перекатываясь по земле с боку на бок. Все эти религиозные предписания связаны с представлением, что именно здесь получило начало их племя, что тут местопребывание властвующего над всеми бога и что все прочее - в его воле и ему повинуется. Влиятельность семионов подкрепляется их благоденствием: ими заселено сто округов, и их многочисленность и сплоченность приводят к тому, что они считают себя главенствующими над свебами.

40. Лангобардам, напротив, стяжала славу их малочисленность, ибо, окруженные множеством очень сильных племен, они оберегают себя не изъявлением им покорности, а в битвах и идя навстречу опасностям. Обитающие за ними ревдигны, и авионы, и англии, и варины, и эвдосы, и свардоны, и нуитоны защищены реками и лесами. Сами по себе ничем не примечательные, они все вместе поклоняются матери-земле Нерте, считая, что она вмешивается в дела человеческие и навещает их племена. Есть на острове среди Океана священная роща и в ней предназначенная для этой богини и скрытая под покровом из тканей повозка; касаться ее разрешено только жрецу. Ощутив, что богиня прибыла и находится у себя в святилище, он с величайшей почтительностью сопровождает ее, влекомую впряженными в повозку коровами. Тогда наступают дни всеобщего ликования, празднично убираются местности, которые она удостоила своим прибытием и пребыванием. В эти дни они не затевают походов, не берут в руки оружия; все изделия из железа у них на запоре; тогда им ведомы только мир и покой, только тогда они им по душе, и так продолжается, пока тот же жрец не возвратит в капище насытившуюся общением с родом людским богиню. После этого и повозка, и покров, и, если угодно поверить, само божество очищаются омовением в уединенном и укрытом ото всех озере. Выполняют это рабы, которых тотчас поглощает то же самое озеро. Отсюда - исполненный тайны ужас и благоговейный трепет пред тем, что неведомо и что могут увидеть лишь те, кто обречен смерти.

41. И та часть свебов, о которой я сейчас поведу рассказ, также обитает на землях, простирающихся до самых глубин Германии. Ближе всего, - ибо я буду следовать вниз по Дунаю, как незадолго пред этим следовал по течению Рейна, - племя гермундуров, верное римлянам; по этой причине с ними одними из всех германцев торговля ведется не только на берегу, но и внутри страны, а также в самой цветущей колонии провинции Реции. Они повсюду свободно передвигаются, и мы не приставляем к ним стражи; и если другим племенам мы показываем лишь наше оружие и наши укрепленные лагери, то для них, не проявляющих ни малейшей жадности, мы открыли наши дома и поместья. В краю гермундуров начинается Альбис, река знаменитая и некогда нам хорошо известная, а ныне мы знаем ее только по имени.

42. Рядом с гермундурами живут нaристы, потом маркоманы и квады. Особенно прославлены и сильны маркоманы, которые даже свои места поселения приобрели доблестью, изгнав занимавших их ранее бойев. Они как бы передовая застава Германии, поскольку ее граница - Дунай. У маркоманов и квадов еще на нашей памяти сохранялись цари из соплеменников, из знатных родов Маробода и Тудра (теперь они уже мирятся и с чужестранцами), но эти цари располагают силою и могуществом благодаря поддержке из Рима. Изредка они получают от нас помощь оружием, чаще деньгами, но это нисколько не умаляет их власти.

43. Сзади к маркоманам и квадам примыкают марсигны, котины, осы и буры. Из них марсигны и буры наречием и образом жизни схожи со свебами; а что котины и осы не германцы, доказывают их языки, галльский у первых, паннонский у вторых, и еще то, что они мирятся с уплатою податей. Часть податей на них, как на иноплеменников, налагают сарматы, часть - квады, а котины, что еще унизительнее, добывают к тому же железо. Все эти народности обосновались кое-где на равнине, но главным образом нагорных кручах и на вершинах гор и горных цепей. Ведь Свебию делит и разрезает надвое сплошная горная цепь, за которою обитает много народов; среди них самые известные – расчленяющиеся на различные племена лугии. Будет достаточно назвать лишь наиболее значительные из них, это - гарии, гельвеконы, манимы, гелизии, наганарвалы. У наганарвалов показывают рощу, освященную древним культом. Возглавляет его жрец в женском наряде, а о богах, которых в ней почитают, они говорят, что, если сопоставить их с римскими, то это - Кастор и Поллукс. Такова их сущность, а имя им - Алки. Здесь нет никаких изображений, никаких следов иноземного культа; однако им поклоняются как братьям, как юношам. А теперь о гариях: превосходя силою перечисленные только что племена и свирепые от природы, они с помощью всевозможных ухищрений и используя темноту, добиваются того, что кажутся еще более дикими: щиты у них черные, тела раскрашены; для сражений они избирают непроглядно темные ночи и мрачным обликом своего как бы призрачного и замогильного войска вселяют во врагов такой ужас, что никто не может вынести это невиданное и словно уводящее в преисподнюю зрелище; ведь во всех сражениях глаза побеждаются первыми.

44. За лугиями живут готоны, которыми правят цари, и уже несколько жестче, чем у других народов Германии, однако еще не вполне самовластно. Далее, у самого Океана, - ругии и лемовии; отличительная особенность всех этих племен - круглые щиты, короткие мечи и покорность царям.

За ними, среди самого Океана, обитают общины свионов; помимо воинов и оружия, они сильны также флотом. Их суда примечательны тем, что могут подходить к месту причала любою из своих оконечностей, так как и та и другая имеют у них форму носа. Парусами свионы не пользуются и весел вдоль бортов не закрепляют в ряд одно за другим; они у них, как принято на некоторых реках, съемные, и они гребут ими по мере надобности то в ту, то в другую сторону. Им свойственно почитание власти, и поэтому ими единолично, и не на основании временного и условного права господствовать, безо всяких ограничений повелевает царь. Да и оружие в отличие от прочих германцев не дозволяется у них иметь каждому: оно всегда на запоре и охраняется стражем, и притом рабом: ведь от внезапных набегов врага они ограждены Океаном, а руки пребывающих в праздности вооруженных людей сами собой поднимаются на бесчинства; да и царям не на пользу вверять попечение об оружии знатному, свободнорожденному и даже вольноотпущеннику.

45. За свионами еще одно море - спокойное и почти недвижное, которым, как считают, опоясывается и замыкается земной круг, и достоверность этого подтверждается тем, что последнее сияние заходящего солнца не гаснет вплоть до его восхода и яркость его такова, что им затмеваются звезды, да и воображение добавляет к этому, будто при всплытии солнца слышится шум расступающейся пред ним пучины и видны очертания коней и лучезарная голова. Только до этого места - и молва соответствует истине – существует природа. Что касается правого побережья Свебского моря, то здесь им омываются земли, на которых живут племена эстиев, обычаи и облик которых такие же, как у свебов, а язык - ближе к британскому. Эстии поклоняются праматери богов и как отличительный знак своего культа носят на себе изображения вепрей; они им заменяют оружие и оберегают чтящих богиню даже в гуще врагов. Меч у них - редкость; употребляют же они чаще всего дреколье. Хлеба и другие плоды земные выращивают они усерднее, чем принято у германцев с присущей им нерадивостью. Больше того, они обшаривают и море и на берегу, и на отмелях единственные из всех собирают янтарь, который сами они называют глезом. Но вопросом о природе его и как он возникает, они, будучи варварами, не задавались и ничего об этом не знают; ведь он долгое время лежал вместе со всем, что выбрасывает море, пока ему не дала имени страсть к роскоши. У них самих он никак не используется; собирают они его в естественном виде, доставляют нашим купцам таким же необработанным и, к своему изумлению, получают за него цену. Однако нетрудно понять, что это - древесный сок, потому что в янтаре очень часто просвечивают некоторые ползающие по земле или крылатые существа; завязнув в жидкости, они впоследствии оказались заключенными в ней, превратившейся в твердое вещество. Таким образом, я склонен предполагать, что на островах и на землях Запада находятся дубравы и рощи, подобные тем сокровенным лесам на Востоке, где сочатся благовония и бальзамы; из произрастающих в

них деревьев соседние лучи солнца выжимают обильный сок, и он стекает в ближайшее море и силою бурь выносится на противолежащие берега. При поднесении к янтарю, ради познания его свойств, огня он вспыхивает как факел, вслед за чем расплавляется, словно смола или камедь.

К свионам примыкают племена ситонов. Во всем схожие со свионами, они отличаются от них только тем, что над ними властвует женщина: вот до чего пали ситоны, не говоря уже об утрате свободы, даже в претерпеваемом ими порабощении.

46. Здесь конец Свебии. Отнести ли певкинов, венедов и феннов к германцам или сарматам, право, не знаю, хотя певкины, которых некоторые называют бастарнами, речью, образом жизни, оседлостью и жилищами повторяют германцев. Неопрятность у всех, праздность и косность среди знати. Из-за смешанных браков их облик становится все безобразнее, и они приобретают черты сарматов. Венеды переняли многое из их нравов, ибо ради грабежа рыщут по лесам и горам, какие только ни существуют между певкинами и феннами. Однако их скорее можно причислить к германцам, потому что они сооружают себе дома, носят щиты и передвигаются пешими, и притом с большой быстротой; все это отмежевывает их от сарматов, проводящих всю жизнь в повозке и на коне. У феннов - поразительная дикость, жалкое убожество; у них нет ни оборонительного оружия, ни лошадей, ни постоянного крова над годовой; их пища - трава, одежда - шкуры, ложе - земля; все свои упования они возлагают на стрелы, на которые, из-за недостатка в железе, насаживают костяной наконечник. Та же охота доставляет пропитание как мужчинам, так и женщинам; ведь они повсюду сопровождают своих мужей и притязают на свою долю добычи. И у малых детей нет другого убежища от дикого зверя и непогоды, кроме кое-как сплетенного из ветвей и доставляющего им укрытие шалаша; сюда же возвращаются фенны зрелого возраста, здесь же пристанище престарелых. Но они считают это более счастливым уделом, чем изнурять себя работою в поле и трудиться над постройкой домов и неустанно думать, переходя от надежды к отчаянью, о своем и чужом имуществе: беспечные по отношению к людям, беспечные по отношению к божествам, они достигли самого трудного - не испытывать нужды даже в желаниях. Все прочее уже баснословно: у геллузиев и оксионов головы и лица будто бы человеческие, туловища и конечности как у зверей; и так как ничего более достоверного я не знаю, пусть это останется нерешенным и мною.

Международная конференция в Ереване

14-18 октября в Ереване прошла Международная научная конференция «***От Балтики до Чёрного моря: армяне в культурных, экономических и политических процессах***». Мероприятие было организовано Фондом развития и поддержки арменоведческих исследований «АНИВ», а так же Институтами истории НАН Республик Армения и Беларусь, Польской академией знаний, Государственным институтом искусствознания Министерства культуры РФ, Историческими факультетами МГУ им. М. В. Ломоносова и Белорусского государственного университета.

Пленарное заседание конференции прошло в Научно-исследовательском институте древних рукописей имени Месропа Маштоца «Матенадаран», секционные же заседания проходили в Институте истории НАН Республики Армения.

На конференции было представлено около шести десятков докладов из 18 стран мира: Австрии, Аргентины, Армении, Беларуси, Болгарии, Венгрии, Германии, Казахстана, Кыргызстана, Литвы, Молдовы, Польши, России, Румынии, Сербии, США, Украины, Франции. В ходе конференции рассматривался и изучался в широком историческом и географическом контексте опыт взаимодействия армян с другими народами региона, рассматривались отношения Армении со странами региона и оценивалась роль армянских общин в истории региона в прошлом и на современном этапе. Среди докладчиков из Армении, от имени журнала «Регион и Мир», 15-го октября Погосян (Хахбакян) Гагик Гайкович представил работу на тему «***Армяне – драгоманы Речи Посполитой в Персии***».

Докладчик вкратце описал исторические события приведшие к возникновению “пробки” в малоазийском пространстве в виде турок-сельджуков, и последовавшему разрушению устоявшихся торгово-экономических отношений между Западом и Востоком. Последующее проникновение и активное продвижение продвижение османов в Европе вынудило европейские державы к поискам союзников, а благодаря успешным боевым действиям, в начале XVII в. по изгнанию османов с берегов Каспия, таковым оказался правитель Персии шах Аббас I. К этому времени в Европе уже не осталось страны, которая не желала бы наладить контакт с Персией, среди них в первых рядах была Речь Посполитая.

Докладчик также обратил внимание на примечательный факт привлечения армян в качестве драгоманов со стороны европейских держав, в частности польской короной. Остановившись на слове “*драгоман*”, докладчик поведал о происхождении этого слова. Так, согласно словарю Брокгауза и Эфрона, оно произошло от арабского *тарджуман* – переводчик. Однако это слово именно с этим значением имеет значительно более древние корни. В армянском языке, который значительно древнее арабского, слово переводчик звучит – *таргманич*. Более раннее использование слова с аналогичным значением – *таргумани*, употреблялось в клинописных текстах на глиняннных плитках из Каниша, относящихся к XX-XIX вв. до н. э. Кроме того, слово поразительным образом созвучно с именем одного из прародителей армян *Торгома*, внука Иоафета, правнука Ноя.

Далее докладчик привел ряд драгоманов Речи Посполитой армянского происхождения посылаемых в Персию на протяжении чуть более 100 лет, с 1630-х по 1740-е гг. Таковыми были: Сефер Муратович, Августин Персидский, Богдан Гурдецкий (Гурдей), Теодор Миранович, Сулейман Константин граф де Сири (Згурский), Зурабек, Якуб Нуркиевич, Аведик, Гжегож Никорович. Рассказывая о каждом из них, докладчик указывал время и цели миссии, при возможности ее маршрут, а в некоторых случаях любопытные факты и события происшедшие при выполнении миссии.

Сообщение составил ***Гагик Погосян /Хахбакян/***

Содержание

ПОЛИТИКА

Ռուխկյան Լ. Մ.
Նեոազատականության զարգացման միտումները ռուսական քաղաքական դիսկուրսում 1990-2000-ական թթ-ին……..5
Սարգսյան Հ. Դ.
Փափուկ ուժի ռուսական ընկալումը և կիրառման մեխանիզմները Հարավային Կովկասում…..12
Ованнисян А.Ю.
Армянская диаспора Казахстана: предпосылки формирования и современное состояние……..19
Корнилов А.А.
Стратегические альянсы и региональные союзы во внешнеполитических идеях премьер-министров Израиля Давида Бен-Гуриона и Биньямина Нетаньяху……23
Амбарцумян Р.В.
Доктрина Вильсона на встрече Тегеран-1943 (посвящается 75-летнему юбилею Академии Наук Армянской ССР)……...28

ИСТОРИЯ

Եսայան Վ. Բ.
Թիֆլիսահայ գործարարներ. Ալեքսանդր Մանթաշյանց, Միքայել Արամյանց……34
Погосян /Хахбакян/ Г. Г.
Памятники армянской архитектуры и топонимики в Казахстане……..40

ЭКОНОМИКА

Մանուկյան Ս. Բաղդասարյան Ս. Վեզիրյան Վ.
Երկրաջերմային ռեսուրսների յուրացման տնտեսական ասպեկտները Հայաստանում……...49
Գրիգորյան Կ. Հ., Դիլբարյան Լ. Ռ.
Մարքեթինգային ռազմավարության ձևավորման հիմնահարցերը կինոարդյունաբերության ոլորտում……58
Каримян Д.В.
Анализ показателей социально-экономического развития РА на момент ее вступления в ЕАЭС……62
Gasparyan R.L.
Macro-Prudential Regulation: Motivation, Framework, Objectives and Other Economic Policies…………67
Վարդանյան Ա. Է.
Ձեռնարկատիրական գործունեության ենթակառուցվածքային ապահովվածության գնահատման հիմնական տեսամեթոդական մոտեցումները և ՀՀ դիրքը համաշխարհային զեկույցներում……..79
Վարդանյան Ա. Է.
ՀՀ արտադրական ենթակառուցվածքների ապահովվածության արդի վիճակի և արդյունավետության վերլուծությունը և գնահատումը……88

ПРАВО

Abgaryan S.
Investment Protection Standards of Energy Charter Treaty and Armenia……99
Мейроян Э. С.
Становление и развитие концепции международного водотока (судоходные и несудоходные использования)……...105
Ավագյան Գ.Պ.
Քաղաքացիների դատական պաշտպանությունն ապահովող պետական և հասարակական ինստիտուտները……...110

Ավագյան Գ.Պ.
Քրեական դատավարությունը ողջամիտ ժամկետում իրականացնելու իրավական հիմունքները………………………………………………………………………………120

<u>РЕЛИГИЯ И КУЛЬТУРА</u>

Դավթյան Վ.Ս.
Կյանքի և մահվան դիալեկտիկան հայ գրականության մեջ………………………………………..130

<u>СОЦИОЛОГИЯ</u>

Григорьян Э.Р.
Теоретические предпосылки социологического исследования………………………………………..142

<u>ПСИХОЛОГИЯ</u>

Ներսիսյան Ծ. Ժ.
Ամուսնության պատրաստ լինելը, որպես ընտանիքի կայունության կարևոր գործոն………….146

<u>ИЗ АРХИВА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ</u>

Корнелий Тацит
О происхождении германцев и местоположении Германии……………………………………………156

<u>СОБЫТИЯ</u>

Международная конференция в Ереване……………………………………………………………...162

Научно-аналитический журнал

РЕГИОН И МИР

2019, том X, № 1

Учредитель: “Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона” ОО
Регистрационное удостоверение 03 Ա 090670
от 16.02.2011 г.
Адрес редакции: Ереван, 3-ий пр. Тиграна Меца, д. 9
Website: geopolitika.am; E-mail: blacksea-caspian@mail.ru
Тел: (+37410) 23-71-95, 093944440

Ответственный за номер: *Г. Погосян*
Редактор: *Л. Андриасян*
Компьютерная верстка и оформление: *А. Меликсетян*

Подписано к печати 28.01.2019
Бумага офсетная, формат А4
Усл.п.листов 10,3
Шрифты: Times New Roman, Sylfaen
Тираж 200 экз.
Издательство: Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона
Отпечатано в типографии “Time to print”